ORTA ASYA TÜRK TARİHİ

-Dersleri-

PROF. DR. V. V. BARTHOLD

Çağlar

Çağlar Yayınları: 1
Tarih: 1

ORTA ASYA TÜRK TARİHİ
-Dersleri-

Prof. Dr. V. V. Barthold

Orijinal İsmi
Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler 1927

Osmanlıcadan Hazırlayan: Hüseyin Dağ
Kapak ve İçdüzen: Ankara Dizgi Evi
Baskı, Kapak Baskı, Cilt: Yıldızlar Matbaacılık
Birinci Basım: Şubat 2004

ISBN 975-98994-0-X

Çağlar Yayınları
Bayındır 1. Sk. 27/9 Kızılay /Ankara
Tel/Faks: 0 312 435 26 62

Yayına Hazırlayan
Hüseyin Dağ

Çağlar Yayınları
Ankara 2004

İÇİNDEKİLER

Prof. Dr. Barthold

Vasili Viladimiroviç Barthold 15 Kasım 1869'da Petersburg'da dünyaya gelmiştir. 1891'de Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesini bitirmiş, 1891-1892'de Almanya'da Halle'de profesör Ogust Müller'in ve Starzburg'ta Profesör Nöldeke'nin derslerine devam etmiştir. 1893-1894'te Türkistan'a ilmî bir seyahat yapmış, sonra bu seyahatlarını birkaç defa daha tekrar etmiş ve son olarak 1925'te oralarda bulunmuştur. 1896'ta Petersburg Üniversitesinde profesör namzeti sıfatıyla "Doğu tarihine ait" dersler vermiştir. 1900'de tez olarak hazırladığı "Moğol İstilası Esnasında Türkistan" adlı eseri ile doktor ünvanını almıştır. 1901 senesinde Üniversitesine profesör olarak atanmış ve 1910 senesinde Rus İlimler Akademisine muhabir üye olarak seçilmiş ve 1913'te Akademinin tabii üyesi olmuştur. Son senelerde Moskova, Taşkent ve Bakü şehirlerinde çeşitli dersler ve konferanslar vermek için davet edilmiştir. 1926'da İstanbul Daru'l-fünûn'u Türkiyat Enstitüsü tarafından davet edilerek "Orta Asya Türk Tarihi" hakkında bir dizi dersler vermiştir ki bu kitap işte o derslerden meydana gelmiştir. Orta Asya Türk tarihinin en büyük mütehassısı sıfatıyla ilim dünyasında büyük bir şöhret sahibi olan bu kıymetli alim, bugün Petersburg'ta çeşitli Doğu okullarında Doğu tarihi konularında dersler vermekte ve ilmî yayınlarıyla Türkiyat (Türkoloji) sahasını aydınlatmaktadır.. 19 Ağustos 1930'da Leningrad'da öldü.

Başlıca Eserleri

1- Orta Asya'daki Hristiyanlar Hakkında Rus Arkeoloji Cemiyeti'nin Şark Şubesi neşriyatından VII.; sonra Almanca olarak Zur Geschichte des Christentums in Mittelasien adıyla yayınlanmış, Almanca'dan da Türkçe'ye çevrilmiştir. (Türkiyat Mecmuası, Cilt 1).

2- 1893-1894 Senelerinde Orta Asya'ya İcra Edilen İlmî Seyahat Hakkında Rapor, Petersburg 1895 [Bilimler Akademisinin yazıları] Rusça.

3- Len-Pol İslam Sülaleleri, Sen Petersburg, 1899. Tashih ve bir çok ilavelerle tercüme (Rusça).

4- Moğol İstilası Sırasında Türkistan I ve II, Sen Petersburg 1898-1890. Bugünlerde İngilizce olarak yeni baskısı yayınlanmaktadır. [Gibb Memorial Series].

5- Aral Denizi Ve Amu-derya'nın (Ceyhun) Denize Döküldüğü Yer Hakkında Bilgiler, Taşkent, 1902. 1910 senesinde Almanca tercümesi çıkmıştır: [Nachrichten über den Aral-See und den unteren Lauf des Amu-Darja].

6- İran'a Tarihî ve Coğrafî Bir Nazar, Sen Petersburg, 1903 (Rusça).

7- Minuçehr Mescidinin Duvarında Acemce Bir Levha, [Anni Seryi-Numro 5] (Rusça).

8- Avrupa va Rusya'da Şark'ı (Doğu'yu) Öğrenme Tarihi", Sen Petersburg, 1911 (Rusça). Bunun ilk kısımları Milli Tetebbular Mecmuası'nda yayınlanmıştır. 1913'te de bazı değişikliklerle Almanca tercümesi, ikinci defa 1925 senesinde Rusça metni yayımlanmıştır.

9- Halife ve Sultan, Mir İslama (İslam Dünyası), Rusça.

10- Uluğ Bey ve Zamanı, Sen Petersburg, 1918, Bilimler Akademisi yayınlarından, Rusça.

11- İslam, Sen Petersburg, Rusça.

12- İslam Medeniyeti, Sen Petersburg, 1918, Rusça. Cemaleddin Velidi tarafından Tatarca'ya tercüme edilmiştir.

13- İslam Dünyası, Sen Petersburg, 1922 [Tetkikata Giriş, Kaynaklar vesair Yardımcı Vasıtaların Tenkidi], Rusça.

14- İslam Tarihinde Hazar Denizi Etrafındaki Yerlerin Mevkii, Bakü, 1925, (Bakü'de verilmiş konferanslardan). Türkçe'ye tercüme edilmiş olup Türkiyat Enstitüsü tarafından yayınlanacaktır.

Barthold'un bir çok makaleleri Rus şarkiyatçılarının başlıca yayın organı olan "Rus Arkeoloji Cemiyetinin Şark Şubesi Neşriyatı (Zapiskaları)" külliyatındadır. Bu makale altıncı ciltten başlayarak 25. cilte kadar devam etmiştir. (Şimdi bu külliyatın yerine "Bilimler Akademisi'nin Asya Müzesi Nezdindeki Şarkiyatçılar Heyetinin Neşriyatı" çıkmaktadır). "Barok Havez ve Yefron Ansiklopedisi"nde Radloff'un "Orhun Abideleri" kitabında "Baron Rozen Talebelerinin Makaleleri Mecmuası"nda "Kavefman Mecmuası"nda, Rus Akademisinin Bulletin'lerinde, "Maddî Medeniyet Tarihi Haberleri"nde, "Orta ve Şarkî Asya'yı Öğrenmek İçin Rus Cemiyetinin Haberleri"nde, Mirolubov'un "Aylık Mecmuası"nda, "Zeitschrift der Deutschen Morgenl.Gesellschaft", "Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen; der Islam", "Bulletin of the School of Studies; Orientalische Studien", "Zeitschrift für Assyriologie" (Nöldeke'ye ithaf edilmiş olan nüshada) vs. yerlerde çeşitli yazıları vardır..

BİRİNCİ DERS

Verilecek derslerden maksat, sizlere Türk kavimlerinin tarihi hakkında Rus ve Avrupa ilimlerinin elde ettiği neticeleri –bana verilen ders saatlarının müsaadesi nisbetinde– tanıtmaktır. Lakin bu neticelerin pek zengin olmadığını ve buna ilişkin bir çok meselelerin henüz tamamen hallolunamadığını göreceksiniz. Bunun sebebi Türk tarihini ilk kaynaklardan öğrenebilmenin zorluğu ve bir şahısta birarada bulunması müşkül olan çeşitli ilim dallarını ve lisanları bilmenin gerekliliğidir.

Malumdur ki bir kavmin tarihini anlamak, medenî hayatını öğrenmek için öncelikle o kavmin kendi lisanını bilmek icap eder. Halbuki Türk tarihini öğrenebilmek için en gerekli olan ilk kaynakların ekserisi Türkçe dışında diğer lisanlarla yazılmıştır. Bundan dolayı Türk tarihini öğrenen bir mütehassıs, Rus veya Batı Avrupa kavimlerinden birisinin tarih alanındaki mütehassıslarından tamamen ayrı bir vaziyette bulunuyor. Çünkü Türklerin hal-i bedeviyette (göçebe olarak) yaşadıkları zamanki tarihlerini de ekseriya medenî komşularının hikayelerinden öğrenebilmek zaruretinde kalıyoruz. Ve hatta Türkler fethettikleri medenî memleketlerde bizzat kendileri bedeviyetten hadariyet (yerleşik hayata) ve medeniyete geçerek kendi sülalelerinin idaresi altında medenî memleketler teşkil ettikleri durumda bile mağlup olan yerli halkın medenî alandaki tesiriyle edebî dilde ve bilhassa mensur edebiyat lisanında (düzyazıda) bu mağlup medenî kavimlerin lisanını kullanmışlardır. Doğu Asya'da ve özellikle Moğolistan'da yaşayan Türklerin ahvalini (Türkler Moğolistan'dan miladî X. asırda hicret etmiş olmalılar) tamamen denilebilecek derecede Çin kaynaklarından öğrenebiliyoruz. Orta Asya'nın batı kısmına hicret ederek Müslüman medeniyetin tesirinde kalan Türklerin durumlarına ait bilgileri ise Arap ve daha ziyade Fars kaynaklarından öğrenmekteyiz.

Orta zamanlarda Türkistan dahilinde tarihe ait eserler yazılmamış veyahut yazılmış olsalar bile kaybolmuştur. Mesela Orta Asya Moğol hanlarının, Timur, çocuk ve torunlarının tarihlerini de pek az istisna ile

ancak İran hudutları dahilinde telif olunan eserlerden öğrenebiliyoruz. Gerçekten de Türkistan'ın dahilinde vücuda getirilen tarihî eserler ancak XVI. asırdan başlayarak asıl Özbekler devrinde çoğalmıştır. Türkistan'da teşekkül eden üç Özbek hanlığından birisi olan Buhara Hanlığı'nda son zamana kadar resmî malumat ve edebiyat lisanı (bazı istisnalar bir tarafa bırakılırsa) Acemce/Farsça olmuştur. İkincisi olan Hive Hanlığı'nda ise Orta Asya Türkçesi kullanılmıştır. Üçüncüsü Hokant Hanlığı'nda da bazen Türkçe fakat ekseriya Acemce kullanılmıştı. Bütün Türk devletleri içinde ancak ilk dönem Osmanlı Devleti tarihini hassaten Türkçe yazılan kaynaklardan öğrenmek mümkündür. Fakat Osmanlı tarihçilerinin lisanı da Türkçe'ye nazaran daha ziyade Arapça ve Farsça kelimelerle dolu olduğundan Türk kavminin ekseriyeti tarafından anlaşılmaz bir derecede ve bir Türkoloji mütehassısını az alakadar eder bir halde kalmıştır. Halis ve saf Türkçe lisanıyla yazılan tarihî eserler ise tamamen yok denilse yeridir. Bu cihettendir ki bir İran mütehassısı İran tarihçisi olamadığı gibi (malumdur ki Moğol devrine kadarki İran tarihini Acemce değil Arapça ve Yunanca kaynaklardan öğrenmek zorundayız), Türkologun da Türk tarihçisi olması pek nadirdir. Her halde, Türk tarihini öğrenmek için yalnız Türkolog olmak kafi gelmiyor. Belki Türk tarihi devrelerinin hangisini seçerseniz ona göre ya Sinolog yahut Arabiyatçı veyahut İraniyatçı (İran uzmanı) olmak mecburiyetindesiniz.

Türkolog için de tarihçi için de aynı derecede mühim olan âbidelerden birisi de Türk lisanının en eski (VIII. asra ait) kalıntıları olup XIX. asrın ikinci yarısında keşfolunarak tetkik olunan tarihî Orhun âbideleridir. Bunlar Türklerin tarihlerine ait yazılmış ve dikilmiş ilk Türk âbideleridir. Bu âbidelerin mensup olduğu kavim, tarihte ilk olarak kendisinden Türk ismiyle bahsetmiştir. Bu VI. asırda ortaya çıkarak Çin hudutlarından İran ve Bizans'a kadarki bütün sahayı pek kısa bir zamanda istila eden bir kavimdir. İşte bu sebepten biz, Türkler hakkında kendilerinden evvelki diğer göçebe hükümetlerden daha çok, çeşitli kaynaklardan malumat alabiliyoruz. Halbuki bunlardan evvelki göçebe hükümetlerini yalnız Çinliler biliyordu. VI. asırda devlet teşkil eden bu kavmin Türk olduğu ise Orhun yazılarının çözüldüğü (okunduğu) zamandan evvel de malum idi. Nitekim Çin kaynaklarından Tu-küe kelimesinin "Türk"ten muharref (bozulmuş) olması hakkındaki yorumlar bazı tartışmalara neden olmuşsa da Bizans kaynaklarındaki Turkoi kelimesi tartışmasız "Türk" olarak kabul edilmişti.

VI. asır Türk hükümetinin diğer göçebe memleketlerin ekseriyetinden farkı şu idi ki burada ülke, devletin daha ilk oluşumundan başlayarak yalnız bir şahsın değil bir sülalenin idaresi altında bulunmuştur. Bundan dolayı batıdaki yarısında hükümdarlık eden hanlar, devlet teşkilinin başlangıcından itibaren tamamen bağımsız idiler. Hatta son Moğollar devrinde Altınordu hanlarından birincileri dış ilişkileri Doğu Moğolistan'daki başhakana müracaat etmeksizin bir türlü halledemedikleri halde Batı Tu-küe Hanları yabancı elçileri doğrudan doğruya kabul ederler, yabancı devletlerle anlaşmalar yapar ve bu hususta doğudaki hakana hiç müracaat etmezlerdi. Batı Tu-küe devleti son devirlerdeki Moğol devleti derecesinde değilse de muhtelif kavimler ile medenî münasebette bulunmuş ve Uzak Doğu medeniyetiyle Batı Asya medeniyeti arasında bir derece aracılık etmiştir. Bu cihettendir ki Avrupa'nın büyük sinologları bile ekseriya Batı Türk devleti tarihine ilgi göstermişlerdir. Nitekim Fransız sinologu Chavannes'ın XX. asır başında Rus Akademyası yayınları arasında çıkan eseri Batı Türklerine (Tu-küe'lere) aittir. Bu eserde Çinlilerin Batı Türklerine ait verdikleri haberleri Bizans, Ermeni ve İslam kaynaklarındaki malumatla karşılaştırmıştır. Batı Türkleri ise kendileri hakkında hiçbir malumat bırakmamışlardır. Ancak malum olduğu üzere bu güne kadar bunlardan yalnız bazı küçük mezar kitabeleri kalmıştır.

Orhun âbideleri, başlıca Doğu Türklerinin miladi 630-680 seneleri arasında yarım asır kadar Çin'e tabi olarak kaldıkları devirden ve bundan sonra yeni hanlar kumandası altında istiklal kazanarak kısa bir zaman zarfında Batıdaki kardeşlerini de kendilerine bağladıklarından bahsediyor. Danimarkalı bilgin Thomsen tarafından bu âbidelerin okunduğu zamandan şimdiye kadar aradan otuz sene geçtiği halde üzerlerindeki yazıların çözümü ve tetkiki henüz tamamlanamamıştır. Bazı yerlerinin çözümü ise bu zamana kadar araştırma ve tartışma konusu olmakta devam ediyor. Bunun için asıl Türkçe metni okuyup anlamayanlar yalnız mevcut tercümelerden istifade ederken bunlardan tarihî bir netice çıkarmak hususunda şüphesiz son derece ihtiyatlı bulunmak mecburiyetindedirler. Âbidelerin yazılarını anlayabilmek hususunda büyük yardımları dokunan eserler, Radloff ve Thomsen'in tercümeleridir. Thomsen ilk tercümesinin yayınlanmasından sonra bu âbidelerle tekrar meşgul olmayacağını açıklamıştı. Halbuki memnuniyetle görüyoruz ki bu zat kendi niyetine sadık kalamamış ve bu âbideler hakkında birkaç tetkik daha yapmıştır. Bunlara ait tercüme çalışmalarının

en sonuncusu 1924-1925 senesi Alman Şark Mecmuası'nda (Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft) yayınlanmıştır. Bununla beraber yeni tercüme çalışmalarında da önceki tercümelerine ait dikkatli ve başarılı düzeltmelerle beraber okuyucuları yanlış yola sevkedecek son derece tehlikeli faraziyelere de tesadüf olunur. Bunlardan biri, Han'ın biraderi Kültegin'in askerî seferlerinden birisinin anlatımı sırasında düşmanların Kültegin'e yüzden fazla ok attıklarından ve okların isabet ettiğinden bahsolunur. Orada bir de "Yarıgında ayalmasında" kelimeleri vardır. Thomsen bunu "Seine Rüstung undseinen Monddiamanten-Schmuck" yani "Koşumuna ve elindeki elmas aya" diye tercüme ediyor. Ve metindeki "yalmasında" kelimesinin "Ay-almasında" okunmasını teklif ediyor. Bu suretle Kültegin'in başındaki miğferde hilal şeklinde elmastan bir süs bulunduğunu da farzediyor. Eğer böyle olmuş olsaydı tarihçiler için pek dikkati çekici olurdu. Malesef metinden bu şekilde bir mana çıkarmak çok zordur.

Türk dilcisi olmadığımdan muhtelif kelimelerin tartışma konusu olacak yorum ve tercümeleri veyahut tercümenin tartışma konusu olan kabul edildikleri şekiller hakkında fazla söz söyleyemem. Lakin Thomsen'in son tercümesinde fikrime göre noksan gördüğüm noktalar hakkında şu kadar diyeceğim ki asıl metinde bir şekilde yazılmış olan kelimeler bazen çeşitli yerlerde farklı şekilde okunuyor ve farklı manada tercüme ediliyor. Bana göre böyle bir usul ancak çok zorunlu, kaçınılmaz bir durumda tercih edilmelidir. Halbuki Thomsen'in metinde aynı şekilde yazılan kelimeleri her yerde aynı manada alması daha uygun iken bunlara farklı manalar veriyor. Mesela âbidelerde "ölmek: vefat etmek" kelimesi bir çok yerde vardır. Bazen bütün bir kavim hakkında kullanılıyor. Şüphesiz burada bir kavmin tamamen -kelimenin hakiki manasıyla- ölmesi değil, belki geçici olarak düşüşü/mağlubiyeti kastedilmiştir ki bu taktirde o kavim bir müddet sonra yeniden kuvvet kazanarak meydana çıkabilir. Thomsen de bu ibareleri öyle anlıyor. "Mahv u perişan olmak: Zugrunde gehen" suretinde tercüme ediyor. Fakat bazen bu "ölmek" kelimesini "ülmek" diye okuyor. Ve buna göre "Geteilt werden" sözleriyle yani "bölünmek, düşmek/zafiyete uğramak" manasında tercüme ediyor. Halbuki bu gibi yerlerde "ölmek" diye okuyarak "Zugrende gehen: helak olmak" suretinde tercümede bulunmak daha uygun geliyor. Özellikle burada "Yanılıp ölmek" yani hata ve günah işleyerek helak/yok olmak gibi ibareler dikkat çekiyor. Yani ibarede helak olma hata ve günahın tabii ve dolaysız bir sonucu olarak gösteriliyor. Thomsen ise bu ibareyi "los warst wie du geteilt wurdest, als du treu: nasıl sadakattan ayrılınca bölünmeye uğradığı" diye tercüme ediyor. Bana göre bu şekilde tercüme kesinlikle hatalıdır. Halbuki Radloff'un eski tercümesinde buralar doğru tercüme olunmuştu. Thomsen'in son tercümesi önce Danimarka lisanında yayınlanmış sonra da kendi rızasıyla, tarafından düzeltmeler ilavesiyle Almanca olarak yayınlanmıştır. Makaleyi Almanca'ya çeviren, Thomsen'in bu son tercümesini o kadar mükemmel görüyor ki bundan sonra Radloff'un tercümelerinin tamamen eskimiş bir halde "antquiert völlig" kalacağını iddia ediyor. Halbuki gösterdiğimiz misallerde ispat edilmiş olduğu üzere asıl metinlerin bazı yerlerinin okunması ve tercümesi hususu daha hallolunmamış/çözülmemiş olmasına rağmen Radloff'un tercümesinde Thomsen'dekinden daha doğru yorumlara rastlanabilir.

Abide metinlerinin tamamı göçebe bir kavim ve devletin hayatını çok açık olarak tasvir ediyor. Göçebe bir devletin oluşum ve çöküşü, Avrupalıların anlayabildiği devlet hayatından ne kadar farklı olduğunu Radloff daha önce Aus Sibirien adlı eserinde ve Kutadgu Bilig baskısının girişinde (ki bu giriş daha sonra "Uygur Meselesine Ait" diye Rusça tercümesiyle de yayınlanmıştır) açık olarak tasvir etmişti. Thomsen'in itiraf ettiği üzere Radloff'un görüşleri Orhun âbideleri ile tamamen güçlenmiştir. Normal hayat tabii şartları içinde sürdüğü müddetçe göçebe kavim siyasi birliğe ihtiyaç duymuyor. Böylece kavmin her ferdi kendisinin tam güvenliğini sağlayacak idareyi aşiret usulü şartlarında görüyor. Yani cemiyet oluşumunun bu devresinde kamu düzeninin sağlanmasını ve sürmesini hedef edinen zor kullanma ve belirli kanunlara sahip bir hakim kuvvetine ihtiyaç görmüyor ve belirli bir yönetim tarzı oluşturmayarak, andlaşmalar yapmayarak sadece aşiretler arasında geçerli olan ilişkilerin belirlediği örfe göre kendini yönetiyor. Devlet kuvvetinin temsilcileri olan hanlar bazen imkan bulundukça bütün kavmi veyahut birkaç kavmi bir yönetim altında birleştirebiliyordu. Fakat bu birkaç kavmi bir yönetim altında birleştirme yalnız olağanüstü şartlarda olabiliyordu. Böyle zamanlarda hanlar, hükümeti kendiliklerinden ellerine alıyorlardı. Bunlar hiç kimse tarafından tayin edilmedikleri gibi hiçbir kimse tarafından da seçilmiyorlardı. Kavim veya kavimler bu emr-i vakiyi direnmeden kabul ediyor veyahut ekseriya uzun müddet karşı çıktıktan sonra kabule mecbur kalıyordu. Hatta hanın kendi idaresinde kendi kavminin birliğe de uzun süren kanlı mu-

harebeler neticesinde meydana gelebiliyordu. Halbuki hanın idaresi altında bu gibi kabilelerin birlikte zirai ve medeni ülkelere yaptıkları hücumlarda daha az kan dökülüyordu. Bu hücum ve savaş neticesinde ele geçen harp ganimetleri bu yeni oluşan hanlığın hakim kuvvetiyle halkın arasını ısındırmakta esas oluyordu.

Orhun yazıtları da böyle bir manzara arzediyor. Hanlar "Türk-Oğuz"lardan veyahut "Dokuz Oğuz"lardan neşet ediyorlar ve aynı zamanda kendi kabileleri olan Oğuzlar ve diğer Türk kabileleri ile uzun süren harpler ediyorlardı. Âbidelerde Çin ve diğer medeni komşular ile olan harplere nisbeten bu iç savaşlar hakkında daha çok ayrıntı veriliyor. Burada görülüyor ki hanlar ve pek tabi ki onun halkı hariçteki medenî milletlerle olan harplere, aç halka yiyecek ve çıplak halka giyecek bulmak için pek tabii bir vasıta gibi bakıyorlar. Ayrıca bu âbideler yeni bir göçebe devletinin meydana gelişi tarihinde Radloff'un dikkat edemediği noktalardan yalnız biri hakkında yeni bilgiler de vermiştir: Ülkenin oluşumunda etken olan olağanüstü durumlardan biri zenginlerle fukara, beylerle halk arasında cereyan eden sınıf mücadelelerinin şiddetlenmesi olabilir. Göçebe cemiyetlerde mülkiyet ve sınıf farkının bu gibi gerginliklere sebep olacak derecede şiddetlenmesi pek mümkündür. Âbideler gösteriyor ki Türk yurdunda Çinliler hakim olduğu vakit – medeni memleketlerde olduğu gibi- Türklerin aristokrasisi kendi sınıf ayrıcalığının korunmasını ileri sürerek başka bir milletin elinde esarete daha çabuk alışmışlar, millî âdet ve ananelere sadakatsizlik göstermişler ve hiyanet etmişlerdir. Fakat milletin halk kısmı (avam sınıfı) başka bir toplumun esareti altına girmeye çabuk alışamamış ve ananelerine sadık kalmıştır. (Nitekim Leh hakimiyeti devrinde Batı Rus eyaletlerinde de böyle olmuştur). Beylerin Çin âdet ve ahlâkını kabul etmesi avamın onlara karşı düşmanlığını artırmıştır. Bundan yararlanarak han sülalesini temsil edenler, halkı Çin hakimiyetine karşı ayaklandırdılar ve Türk devletinin istiklalini canlandırdılar.

Orta Asya göçebe kavimlerinin tarihinde iç sınıf mücadeleleri neticesinde bir milletin siyasi birliğinin ve bir ülkenin/devletin meydana gelişinin diğer bir örneği daha vardı. O da Cengiz Han devletinin oluşumu/kuruluşudur ki "Moğol" devleti denir. Fakat burada devletin kuruluşu aristokrasinin galip gelmesi sonucu oluşmuştur. Cengiz Han VIII. asrın Türk hakanı gibi halkın yararına çalıştığından bahsetmiyor. Bilakis aristokrat arkadaşları için ifa ettiği hizmetleri anıyor. Gerçekten de bu galibiyetleri sonucunda aristokrasiye, beyler sınıfına kendi vatanlarında güvenli ve düzenli bir hayat ve savaşlarda zengin ganimetler verebilmişlerdir.

Bu sınıf mücadelesi hakkındaki malumat ise, yalnız Moğolların destanî rivayetlerinde kalmıştır. Çeşitli Çin, Ermeni ve Avrupa kaynaklarında buna dair malumat yoktur. Aynı şekilde ne Çin ve ne de diğer kaynaklarda Türkler arasındaki sınıf mücadeleleri hakkında hiçbir şey yoktur. Eğer göçebe kavmin kendi hakkında tesbit ettiği olaylar daha fazla olsaydı, ihtimal diğer göçebe devletlerin teşekkülünde de sınıf mücadelesinin önemli bir yer tuttuğu daha açık olarak görülürdü.

Orhun kitabeleri Türk devletinin iç yapısı hakkında epeyce malumat veriyor. Çeşitli ünvan isimlerini vs. sayıyor. Bu makam ve ünvan isimlerinin tamamı doğru okunmamış olabilir. Şimdiye kadar okunabilenlerden ise açıkça anlaşılıyor ki, bu ünvan isimleri Türklere dışarıdan gelmiş isimlerdir. Han sülalesinin ayrı kabileler başında bulunan üyesinin lakabı olan "Şad" galiba aslen İran'dan gelme bir kelime olup "Şah" kelimesiyle bir asıldan çıkmıştır. Yine bazı unvan isimlerinin sonunda Moğolca çoğul kipi alâmeti olan (t) harfinin bulunması da dikkati çekmektedir. Profesör Pelliot 1925 senesi sonbaharında Leningrad'da verdiği konferanslarda Avarların yani Çin kaynaklarında bahsedilen Cücenlerin Moğol neslinden olduğu hakkında bir görüş ortaya koymuş ve (t) harfiyle biten ünvan isimlerinin Tu-küe Türklerine Moğollardan miras kaldığı fikrini ileri sürmüştü. Profesör Pelliot'nun fikrine göre Türkler devlet teşkilatı usulünü hep Avarlardan öğrenmişlerdir. Bu mesele bir taraftan Türklerin umumiyetle Batıdaki medenî kavimlerle, diğer taraftan da Avrupa ve Asya'da kendilerinden önceki göçebe kavimlerle olan münasebetleriyle ilgilidir.

Son günlere kadar hakim olan bir fikir olarak, Uzak Doğu medeniyetinin Batı medeniyeti tesiri altına hemen hiç düşmediği ve Moğolistan'da yaşayan kavimlerin de yalnız Çin medeniyeti tesiri altında kaldığı düşünülüyordu. Hatta E. Blochet 1910 senesinde "Reşidüddin'in Moğol Tarihine Giriş" ismiyle yayınladığı eserinde Orhun kitabelerinde a..len Türkçe olmaması ihtimali olan şeylerin tamamının Çin'den gelme olduğunu ve Moğolların pek eski devirlerde bile Çin medeniyetini tanıdıkları halde, İslâm medeniyetiyle temaslarının yalnız millî devlet teşkil edip İslam ülkelerinde fetihler yaptıktan sonra meydana gel-

diğini kabul ediyor. Halbuki buna karşı en kuvvetli delil gerek VIII. asır Türklerinde ve gerekse XIII. asır Moğollarında Batı Asya'dan gelme alfabelerin olmasıdır.

Orhun kitabeleri daha XVIII. asırda bilinen Yukarı Yenisey âbidelerinin yazıldığı dilde yazılmıştır. Bu Yenisey yazılarındaki bazı harflerin Avrupa alfabelerine benzer olduğuna daha o zaman dikkat eden olmuştur. Bu harflerin oluşumlarına bakılırsa Orhun âbidelerinde kullanılan harflere nazaran daha eski oldukları görülür. Bunlar belkide VII. asra ait olabilirler. Bunların tarihini daha doğru olarak belirlemek mümkün değildir. Ancak dikkate şâyândır ki bu yazıların hiç birinde, hiç olmazsa Orhun Türkleri tarafından kullanılan "Oniki hayvan" takvimiyle olsun hiçbir tarih konmamıştır. Halbuki Çin ve İslam kaynaklarına göre o zaman Yukarı Yenisey'de Kırgızlar oturuyordu. Bu itibarla bu yazılar Kırgızların da olabilir. Bu Kırgızların oniki senelik takvimi kullandıklarına dair kaynaklarda kayıtlar vardır. Hatta bazı bilginler bu takvimin esasen Kırgızlar tarafından icat edildiği görüşünde idiler.

Orhun ve Yenisey yazılarının kaynağı meselesini ayrıntılı olarak tetkik eden kişi Finlandiyalı bilgin Donner'dir. Donner, anılan harflerin daha çok İran'da M.Ö III. asır ile M.S III. asır arasında hakim olan Arşak Sülalesinin sikkelerindeki harflere benzediğini söylüyordu. O zamandan beri Doğu Türkistan ve Batı Çin'in ortak hudutları olan bölgelerinde çalışan ilmî heyetler Doğu İran lisanında bir çok vesikalar elde ettiler. Bu Doğu İran lisanını Sogd Dili diye isimlendiriyorlardı. (Sogd, Zerefşan havzasında Semerkant'la Buhara arasındaki yerin ismidir). Bu elde edilen vesikalar M.S I. asra aittir. Sogd eserleriyle en çok ilgilenen Gauthiot Yenisey Orhun yazıtlarının esasen Sogd harflerinden doğup geliştiğini ve Sogdca'nın da M.S I. asırda yazılan şeklinden daha eski olan bir şeklinden doğduğunu iddia ediyordu. Halbuki şimdiye kadar bulunan Türkçe kitabeler M.S VII. asırdan daha gerilere götürülemiyor. Bundan dolayı, yazıları asıl Sogdça örneğine daha yakın bir eski Türk âbidesi bulunmadıkça en eski Türk alfabesinin ortaya çıkış ve gelişmesini ilmî olarak ispat etmek ve belirlemek mümkün değildir.

Türkler, anlaşılan yalnız dışarıdan alfabe almakla yetinmeyip buna bazı yeni işaretler de ilave etmişlerdir. Mesela oq ve uq seslerini yazmak için kullandıkları (𐰸) işareti gibi... Bu işaret Türkçe "Ok"u gösteriyor. Ayrıca alfabenin ses ile ifadesine (fonetik/vokal özelliklerine) ve özellikle sesli uyumu kuralına uygun hale getirmişlerdir.

Bundan dolayı Türklerin o zaman kullandıkları en eski alfabe sonraki zamanlarda kullandıklarından çok daha gelişmiştir. Bu alfabe ile yalnız âbideleri değil başka bir çok şeyleri de yazdıklarını düşünmek mümkündür. Sonra kağanlık soyundan birisi tarafından han adına dikilen âbidenin yazısı, aynı sülaleden üç hana hizmet eden Türk devlet adamlarından Vezir Tonyukuk adına dikilen âbidenin yazısına nisbeten daha gelişmiş ve düzgündür.

Âbidelerin yazım uslûbu ve ibareleri bunlardaki medeniyet seviyesinin -alelâde göçebe hayatı yaşayanlarda bekleneceği gibi- aşağı olmadığını düşündürüyor. Hatta han bütün Türk kavimlerini, kendisinin yazıp bıraktığı âbideleri okuyarak anlamaya ve bundan kendi hanlarının başarısını ve halkın hana karşı isyanı sonucu başlarına gelen zorlukları bilmeğe davet ediyor. Halk arasında okumanın ve yazmanın bu kadar yayıldığını düşünmek elbette zordur. Fakat kitabelerdeki bu sözler, devleti idare eden kişinin yani hanın kendi vazifelerini, Chavannes'ın "Hanlar bu heykellerinde yalnız kendilerinin vahşî şöhretlerini (Reve de gloire brutale) anlatmışlardır." sözleriyle anlatmak istediğinden daha kapsamlı olarak anladığını gösteriyor. Bu âbidelerde Türklerin talihsiz, kötü günlerinde kanlarının sular gibi aktığından bahsediliyor. Fakat galibiyet günlerinde diğer kavimlerin dökülen kanından bahsedilmiyor. Öldürülen düşmanların miktarı söylenmiyor. Muharebe ânında gösterdikleri vahşice hunharlıklarla iftihar edilmiyor. Halbuki bunlar meşhur Âsuri Hükümdarlarının âbidelerinde iftiharla anılır. Halkın ruhi durumunu anlamak için dinî inançlarının bilinmesi çok önemlidir. Âbidelerde bunlara ait hiçbir bilgi verilmiyor. Yalnız gök ve yer inançlarından bahsediliyor. Bu münasebetle bazen "Türk göğü, Türk yersuyu" gibi ifadeler kullanılıyor. "Tengri" kelimesi bizim bildiğimiz "sema" ve "ulûhî sema" manasında kullanılıyor. Yersu (yersub) hakkında söz geçen yerlerde, "yersu" tabiriyle yer ruhlarının tamamı değil belki de bir ilâhe (tanrıça) kast olunduğu anlaşılıyor. Thomsen'in son tercümesinde (die türkischen heilliggen Yer Sub) Türk mukaddes yersuları diye çoğul olarak göstermesi bu noktada bir müphemiyet meydana getirmektedir. Diğer ilahlardan yalnız memedeki çocukların hâmisi olan Umay zikrolunuyor. Han kendi anasını Umay dediği ilâheye benzetiyor. Bu ilâhe şaman, Türklerin Altay'daki o soydan gelenlerinde bu güne kadar mahfuz kalmıştır. Şüphesiz Tu-küe Türkleri şaman idiler. Bununla beraber genellikle Türk lisanında şaman kelimesine mu-

kabil kullanılan kam kelimesi âbidelerde hiç kullanılmamıştır. Yenisey yazılarında ise tengri kelimesiyle beraber bir de bel kelimesine tesadüf ediliyor. Şüphesiz bu da şamanların saygı duydukları ruhlardan biri olmalı. Fakat Orhun yazılarında bu kelime yoktur. Medenî dinlerin Türkler arasında yayılması Çin kaynaklarında söz konusu olduğu halde Orhun âbideleri bu hususta bir şeyden bahsetmiyor. Çinlilerin bildirdiğine göre han kendi payitahtında (başkentinde) bir Budist tapınağı yapmak istemiş, fakat müşaviri Tonyukuk "Budist mezhep ve öğretisi göçebe Türklerin askerî kabiliyetlerine zarar verir" diyerek hükümdarının fikrini değiştirmiştir. Batıdan gelen dinî propoganda hakkında ise malumat daha azdır. Eskiden Finike alfabesinin yayılması gibi Türkler arasında İran alfabesinin yayılması öncelikle sırf ticarî münasebetlerin kuvvetlenmesi neticesi olup hiçbir dinî propaganda ile ilgili değildi. İran'ın millî dini olan Zerdüştlük uluslarası dinî propaganda ile ilgilenmedi.

Makedonyalı İskender'in fetihlerinden sonra Doğu İran vilayetleri birçok zaman Batı vilayetlerinden ayrı kalarak Hint medeniyetiyle Budist dininin etkisinde kaldılar. Buda dinini yaymaya çalışanlar (dâileri, tebliğcileri) İranîler ve Türkler arasındaki faaliyetleri esnasında bazen Hint alfabesinden de istifade ediyorlardı. Doğu Türkistan'da Avrupalılar tarafından yapılan eski eser araştırmaları neticesinde biz şimdi Hint harfleriyle yazılan Türkçe Budist yazılarını elde etmiş bulunuyoruz. Lakin Budistler pek az bir zamanda Sogd millî alfabesini kabul ettiler. Sonra bu harfler, ileride göreceğimiz üzere Türkler arasında da yayıldı. Orta Asya'da yaklaşık olarak M.S III. asırdan başlayarak yayılmaya başlayan Manihailik (Mani mezhebi) ve Hıristiyanlık da kendileriyle beraber alfabelerini getirdiler. Manilik Hıristiyanlıktan sonra, Zerdüşt dinini Hıristiyanlık ve Budistlikle uyumlu hale getirmek fikriyle meydana gelmiştir. Bununla beraber Manihau (Mani) dini Orta Asya'da Hıristiyanlıktan daha önce yayılmış olsa gerektir. Bu sırada dinle alfabe arasında bir irtibat meydana gelmeğe başlıyor. Manihailer kendi alfabelerini, Hıristiyanlar ise "Süryani alfabesi" adıyla diğer bir alfabeyi kabul ediyorlar. Hatta Hıristiyanlığın Orta Asya'da yayılan çeşitli mezhepleri arasında da aynı Süryani yazılarının kullanıldığı görülüyor. Manihailiği veya Hıristiyanlığı kabul eden Türkler veya İraniler uzun müddet Manihai veya Süryani yazılarını kullanmışlardır. Bununla beraber millî Sogd yazısıyla yazılan bazı Manihai ve Hıristiyan metinlerine de tesadüf olunuyor. Bazen Manihai Türk metnin her iki alfabe ile yazılanları da bulunuyor. Bunların biri Manihai ve diğeri "Milli Sogdça"dır.

Oğuz Türkleri devletinin yıkılmasından pek az zaman sonra, gelecek derste bahsedeceğimiz üzere Manihai dini Türklerin arasında büyük ölçüde yayılmaya başlamıştır. Fakat VI.–VIII. asır Türk devleti zamanında Sogd ticaretinin senelerce (bozkırlarda) yayılmasına paralel olarak dinî propagandada başarılı olunup olunmadığını bilemiyoruz. Tabiidir ki Sogd tüccar ve misyonerlerinin esas faaliyet sahası Çin dahiline giden ticaret yolu olmuştur. Bu yolda Lob-nor'a kadar Sogd kolonileri kurulmuştu. Pelliot'nun araştırmaları sayesinde biz VII. asırda Lob-nor'da bir Sogd kolonisinin kurulduğunu ve ondan sonraki yüz sene zarfında bunların hâlâ bir nevi muhtariyetleri (özerklikleri) bulunduğunu biliyoruz. Fakat aynı zamanda Sogd tüccarları, Türk bozkırlarında ve bilhassa Han ordularında kendi malları için iyi ihraç yerleri buluyorlardı. Bu şekilde orada Sogd kolonileri ortaya çıkıyordu. Çinli Budist rahibi (hacısı) Hsûan-tsang 630 senelerinde Orta Asya'dan geçmiştir. Onun rivayetinden anlıyoruz ki Sogd ticaret şehirleri ta o zaman bile Batı Türk memleketlerinden Çu Nehri sahalarına kadar mevcuttu. Isıkgöl'ün güney sahilinden geçmiş ise de oralarda şehirlerin bulunduğundan bahsetmiyor. Halbuki Tang Sülalesi tarihinde buralarda da şehirlerin varlığından bahsolunmaktadır. Orta Asya hakkındaki malumat M.S IX. asrın ilk senelerine ait olaylarla sona eriyor. Şaman inançları bilhassa Türklerin cenaze ve defin merasiminde görülmüştür. Çin kaynaklarından anlaşılıyor ki Türkler askerlerin kabirleri üzerine bunların öldürdükleri düşmanların heykelini dikerlermiş. Orhun âbideleri Çinlilerin verdikleri bu haberleri tamamen destekleri. Bu âbidelerden öğrendiğimize göre bu nevi heykellere "Balbal" denilirmiş. Bu kelimenin menşeinin Çin olduğu söyleniyor. Bu heykellerin dikilmesi esnasında merasim yapılıp yapılmadığı hakkında Orhun âbideleri bir malumat vermiyor. Fakat Bizans kaynaklarından anlaşıldığına göre Türk hanlarının kabri yanında bazan Türk elinde esir kalan düşmanların başbuğları öldürülürmüş. Şüphesiz bu âdetin esası diğer şamanî kavimlerde olduğu gibi öldürülmüş adamın kıyamet gününde kendisini öldüren veya nâmına öldürmüş olduğu kimseye hizmet edeceğine dair olan inançtı. Bu inanç ilkel ve medeni dinler arasındaki esas farkı teşkil ediyor. Şamanîlik gibi ilkel insanların dinleri bir takım ahlakî mefkûrelerle alâkadar değildi. Bunlarda kıyamete iman, ahirette bir nevi hesaba çekilme ve uhrevî bir sorumluluk olduğuna inanmayı gerektirmiyor.

Yani insan bir kimseyi öldürdüğü için kıyamette ceza görmekten korkmuyor. Bilakis ne kadar çok öldürürse o nispette itibar göreceğini düşünüyor.

Âbidelerin yazıları ve o âbidelerle beraber bulunan diğer heykeller, o güne kadar yazma tarihî eserlerde bulunan malumatın bir çoğunu doğrulayan ve yanlışlığını savunan fikirleri geçersiz hale getirdi. Ve görüldü ki VIII. asırdaki Türk balballarɪ zahirî şekilleri itibariyle Güney Rus bozkırlarından başlayarak devam eden uzun mesafelerde bulunan ve Ruslar tarafından Taş Baba "Kamennaya boba" diye tesmiye olunan heykellerin aynıdır. Türklerin kabirler üzerine böyle balbal heykelleri dikme âdetleri hakkında Çin kaynaklarındaki bilgilerden başka, M.S XIII. asrın ortasında Katolik misyoneri Rubruquis'un da ayrıca bir rivayeti vardır. Ona göre yüzü Doğu'ya yönelmiş bu gibi heykelleri o zamanda Güney Rusya ovalarında oturan bir Türk kavmi olan Kumanlar da (Rus vakayinâmelerinde Polovets) dikiyorlardı. Çin kaynaklarının rivayetleriyle o kaynaklardan tamamen bağımsız olan Avrupa kaynaklarındaki rivayetlerin birbirine uygun olmasına rağmen Radloff, Aus Sibirien adlı kitabında hem Çin tarihçilerinin ve hem de Rubruqius'un hata ettiklerini ve bu çeşit heykellerin Rusya'da Türklerin ortaya çıkmasından ve istilasından çok önce geçmiş asırlarda dikilmiş olduklarını iddia etmişti. Böyle bir görüş ancak Yenisey âbideleri üzerindeki yazıların anahtarının daha bulunmadığı bir devirde mümkündü. Bazı Orhun balballarında olduğu gibi bir çok Yenisey balballarının üzerinde de bir nevi yazılar vardı. Şimdi Orhun yazılarının anahtarı bulunduktan sonra o yazılar da okunabilmiş ve Türkçe oldukları anlaşılmıştır. Bugün Rusça "Taş baba" denilen o heykellerin menşeinin Türk olduğundan zerre kadar şüphe yoktur.

Radloff aynı zamanda Çinlilerin Türkler hakkındaki malumatlarından bazılarına da itiraz etmişti. Mesela Türklerin devlet kurmalarından önce bile demircilikle meşgul oldukları hakkında Çin kaynaklarının verdiği malumatı gerçeğe uygun bulmuyor, madencilik işleriyle bedevî hayatı birbirleriyle uygunluğu mümkün olmayan birer durum olarak anlıyordu. Bu hususta Orhun yazıtları, Çin kaynaklı bilgilerin doğruluk veya yanlışlığına dair hiçbir yeni bilgi vermiyor. Halbuki göçebe hayatında bile demir silahlar kullanıldığı hakkında Türk ve Moğol halk rivayetleri tanıklık etmektedir. Çin kaynaklarında Türklerin bazen cenazeyi yıkamak âdetleri de olduğu söylendiği halde Radloff bazı kabirler

üzerinde yaptığı araştırmalarda böyle bir işaret görememiş ve bunu da yazma tarihi eserlerin bilgileriyle maddî medeniyet kalıntılarından alınacak bilgiler arasındaki çelişki olarak izah etmiştir. Orhun yazıtlarından ancak şu kadarı malum oluyor ki Türk halkının inancına göre insanın ruhu, öldükten sonra kuş veyahut böcek suretine tenasuh edermiş (dönüşürmüş). Vefat eden hakkında "uçtu" deniliyor. Malumdur ki Garbî Türklerde hatta İslâmiyeti kabulden sonra "öldü" yerine "şonkar boldu" yani "şahin oldu" deyimi kullanılıyordu. Bundan anlaşıldığına göre insanın cesedini muhafaza etmeğe galiba ehemmiyet vermemişlerdir. Fakat bir habere göre Türklerin Araplarla savaşları esnasında Türk kumandanının cesedi Arapların elinde kalmış ve bu hadise kumandanın vefatından daha ağır bir felaket olarak görülmüştür. Fakat bu durum dinî mahiyette olmayan bir namus meselesi olarak değerlendirildiğinden kaynaklanmış olabilir. Gerçekte bunlarda, kadınların harpte düşman eline geçmesi büyük bir zül (aşağılayıcı bir felaket) olarak telakki olunduğu gibi bir kumandanın cesedinin de düşman eline geçmesi aynı şekilde telakki olunurdu. Türklerde defin ve cenaze merasimi hakkındaki ayrıntılı malumatı âbidelerden ziyade hanların gömüldükleri yerlerde yapılan kazılar verebilirdi. Bu kazıları Radloff,meslektaşları ve onlardan sonra 1925'te Profesör Vladimirtsoff yaptılar. Ancak bugüne kadar bu kazılar neticesinde bir mezar ortaya çıkmadı. Olabilir ki diğer bir çok kavimlerde olduğu gibi Türkler de hanların defni esnasında birkaç çukur kazarlar, düşmanların eline geçmesinden ve aşağılanmaya uğramasından korumak amacıyla cesedi veya külünü o çukurlardan belirsiz bir şekilde yerine koyarlardı. Vladimirtsoff'un yaptığı kazıların en çok göze çarpan neticesi, bir Türk askerinin kabri içinde bulunmuş ve gayet iyi olarak korunmuş olan heykelidir. Bu heykelde Türk ırkı örneğinin (prototip) bütün çizgileri (özellikleri) görülmüştür. Bu nevi heykeller daha önce yerüstünde de bulunuyordu. Ancak başları bulunmazdı. Bunların başlarını kırmak Moğolların işidir. Onlar eski adamların resimlerinin hayattaki insanlara zarar vereceği inancında idiler. Anlaşılıyor ki heykellerin başlarını kırmak İslamlığın yayılmadığı yerlerde de âdet idi. Halbuki bu güne kadar bu hadiseyi sırf İslâm taassubu neticesi olarak tefsir ediyorlardı ki doğru değildir. Gelecekte yapılacak kazılar ihtimal daha bir çok yeni bilgiler verebilir... O zamana kadar Türklerin cesetleri yakma âdetleri hakkındaki Çin haberlerini reddetmek herhalde esassız olur. Çünkü Radloff'un kazılarından sonra bozkırlardaki bazı kabirlerde cesetlerin

etrafında kalıntılara rast gelinmiştir. Çinliler Türklerin gömme merasimini birçok defalar yakından görebiliyorlardı. Bazı Türk hanları düşmanlarının sıkıştırmasıyla vatanlarından kaçıp Çin'e gelerek orada vefat ettikleri zaman ahalinin gözü önünde kendi âdetlerine göre defin olunuyorlardı. Bu cihetle Çin kaynaklarının verdikleri bilgilerin hatalı olması ihtimali kalmıyor demek mümkündür.

Bu dersten maksadım tarihte ilk defa olarak kendisini Türk adıyla isimlendiren bir kavimden kalan yazılar, âbideler ve heykelleri öğrenmek neticesinde elde edilen esas fikirleri izah etmek idi. Şimdi bu neticelerin önceden yaşayan kavimlerden hangisinin bu Türklere yakın veya uzak kardeşlik münasebetinde bulunduklarını öğrenmek ve M.S VI.-VIII. asır Türk devlet hayatının olayları, Türk kavminin bundan sonra geçen asırlardaki hayatını izah etmek için ne derece yardım edebileceği gibi meseleler kalıyor ki, gelecek derslerimiz de bu mevzulara ait olacaktır.

İKİNCİ DERS

Türklerin ve umumiyetle Orta Asya kavimlerinin tarihini öğrenme yolundaki engellerin birinci derste bahsedilenlerden başka bir diğeri daha vardır. O da çeşitli devirlerin pek düzensiz bir surette gösterilmiş olmasıydı. Bir kavim veyahut bir ülkenin tarihinin belirli bir devri hakkında oldukça ayrıntılı bilgilere sahip olduğumuz halde, aynı kavim veya ülkenin o belirli devirden önce veya sonra nasıl bir hayat geçirdiği hakkında ekseriya herhangi bir kaynakta mevcut birkaç kelime ile yetinmek mecburiyetindeyiz. Halbuki bir kavim veya ülkenin aşama aşama oluşan tarihî olaylarını layıkıyla öğrenmek için o kavmin tarihindeki her safhayı iyice görmek imkânına sahip olmalıyız. İstenilen bilgilerin kaynaklarda bulunmayışı bu devirler hakkında çeşitli görüşler ortaya atılmasına ve subjektif fikirler ortaya konmasına meydan veriyor. Bundan dolayı meselenin ilmî bir sıhhat ve katiyet dahilinde tetkiki imkansız oluyor.

Moğol devrine kadar Çin'le aynı hudutları paylaşan göçebe devletler tarihinde Orhun âbideleri –evvelki derste görüldüğü üzere– tamamen istisnai bir yer teşkil ediyor. M.S VI.-VII. asır Türk devletinden önce steplerde ortaya çıkan ve oluşan göçebe devletler hakkında yalnız Çin kaynaklarındaki cüz'i bilgilerle yetinmek mecburiyetindeyiz. Bu kavimler ise tarih sahnesinden –konuştukları lisanlarından birkaç kelime bile bırakmayarak- çekilip gitmişlerdir.

Bir kavmin hangi lisanla konuştuğu meselesini halletmek için bugüne kadar esas kabul edilen kaynak, Çin tarihlerinde Çin hiyeroglifiyle yazılmış olan sınırlı sayıda kelimeler, bilhassa bir takım isimler, ünvan ve lakaplardı. Çin hiyerogliferiyle telaffuz kurallarına göre bu kelimelerin şu ya da bu türlü telaffuz olunduğuna hükmediliyordu.

Orhun yazıtları eski alimlerin lisan hakkındaki bu çeşit çıkarımlarını ve ulaştıkları neticeleri kontrole yol açtı. Kontrolün neticeleri ise bahsi geçen alimlere pek tatmin edici veriler sağlayan bir mahiyette değildir. Hatta Türk olduklarında şüphe olmayan kavimlerden kalan Türkçe kelimeleri tetkik edenlerin görüşleri, bu tetkikatı yapan kişiler Türk lisanının en büyük alimleri oldukları halde bile hatalı çıkmıştır. Orhun yazıtları daha bulunmadan az önce Radloff birkaç eserinde, mesela bunlardan biri olan "Kutadgu Bilig" baskısının önsözünde Türk hükümdarlarının Çin kaynaklarında Çin hiyeroglifiyle yazılan ünvanlarını (isimlerini) tetkik ve tesbit çalışmasında bulunmuştu. Orhun yazıtları, Radloff'un görüşlerinden (teorilerinden) birçoğunun esassız olduğunu meydana çıkardı. Mesela Çin hiyeroglifiyle yazılan bir kelimeyi Radloff "bek" diye okuyordu. Halbuki "bek" değil "bilge" imiş. Diğer bir kelimeyi "aydınlık" diye okumuştu, halbuki "aytengri" diye okumak lazım imiş. Çünkü o zamanki Türk lisanında "aydın" kelimesi yok imiş vs.

Orhun yazıtlarından anlaşılıyor ki Çinlilerin bazan kendilerince bilinen kavimlere, bu kavimlerin kendilerine verdikleri isimden büsbütün başka bir isim verirlermiş. Mesela Çin kaynaklarında "Kıyat" kavmiyle birlikte daima bir "Hi" kavmi zikrolunuyor. Orhun kitabelerinde ise "Kıtay"larla birlikte bulunan bu kavmin yerinde "Tatabı" ismi anılmaktadır. İşte bu iki isim arasında hiçbir benzerlik olmadığı halde Çin kaynaklarındaki "Hi" ismiyle Orhun kitabelerindeki "Tatabı" isminin aynı kavmin iki ismi olduğunda Avrupa bilginleri görüş birliği içindedirler. Çin hiyerogliflerinin muhtelif göçebe devletlerin devirlerine mukabil gelen muhtelif zamanlarda ne şekilde telaffuz edildiklerini sinologlar daha doğru olarak tesbit edememişlerdir. İşte bu mesele de göçebe Türk kavimlerinin tarihini tetkik eden âlimlere çeşitli zorluklar çıkarmaktadır: Orta Asya'da yaşayan şu veya bu kavmin lisanını Çin hiyeroglifleriyle yazılan kelimelerle belirlemek hususunda yapılan çalışmalar birkaç defa tekrar edilmiştir. Bu çalışmalar ilk olarak bu kavimlerin en eskisi olan Hunlar hakkında yapılmıştır. Malumdur ki Hunlar M.Ö II. asırda Çin hududunda kuvvetli bir devlet kurdular. Sonra Avrupa'ya kadar gelerek M.S V. asırda tanındılar. Hunları Türk sayıyorlar. Çinliler de M.S VI. asır Türklerini Hunların halefleri olarak yazıyorlar. Çin kaynaklarında Hunlara nispet edilen kelimelerin aslının Türkçe olup olmadığını tetkik için yapılan karşılaştırmalı çalışmaların en bilineni Japon Doğu tarihçisi Shiratori'nindir. Bu çalışmaların ne kadar başarısız olduğunu şundan anlayabiliriz ki Prof. Shiratori bizzat kendi fikrinden döndü ve tamamen Hunlara nispet edilen kelimelerin Tunguz lisanıyla daha güzel izah edilebileceği neticesine vardı. Hunlardan sonra Doğu Moğolistan'da hükümet süren göçebe kavmin menşeinin Tunguz olduğu daha az şüpheli kabul ediliyordu. Bu kavmin ismini yalnız Çince'den Sien-pi şeklinde yazılan hiyerogliften öğrenebiliyoruz. Bunlar Hunların Doğu komşuları ve düşmanları sıfatıyla anılıyorlar. Bu sıfatla M.S I. asır sonunda Moğolistan'da Hunların yerini işgal ederek tıpkı Hunlar gibi asıl Çin ülkesinin kuzeyinde birkaç sülale teşkil etmişlerdir. Hunların aksine bugüne kadar Sien-piler hakkında yazı yazan tarihçilerden hiçbiri bu kavmi Türk diye değerlendirmemişti. Bunları yalnız Tunguz zannetmişlerdi. Prof. Pelliot Leningrad'da verdiği konferanslarında bildirdiğine göre Çin eserleri arasında Sien-pilerin bir lugat kitabı bulunmuş ve bu kitap tetkik olunduğunda görülmüştür ki tam Türk lisanıdır. İşte bu sebepten Sien-pilerin Türk olduklarında hiç şüphe kalmıyor. Prof. Pelliot'nun bildirdiği bu husus gayet ehemmiyetlidir. Bu gösteriyor ki Çin kaynaklarında göçebe komşuların lisanı hakkında bugüne kadar tahmin olunan miktardan daha fazla belirli ve açık bilgiler alabilmek mümkünmüş. Çünkü Sien-pi lugatının bulunması münferit bir vâkıa değildir. Daha önce Prof. Pelliot yayınlanmış bir makalesinde Orhun kitabelerinde bahsedilen bir kavmin yani "Kıtay"ların da Çin eserleri arasında korunmuş bir halde kalmış bir lügat kitabının varlığından haber vermişti. Bu lügattan anlaşıldığına göre şimdiye kadar Tunguz sayılan Kıtaylar hakikatta Moğol diliyle konuşuyorlarmış.

Pelliot'nun geçen derste söylediğim fikirleri bana pek açık görünmüyor. Söktürklerden önce hükümet süren Türklerinki kadar geniş olmasa da (M.S V. asır ile VI. asrın ilk yarısında) Orta Asya'nın bütün doğu kısımlarını idare eden Avarları hiç şüphe etmeyerek Moğol neslinden sayıyor. Bu fikrinde hangi esasa dayanıyor, bunu bilemiyorum. Çinlilerin bu kavme verdikleri ismin, bu kavmin hakiki ismiyle hiçbir ilgisi yoktur. Çinliler bunlara Zu-zen yahut Zuan-zuan diye uydurma bir isim veriyorlar. Çince'de bu kelime nadir bir tür "kurt"a isim olarak verilirmiş. Şüphesiz Çinliler bu kelime ile göçebe kavimlere karşı az çok besledikleri nefreti ve onları küçümsediklerini göstermiş oluyorlar.

"Avar" kelimesine Çin kaynaklarında rastlanmıyor. Orhun âbidelerinde bu kelimenin bulunup bulunmadığı hususu sorulabilir. Orhun ya-

zıtlarındaki Par-purum yahut apar-apurum şeklindeki bilmece tarzındaki kavim isimleri bu âbidelerin birbirinde ve aynı zamanda kitabeleri yazan kişinin kendi zamanı değil, geçmişteki hayatı bildiren bir yerinde anılıyor. Thomsen son tercümesinde bu kelimeyi apar-apurum diye iki kelime ve iki müstakil kavmin ismi olmak üzere izah etmiştir. Ancak her ikisine de soru işareti koyarak kesin olmadığını bildirmiştir. Avar kelimesine ise Bizans ve Batı Avrupa ve Rus kaynaklarında çeşitli şekillerde (Rus vakâyinâmesinde "obry" diye) tesadüf olunur. Bizanslılar ise, hakiki Avarlarla sahte Avarları ayırarak hakiki Avarların Doğuda yok olduğunu söyleyip Batı Avrupa'ya bu isimle gelen kavmi de yalnız hakiki Avarların isimlerini kendilerine nisbet eden bir kavim olarak gösteriyorlar. Fakat anlaşılan Bizanslıların bu şekilde iki kısma ayırdıkları kavim, bir tek kavim veya herhalde birbirine pek yakın olan iki kavim olsa gerek...

Prof. Pelliot'nun söylediklerini destekleyen bazı durumlar da vardır. Bunlardan birisi Tuna Bulgarlarının eski aristokrasi hakimiyeti devrine ait Slav vakâyinâmesinde tesadüf olunan doğrudan doğruya Bulgarca kabul edilen sözlerdir. Malumdur ki Bulgarlar esasen Slav da değildiler. Hatta kendilerinin Slav özelliği olmayan kıyafetlerinden bazı alâmetlerini bugüne kadar korumuşlardır. Vakâyinâmedeki bu bilmece tarzındaki kelimelerin Slavca ile bir alâkası olmadığı kesin olduğundan bunları Türkçe veyahut Türkçe'ye yakın lisanlarla izah etmek üzere çalışmalar yapılmıştır. Bu hususta en çok tercih edilen fikir Finlandiyalı Prof. Mikkola'nın fikridir. Bu zat sözkonusu kelimelerin hepsinin "oniki hayvan" ismiyle olan takvimdeki isimlerden ibaret olduğunu ileri sürmüştür. Bunun içerisinde "yılkı" (at) senesinin bu takvimde Türkçe değil belki Moğolca olarak "morin" kelimesiyle yazılmış olduğu görülmüştür.

Avarların Moğol olması görüşü (teorisi) ortaya atılmadan önce böyle bir takvimde Moğolca bir kelimeye tesadüf olunması pek garip görülürdü. Eğer Avarların Moğol olduğu kesinleşirse, bu kelimenin Bulgarlara Doğudan Avarlar tarafından getirilmiş olduğu anlaşılacaktır. Ben yalnız bu misalle yetineceğim, yoksa tarihi Moğolların ortaya çıkışından çok önceleri için Batı taraflarında Moğolca kelimeler aranması yolunda bazı bilginler daha birçok zayıf karşılaştırmalı çalışmalar yapmışlardır. Hatta bu yolda en büyük bilginler bile büyük bir cesaretle faraziyeler ortaya koymaya kadar işi götürmüşlerdir. Bunlardan birisi olan Marquart yukarı Amu-derya (Ceyhun) havzasında bir vilayet ismi olan Çeğanyan kelimesini Moğolca tesağan (beyaz)la karşılaştırma çalışmasında bulunmuştur. Çağanyan kelimesinin Moğolca olup olmaması tartışma konusu olmasına rağmen Marquart bu kelimeyi tarihte Moğolca olduğu kesin (Mit Sicherheit Belegt) ilk kelime diye kabul ediyor.

Diğer taraftan Pelliot'nun fikrine karşı da birçok kuvvetli itirazlar ortaya konabilir. Vâkıa Jujen/Cücen veya Avarların hakimiyeti daha M.S V. asırda Batı tarafına doğru iyice uzak yerlere, Doğu Türkistan'daki Karaşehir'e kadar gelmişti. Ve bu hareket diğer bir kavmin, sonra da Türkler tarafından memleketleri fethedilen Haytal veya Akhunların Batıya, Amu-derya (Ceyhun) havzasına göç etmelerini gerektirmişti. Fakat Cücenlerin hareketi bu kadar mühim olduğu halde eğer bunlar Moğol kavmi olsa idi, neden son zamanlarda Orta Asya'da yapılan eski eser kazıları ve tetkikatı neticesinde Cengiz Han devrinden önce yazılmış bir tane Moğol metni bulunmadı? Mamafih Prof. Pelliot'nun fikrini destekleyecek bir ihtimal vardır, o da – daha M.S V. asırda İran–Sogd tüccarlarının Avrupa'ya göç etmiş olan Hunlarla Çin hudutlarında oturan küçük Hun devleti arasında münasebette bulunduklarını bilmemize rağmen – Avarlar zamanında Sogd ve Batı tüccarlarının Orta Asya göçebe kavimleriyle münasebetleri sonradan Türk – Tuküe/Tu-kiu hükümeti devrinde görülen derecede gelişmemiş olacağını tahmin etmektir. Herhalde Prof. Pelliot'nun verdiği bu malumattan anlaşılıyor ki Orta Asya'daki tarihî göçebe kavimlerinin asılları meselesini halletmek hususunda sinologlardan, bugüne kadar meydana çıkarılan muammalara (müphem, bilmece gibi bilgilere) nispetle daha kıymetli bilgiler bekleyebiliriz. Diğer taraftan son zamanlarda dilbilim alanında elde edilen gelişmelerden de tarih için kıymetli neticeler veyahut hiç olmazsa bu âna kadar yapılan hataları düzeltebilecek bilgiler elde edilebileceğini beklemek mümkündür. O zaman dilcilerin kesinlikle ilmî olmayan usullerle bugüne kadar yaptıkları tahminlere imkan kalmaz. Mesela bugüne kadar Hunlara veya diğer bir eski göçebe kavme ait bir kelimeyi bugün mevcut Türk lehçeleriyle izaha kalkışıyorlardı. Fakat bugünkü lehçede mevcut olan o kelimenin aynı şekilde o zamanda da mevcut olup olmayacağını dikkate almıyorlardı. Mesela Prof. Şhiratori M.Ö yaşayan bir kavmin hükümdarlarının lakabını bugünkü Orta Asya Türk lehçelerinden birinde kullanılan "bi" kelimesiyle izah etmek istemiştir. Halbuki "bi" kelimesi Türkçe'de "beg" keli-

mesinin yeni şeklidir ki buna M.S XV. asırdan önce tesadüf olunmuyor. Marquart, Orhun yazıtlarında bir kelimeyi bugün de nehir manasında kullanılan "etil" kelimesiyle izah etmek istemiştir. Halbuki bu kelime Çuvaş lisanından alınmış olup buna Tatarlardan yani Volga Türklerinden başka hiçbir Türk kavminde tesadüf olunmamaktadır.

Âbidelerdeki yazılarla eski Türk dinî edebiyatı kalıntılarından Orta Asya'da keşf olunanlar, Türk lisanının kelime ve söyleyiş tarzının nasıl tedricen geliştiğini, şu veya bu kelimenin hangi yerdeki Türk lehçelerinden hangisine mensup olduğunu ilmî bir zeminde çözme imkânını kolaylaştırır. Eğer Moğol lisanının eski âbideleri bulunmuş olsaydı o zaman belki Türk Moğol lehçelerini karşılaştırma meselesi de tetkik usulleri hususunda Hint-Avrupaî ve Sami dil çalışmaları derecesine gelebilirdi. Halbuki Moğolca'nın M.S XIII. asırdan önceki âbideleri mevcut olmadığı için bunlar bulununcaya kadar Moğol lisanı tarihi Türk lisanınınkinden daha müphem ve karanlık kalacaktır.

Lisanların tarihini öğrenmek hususunda eski lisandan kalma hafızadan hafızaya aktarılan bilgilerden başka bugün mevcut lehçeler de yardım edebilir. Lisanların hepsi çoğunlukla edebî lisanda çoktan beri kullanılmayan en eski kelimelerin konuşma lisanında korunduğunu gösteriyor. Türk veya Moğol dilbilimcileri işte bu cihetten Hint-Avrupa veya Sami lisanların uzmanlarına nispeten epeyce zor durumdadırlar. Elimizdeki bilgilere göre Moğol lehçeleri birbirine o kadar yakın imişler ki bunların karşılaştırmaları herhangi bir tarihî çıkarım için uygun bir malzeme veremiyor. Türklerse Moğollara nispetle daha geniş bir sahaya yayıldıklarından lehçeler arasındaki farkın fazla olması gerekiyordu. Bununla beraber birbirine yakın olan Türk lehçelerinin büyük bir kısmı karşısında Türk dilcisi de ancak iki aykırı lehçeye sahip bulunuyor ki biri "Yakut" diğeri de "Çuvaş" lehçeleridir. İşte bu iki lisanı diğer Türk lehçeleriyle karşılaştırmak Türk lisanının ve bu vasıta ile Türk kavminin tarihini izah eden temel unsurları verebilir.

"Yakut" lisanıyla konuşan kavim pek eskiden Türk kavimlerinden ayrılarak kuzeye çekilmiş ve sonra bütün Türklerin tarihî hayatına iştirak etmemiş bir kavimdir. "Çuvaş" lisanı ise İdil (Volga) nehrinin orta yatağı boylarında kullanılmış ve Orta Asya'dan göç eden Türk kavimlerinin takip ettiği yol üzerine tesadüf etmiş olduğu halde yine mevcut kalmıştır. Muhtemelen bu lisan orta asırlarda bugünküne güney naza-

ran daha geniş bir sahada kullanılıyormuş. Arap coğrafyacıları Kuzey Rusya'daki Peçeneklerden başlayarak doğuda Çin hududuna kadar çeşitli Türk kavimlerinin lisanlarının birbirine benzediğini kaydediyorlar, yalnız Volga havzasındaki "Bulgar" ve "Hazar" ların lisanlarının diğer Türklerce anlaşılmadığını, bu lisanın Fin kavimleri lisanlarından da farklı olduğunu ilave ediyorlar. Bugünkü Çuvaş lehçesi de aynı vaziyettedir; Fin lehçelerine nazaran Türkçe'ye daha yakın olduğu halde bu lehçeyi Türk ve Finlerin hiçbiri anlamıyor. Gerek Bulgar ve gerek Hazarlar Volga nehrine "Etil" diyorlardı. (Bu kelime Çuvaşça "nehir" manasındadır). Bunlara dayanarak Türkologlar Çuvaş lisanının eski Bulgarların ve ihtimal Hazarların lisanının kalıntısını teşkil ettiği neticesine gelmişlerdir.

Çuvaş lisanının ayırıcı vasıfları hakkında bir zamanlar araştırmalar yapılmıştır. Radloff o vakit bu lisanı Türk lisanıyla Fin lehçelerinin karışmasının sonucu olarak görüyordu. Daha sonra diğer bilginler Türk lisanının diğer lehçelerinin kaybettikleri en eski şekillerinin Çuvaş lisanında korunmuş olduğunu ispata çalışmışlardır. Bu meseleyi tetkik edenlerin en sonuncusu Poppe olup "Rus Akademi Haberleri"nde yayınladığı makalelerinde aynı neticeye varmıştır. Bu zâtın fikrine göre Çuvaş lisanı da Türk-Moğol lehçelerinin mensup olduğu guruba dahildir. Fakat ne Türkçe ve ne de Moğolca'ya bağlı olmayıp müstakil üçüncü bir kolu teşkil ediyor. Fakat bu meseleye dair Leningrad Akademisinde cereyan eden münakaşalar neticesinde Poppe, Çuvaşça'nın Türkçe olduğunu kabul etmiş, ancak Türk lisanının en eski bir kolu olup, Moğol lisanının Türkçe'den ayrılmış olduğu bir zamanda esas kütleden ayrılmış ve bugünkü Türkçe yazı ve konuşma lehçelerinde görülen şekilleri dahî almamış olduğunu ileri sürmüştür.

Eğer bu netice ilim âlemi tarafından kesin bir şekilde kabul edilirse, tarihçiler için büyük bir öneme sahip olacaktır. Nitekim Bulgarlar ve Hazarlardan M.S VI. asırdan önce bahsedilmiyor. Fakat bu kavimlerin Volga havzasına M.S VI. asır ortasında Türk (Tu-küe) devletinin kurulmasından daha önceki devirde geldikleri şüphesizdir. Bunların Hun ismiyle ilgili olan meşhur göç devrinde buraya geldikleri şüphesiz kabul edilebilir. Hatta M.S II. asırda Batlamyus (Ptolemeus) zamanında Hunlar Volga'ya yakın bir mesafede oturuyorlardı. Volga nehrinin Çuvaşça ve bilahare umumen Türkçe ismi olarak "Etil" o zaman henüz zikredilmiyor. Fakat "Yayık" nehri daha o zaman şimdiki Türk-

çe ismiyle [Batlamyus'da 'daikh' suretinde] anılıyordu. Kelimenin evvelindeki (y) yerine (d) harfinin kullanılması yerli Orta Volga lisanında galiba Batlamyus devrinden sonraları da tatbik edilmiş olmalı ki Orhun yazıtlarında ölmüş adamlara karşı matem (yoğ merasimi) "yoğ" şeklinde yazıldığı halde M.S VI. asır Bizans kaynaklarında Türklerin aynı âdeti dohya (dochia) diye isimlendirdikleri bildiriliyor. Bu cihet Çuvaş lisanının bugünkü fonetik kaideleriyle izah olunamıyor. Zira Çuvaş lehçesinde diğer Türk lehçelerinde "y" kullanılan yerlerin hepsinde Yakutça'da olduğu gibi "s" kullanılıyor. Fakat Türk ve Çuvaş lehçelerindeki seslerin değişmesi tarihi henüz tam olarak izah olunamamıştır. Herhalde Batlamyus'ta görülen "daikh" kelimesi tarihen tespit edilen en eski Türk sözü olarak telakki olunabilir.

Tarihî olaylardan anlaşılıyor ki eğer Türk lisanının gelişmesindeki en eski şekli Çuvaş lisanı ise, Hunların lisanının da Çuvaş lisanı gibi olması gerekir. Buna göre Hun dili de bugünkü Yakut ve Çuvaş lisanı müstesna bütün Türk kabilelerinin konuştuğu lisan manasında Türkçe değildir. Muhtemelen Hunlar bu lisanı batının uzak yerlerine kadar dolaylı ve dolaysız naklederek lisanlarının kalıntılarını kendi göçleriyle ilgili olan kavimlerin lisanı içine dahil etmişlerdir. Mesela Macar lisanındaki Türkçe kelimeler böyledir.

Batının tâ uzak noktalarına kadar yayılan bazı Çin medeniyetine ait terimleri de bunların getirmiş olmaları ihtimali vardır. Macar lisanında "yazmak" manasını ifade etmek için Türk lisanında "bitimek" mastarıyla bir asıldan olan kelime kullanılıyor. "Bitimek" kelimesinin aslının Çince'den gelmiş olduğunu da söylüyorlar. Hunların Doğudaki komşuları olan Sien-pilerin lisanı ise Türk lisanının gelişmesindeki en eski devre ait olsa gerektir. Bu meseleyi halletmek için varlığı Prof. Pelliot tarafından haber verilen Sien-pice-Çince sözlüğün bir an evvel yayınlanmasını beklemek gerekiyor. Türk kavimlerinin milattan önce ve M.S I. asırlarda Orta Asya'nın Batı kısmındaki faaliyetleri hakkında olan görüşler daha hiçbir delil ile ispat edilememiş olarak kalıyor. Kadim Yunan edebiyatından [bilhassa Hipokrat'ın İklimler ve Mekânlar hakkında yazdığı eserinden] yalnız "Yunanlıların Hint-Avrupa kavimleriyle komşu olarak diğer bir ırka nispet olunan başka kavmin de mevcut olduğunu bildikleri" gibi bir netice çıkarılabilir. Lakin bu kavimler içinde Türkler mevcut muydu, bu henüz şüphelidir. Chavannes oniki senelik takvimin Türklerden neşet etmiş olduğunu iddia ettiği cihetle

M.Ö II. asırda Orta Asya'da birkaç asır devam eden bir devlet teşkil etmiş ve Hindistan'ın birçok vilayetlerini fethetmiş olan ve Yunanîler tarafından (Hind- İskit) diye isimlendirilen kavimleri de Türk saymaya meylediyordu.

Chavannes'a itiraz edenlerin "Bu takvim içinde maymun kelimesi var, halbuki bu hayvan Türk memleketlerinde bulunmuyordu, buna benzer diğer hayvanlar vardı" yolundaki sözlerine karşı Chavannes "Türkler daha M.Ö I. asırda Hindistan'ı fethettikleri zaman maymunu görmüşlerdi" diye cevap veriyordu. Şimdi, ne oniki senelik takvimin menşei (kökeni) ve ne de Hind-İskitlerin Türk olması nazariyelerine taraftar olan yok gibidir. Yalnız meşhur sinolog Frederic Hirth bu fikirde ısrar ediyor. Anlaşıldığına göre oniki senelik takvimin menşei Hindistan olup Çinliler oradan almış ve eski devirlerde Türklere Çinlilerden geçmiştir. Hind-İskitler içinde birinci sınıfı işgal edenler "Tohar"lardır. O zamanlarda Amu-derya' (Ceyhun) nın bu yatakları kavmin ismine izafetle "Toharistan" diye adlandırılmıştır. Fakat İslam müellifleri Toharistan isminin etnoğrafik kökenini hiç bilmiyorlardı. Önceleri Toharlar Çin Türkistan'ında yaşıyorlardı. Budist dinine ait eserlerin yazıldığı Orta Asya edebî lisanları içerisinde Tohar lisanı da zikrolunuyor. Doğu Türkistan'da Avrupalıların eski eserler için yaptıkları seyahatlar sırasında buldukları yazma vesikalar çeşitli lisanlarda yazılmış ise de bunlardan hangisinin Tohar lisanı olabileceği bugüne kadar münakaşa neticesinde çözülemeyen bir mesele olmuştur. İhtilaf bu Hind-Avrupa ailesine mensup iki lisan üzerinde olup bunlardan birisi Hoten yanında, diğeri Kuça civarında bulunan eserlerde kullanılmıştır.

Bizim bugün "Türkçe" dediğimiz lisanla konuşan bir kavim olmak itibarıyla Türkler şüphesiz daha ilk zamanlarda mevcut idiler. Fakar "Türk" kelimesinin M.S VI. asırdan önce mevcut olduğunu farzetmek esassızdır. Bu kelimenin mana ve kökeni hakkında henüz yalnız bazı faraziyeler yürütmek mümkündür. Thomsen son eserinde "Türk" kelimesinin müstakil bir kabilenin veyahut daha çok müstakil bir han sülalesinin ismi olduğu görüşünü ileriye sürüyor ve Türk/Tork yahut Türük/Törük kelimesinin de başlangıçta "kuvvet ve sağlamlık (Kraft stârke) manasında bulunmasının çok muhtemel olduğunu söylüyor. Buna itiraz olarak Orhun yazıtlarında yalnız bir defa olmak üzere Türk kelimesinin sadece kavim manasında kullanılmadığı bir yer gösterilebilir. Han Türk+ş/Türgiş kavminin kağanı hakkında "Türk-m budunem" ya-

ni "kendi Türküm, kendi kavmim" diyor. Thomsen bu ibareyi "gehörze zu meinem Volke" diye tercüme ediyor. Eğer burada Türk kelimesi cins ismi olmayıp sıfat ise manası "düzelmiş, tanzim edilmiş" gibi bir şey olabilir. Türk Hanı burada kendisine karşı isyan eden Türk-ş Hanının hakimiyetini kendisine borçlu olduğunu söylüyor. Buna göre Türk kelimesinin aynı Orhun yazıtlarında birkaç kere kullanılan "Törü" kelimesiyle ilgili olduğunu düşünmek mümkündür. "Törü" kanun, âdet ve kanunla birlik kazanan, birlikte değerlendirilen "halk kitlesi" manalarına geliyor. Han "kendi iş ve kuvvetini (iş, güç), kavmini (budun) ve hakimiyetlerini (Törü) bana verdiler" diyor.

Tu-küe'lerin hakimiyeti devrinde Türk kelimesinin hangi kabileler için kullanıldığı hakkında Orhun yazıtları kesin bilgi vermiyor. Sonra bu ismin nasıl olup da diğer kabileleri de kapsayacak bir isim-sıfata dönüştüğü ve ne şekilde bugün anladığımız manayı kazandığı da pek bilinmiyor. Han kendi kavmine "Türk" ve aynı zamanda "Oğuz" yahut *Tokuz Oğuz* diyor. Halbuki âbidelerin diğer yerlerinde Tokuz Oğuzlar, Han'ın düşmanları olmak üzere niteleniyor. Daha Orhun yazıtlarının anahtarı bulunmadan önce Radloff M.S VI-VIII. asırlarda hakimiyet süren Türklerin "Oğuz" kavmine mensup olduğu sonucuna varmıştı. Âbideler de bu fikri tamamen doğruladı. Oğuzlar yahut Türkler birkaç kabileye ayrılırdı: Şark'ta *Tölös/Töles*, *Tarduş*lar, Garp'ta *Türgiş/Türkiş*ler. Oğuzlardan başka daha birkaç Türk -yani bugün bizim kullandığımız mana ile Türk- kabilesinden bahsediliyor- Bunlardan, sonraki devirlerde en çok meşhur olup bilinenleri *Karluk*, *Uygur* ve *Kırgız*lardır. Fakat bu kavimlerin son zamanlarda bilinen manası [yani bütün Türk kavimlerinin tamamını içerecek şekilde bir isim olması] müslüman kavimlerin eseri olsa gerektir. Araplar birçok kavimlerin M.S VII. ve VIII. asırlarda harbettikleri Türklerle aynı lisanla konuştuklarını gördüler. Bundan dolayı hepsine "Türk" demeye başlamışlardır. Bununla beraber bugün İslamiyeti kabul eden Türklerin hepsi kendi lisanlarını "Türkçe" diye adlandırmıyorlar. İslamiyet dairesi dışında "Türk" kelimesi o kadar yayılmamıştır. Bu hususta nadir bir istisna teşkil eden eser vardır ki Türk Budist edebiyatına aittir. Bu eser yazıldığı lisana "Türk Uygur tili" diyor. Sonra ne Ruslar ne de Batı Avrupalılar Peçenek yahut Polovtsy/Polovets (Kuman)lara "Türk" demişlerdir. Türk kelimesi Avrupa'da yalnız Selçuk ve sonra da Osmanlı Devletini teşkil eden ve esasen Orhun Türkleri gibi Oğuz neslinden gelen kavme deniliyordu. Rus vakâyinâmesinde "Torkî" adıyla bir kavim anılıyor. Bu

büyük bir ihtimalle "Türk" kelimesiyle bir manada olsa gerek. Ancak bununla yalnız Bizans kaynaklarında Uz yani Oğuz denilen kavim anılmıştır.

Orhun yazıtlarında anılan kavim isimlerinden ancak Kırgızların ismine çok daha önceki devirlerde tesadüf olunmaktadır. Kırgızlar, Hunlar devrine ait hikayelerde, yani milattan biraz önce ve biraz sonraki devirlerde anılmaktadırlar. En eski Çin kaynaklarında Kırgızlar Kien-Kun şeklinde yazılmaktadır. Prof. Pelliot bu kelimeyi Moğolca tekil siğası olan Kyr-kun ile açıklıyor. Şu halde Çinliler, Kırgızları öncelikle bir Moğol kavmi vasıtasıyla tanımış oluyorlar. Kırgızlar ve onların yerleri olan Yukarı Yenisey havzası hakkındaki Çin kaynaklı bilgilerin en doğrusu Türk hükümeti devrine ait olanıdır. Çinliler bu devirde Kırgızlara "Hakas" diyorlar. Bu kelime ki-li-ki-sli şeklinde son derece doğru yazılan diğer bir hiyeroglifin bozulmuş şeklidir. Rusya'da bulunan birçok Rus olmayan milletler gibi Yukarı Yenisey havzasında Minusinsk bölgesinde yaşayan Türk halkı da Rus ihtilalinden sonra kendilerine millî muhtariyeti temin ettikleri zaman hepsini kapsayan bir isme ihtiyaç hissetmişlerdir. Çar zamanında böyle bir ihtiyaç hissedilmemişti. Minusinsk aydınları kendilerinin eski Çin kaynaklarında "Hakas" diye anıldıklarını ve yine Çin kaynaklarında bunun siyasî önemi olduğunu görerek bu kelimeyi bir isim olarak kabul etmişlerdi. Halbuki bu ismin bugün Minusinsk bölgesinde olmayan Kırgızların isminden bozulmuş bir kelime olduğunu bilmiyorlardı.

Çinlilerin "Tang Sülalesi Tarihi"nde birkaç Kırgız kelimesi görülür. Bunlardan Kırgızların daha o zamanlarda bile Türkçe konuştukları anlaşılıyor. Bunlardan birisi "Ay:Hilâl" kelimesidir. Aynı zamanda o zaman Çinlilerin Kırgızların simaları hakkında verdikleri bilgilerden anlaşılıyor ki bunların simaları diğer Türklerden farklı imiş. Saçları açık renkli, gözleri mavi imiş. Çin kaynaklarının verdiği bu bilgileri, Müslüman kaynaklarının bilgileri de desteklemektedir. M.S XI. asır İran tarihçisi Gerdîzî bize, bilinmeyen kaynaklardan alarak, Kırgızların saçlarının açık renkli olduğunu, bu özelliklerden dolayı Kırgızlarla Slavlar arasında bir akrabalık olduğunun düşünüldüğünü söylüyor. Marquart buna dayanarak herhangi bir kavmin Avrupa'dan göçü ihtimalini söylüyorsa da böyle bir ihtimalin ispatı mümkün değildir. Son zamanlara kadar Kara Kırgız denilen bu Kırgızların simalarının nasıl değiştiği, şimdiki şekillerinin nasıl oluştuğu meselesinin halli için sonradan elde

edilen bilgiler de kâfi bir malzeme teşkil edecek bir mahiyette değildir. Bu Kırgızların pek eski zamanda Çin kaynaklarında belirtilmeleri, bunların yerlerinin pek eski devirlerde uluslararası ticarî ilişkiler içine girdiğini gösteriyor. Minusinsk Eyaleti bu hususta Sibirya'nın bütün diğer eyaletlerinden ileridir. Bu alanda bulunan eski sanat eserlerinin hangi devirlere ait olduğunu belirlemek çok zordur. Hatta bunların içinde hangilerinin Kırgızlara veya genellikle Türklere ait olduğu ve hangilerinin daha eski olduğu meseleleri tartışma konusu olup araştırmaları gerektirmektedir. Müslümanlık devrinde de Kırgızların oturduğu yerlere İslâm ticaret kervanları geliyordu. Kırgızlar tarafından yapılan ihracat başlıca misk idi ki o zaman bunun çok büyük önemi vardı. İslâm coğrafya bilginlerinin Kırgızlar hakkında verdiği ilk bilgiler ile daha sonraki devirlere ait bilgiler karşılaştırılacak olursa, ilk bilgilerde medeniyetin bu devirde yavaş yavaş geliştiği görülür. Çin ve İslâm kaynaklarının verdikleri ilk bilgilere göre, o devirlerde Kırgızların oturdukları yerde yalnız Kırgız Hakanının oturduğu merkez olan bir şehir olup bunun dışında medenî şehir ve köyler kurulmamıştır. Ahalinin çoğunluğu göçebe hayatı yaşarken diğer kısmı tam anlamıyla ilkel denilecek derecede avcılık ile geçiniyorlardı. Reşidüddin ise Moğol devrinde Kırgız arazisinde birçok şehirler bulunduğunu yazıyor. Öncekinde zirai medeniyetin ilerlemesine sebep ticarî ilişkilerle beraber Minusinsk eyaletinin verimli olmasıdır.

Büyük bir ihtimalle esasen Türk olmadıkları halde sonradan Türkleşen kavimlerin en eski örneği işte bu Kırgızlardır. İster göçebe ister yerleşik kavimler içinde böyle Türkleşenlerin örneği çoktur. Önceleri, bilginlerin Ural-Altaylılar ismiyle bir kitle olarak birarada ele aldıkları beş kavimden (ki bunlar Batı'dan Doğu'ya doğru Fin, Samoyed, Türk, Moğol ve Tunguzlardır) en çok Türkleşenleri Samoyed kavimleridir. Özellikle yerleştikleri arazinin güney kısmında oturanlar daha kuvvetli Türkleşmişlerdir. Bu Türkleşme süreci şimdi de devam etmektedir. Yakın devirlerde Türkleşen Samoyedlerden birisi "Karagas" kavmidir. Tamamen Türkleşmeleri sona ermeyen kavimlerden biri de "Kamasin" lerdir. Bu kavim Yakutlardan daha doğuda olmakla bütün Türkçe konuşan kavimlerin de en doğudaki kısmı bunlardır. Castrén 1848'de Samoyed topraklarını ziyaret ettiği vakit kendi lisanları olduğunu görmüştü. 1863'te ise Radloff Kamasinleri hemen tamamen Türkleşmiş olarak buldu. Fakat henüz Türkleşmekte olanları da vardı. Bunlardan çok daha sonra seyahat eden Finli bilgin K. Donner bunların artık tamamen Türkleşmiş olduklarını ve yalnız bazı ihtiyarların Samoyetçe de bildiklerini görmüştü. Samoyetlerin Türkçe adı "Tuba"dır. Bu isim Orhun âbidelerinde zikredilmiyor. Fakat o zamanki Çin kaynaklarında bu kelime mevcuttur.

Âbidelerde zikrolunup da esasen Türk olmayan kavimlerden biri de "Az" kavmi olmalı ki bunlar daima Kırgızlarla beraber zikrolunuyor. Önceleri bilginler bu "Az" kelimesini bir kavim ismi olarak anlamak gerekip gerekmiyeceği hususunda şüphe ediyordu. Bu kelimeyi kavim ismi olarak kabul etmek ilk defa benim tarafımdan teklif edilmişti. Şimdi Thomsen de son tercümesinde bunu kabul ediyor. Bu kelimeyi "Aslı bilinmeyen bir kavim" diye izah ediyor. Yenisey nehrinin aşağı kısmında Toruhan Eyaletinde bir kavmin kalıntıları vardır. Ruslar bunları yanlış olarak Yenisey Ostiyakları diye tarif etmiştir. Halbuki bu kavimle Ob nehri boyundaki Fin kavimlerine mensup olan Ostiyaklar ve genellikle Ural-Altay kavimlerinin hiçbir ilgileri yoktur. Bu "Yenisey Ostiyakları" kendilerini Kott veya Assin diye isimlendiriyorlar. Bu kavmi, 1845'li yıllarda Castrén incelemiş ve daha sonra Anuçin bunların lisan ve hayatlarına gayet ayrıntılı bir şekilde vâkıf olmuştur. İhtimal, eskiden bu eski kavim Samoyedler gibi geniş bir alanı işgal ederek oturmuş olabilir ve ihtimal Orhun yazıtlarındaki "Az"lar bunlar olabilir. Âbidelerde Kırgızlarla beraber bahsedilen kavimlerden diğer birisi de Çik kavmidir. Fakat bunlar hakkında sonraları bir bilgi elde edilememiştir.

Kırgızlar, tâ o zamanda bile azçok siyasî önemi olan bir kavimdi. Bunların müstakil bir kağanları vardı. Orhun âbidelerinde, çok az bir zaman zarfında "Türk-Oğuz"ların yerini almayı başaran doğuda Uygur, batıda Karluk kavimlerine az yer verildiği halde Kırgızlardan daha çok bahsediliyor. Bu kavimlerin yükselmesi anlaşıldığına göre çok çabuk olmuştur. "Uygur" kelimesi âbidelerde yalnız bir defa geçiyor. Bu kelimenin Oğuzlarla hiçbir ilgisi olmayan Uygur kavminin ismi olarak okunmasında hiçbir şüphe yoktur. Uygurların reisleri Kırgız reislerine nispetle daha mütevazi bir ünvan taşıyor ve Eltebir/ilteber/elteber deniyordu. (Thomsen de bu kelimeyi böyle okuyor). Bu zatın fikrine göre bu kelime Türklerde bir nevi vali, kaymakam anlamında (Türkischer Gouverneur oder dergleichen) kullanılıyordu. Fakat bu "Eltebir"in bir kagan tarafından tayin olunduğu hakkında hiçbir söz geçmiyor. Reisi "eltebir" olan kavim (eltebirlik budun), reisi kağan

olan kavim (kaganlıg budun) dan ayrı gösteriliyor ve önemi nispeten az oluyor. Karluklarda da kağan mevcut değildi.

Orhun âbidelerinde bahsi geçen galiba Türk olmayan kavimlerden biri de "Tatar"lardır ki sonradan Moğollar kendilerine bu ismi vermişlerdir. Âbidelerde "Tokuz Tatar", "Otuz Tatar" isimleri vardır. Bundan anlaşılıyor ki Tatarlar o zaman iki kısma ayrılmışlar, biri dokuz urukdan diğeri de otuz urukdan meydana gelmiştir.

Türklerin o zamanki medenî hayat ile ilgileri konusunun izahı daha karmaşık meselelerdendir. Görüldüğüne göre Türkler hadarî-medenî kavimlerden olan doğudaki Çinlilerin ve batıda da diğer kavimlerin, özellikle Sogdluların etkisinde kaldıkları halde tamamen veya çoğunlukla göçebe hayatı geçirmişlerdir. Esasen Sogdça olan kelimelerden Türk âbidelerinde tesadüf olunan ve sonra Türk ve Moğollarca da büyük ölçüde kullanılan bir kelime vardır ki o da "melike" manasında olan "katun" (hatun) kelimesidir. Sogd ülkesi, âbidelerde "sogd" ve "sogdak" şeklinde geçiyor. Bu isimleri daha sonraki İslam eserlerinde de göreceğiz. Bir yerde "sogd" kelimesiyle beraber "berçeker bukarak ulus" (okunuş şüphelidir!) ibaresi de vardır. Marquart bunu "Fars ve Buhara Ulusu-Kavimleri" diye tercüme ediyor. Kavim manasında "ulus" kelimesi eski Türkçe dinî eserlerinde de mevcut ise de buna Orhun âbidelerinde rastlanmıyor. Burada kelimeyi "ulus" diye okumak ve ona kavim manasını vermek çok zayıf bir düşünüştür. Çünkü aynı yerde "budun" kelimesi de vardır. "Ulus" ve "budun" kelimeleri aynı anlamda olduğundan aynı yerde tekrar tekrar kullanılmaları doğru olmasa gerektir. Fars manasında olan "Parsik"+ kelimesini (Çince "bo-si") "berçeker"e dönüştürmek filoloji kurallarına uymuyor. Fakat Thomsen son tercümesinde bu şekilde okumayı soru işaretiyle kabul etmiştir.

Göçebelerin ziraî hayat sürmeleri heryerde yalnız iktisadî bir zorunluluktandır. Böyle bir zorunluluk heryere nispetle Doğu Türkistan'da fazlaca görülmüştür. Burada hayvanları beslemek ve yetiştirmek için otlak hemen hemen hiç yoktu. Arazi su arkları vasıtasıyla sulanmadığı takdirde ne hayvancılığa ve ne de ziraata elverişli olmayan bir çöl halinde kalıyordu. Batı Türkistan gibi Doğu Türkistan'ın da esasen Türk kavimleriyle meskûn olmayıp sonradan yavaş yavaş Türkleştiği yapılan son kazılardan sonra anlaşıldığına göre şüphesizdir. Medenî kavimlerin Türkleşmesi ile Türklerin medenîleşmesi birbirine paralel olarak sürmüştür. Bu hareketler tabîki doğudan batıya doğru olup aynı istikameti takip etmiştir. İleride göreceğimiz üzere Moğolistan'da "Dokuz Oğuz", sonraları "Uygur" devletinin yıkılışını takiben Doğu Türkistan'a bir çok Türk gelmiştir. Orhun yazılarında "şehir" anlamında "balık" kelimesine ve "beş balık-beş şehir" isimlerine tesadüf olunuyor. Malumdur ki "Beşbalık" şehri Doğu Türkistan'ın doğu kısmında "Küçin"in yanında kurulmuştur. Hakkında ileride bahsedeceğimiz M.S XI. asır yazarının verdiği bilgilerden anlaşılıyor ki "balık" kelimesi Türkçe'de "balçık, çamur" manalarında kullanılırmış. Nitekim Araplarda da göçebe ve hazerî (şehirli) kavimlere "keçeliler", "çamurlular" manasında olmak üzere "ehlu'l-veber", "ehlu'l-meder" tabirleri kullanılıyordu. O zaman Beşbalık'ta yaşayan Türk kavmi Çin kaynaklarında bahsedilen "Basmıl" kavmi idi. Orta zamana ait Avrupa lügat kitaplarından olan Du Cange'in eserinden "Basmıl" kelimesinin "aslı karışık insan" manasına geldiğini öğreniyoruz. Pek tabiidir ki Türklerden önce hazerî (şehirleşmiş) ve medenî hayata geçen bu kavim kan itibariyle halis Türk olmayıp oradaki eski medenî unsurlarla karışan karışık bir kavim idi. Hatta Kaşkarlı Mahmut Basmılları halis Türk olmayan kavimlerden saymaktadır.

Doğu Türkistan'ın daha büyük bir oranda Türkleşmesi meselesi, önce "Oğuz" ve sonra "Uygur" devletinin yıkılışının sonuçlarıyla ilgili olduğundan bunlardan da gelecek dersimizde bahsederiz.

Üçüncü Ders

Türk-Oğuzların hakanı adına yazılan Orhun âbideleri yazılarında bu hanların hâkimiyet ve kuvveti tamamen emin ve hiçbir taraftan korkuları yokmuş gibi tasvir olunur. Halbuki adına âbide dikilen adı geçen hakanın ölümünden on sene sonra (745) Moğolistan'da hâkimiyetin diğer bir Türk kavmi olan Uygurların eline geçtiğini görüyoruz. Bu olaydan birkaç yıl önce Oğuz Türklerinin batı kolu da Araplarla mücadele neticesinde siyasî birliğini kaybetmişti.

Çin kaynaklarından öğrenerek biliyoruz ki Batı Türk Oğuzları on kabileye ayrılıyorlardı. Bunlardan beşi İli nehrinin güneyinde ve beşi de kuzeyinde oturuyorlardı. Thomsen'in tercümesine göre Orhun âbidelerinde bu on kabileye "On ok" deniliyor. Bunların içinden bir müddet zarfında Türkeş kabilesi yükseldi. Batı Türk hakanlarının sonuncuları bu kabileye mensup idiler. Araplar o zaman yalnız Türklerin medenî ülkelere akınlarını püskürtmekle yetinip, Türk yurdunun içlerine ve Türk hakanının Çu nehri civarında bulunan karargâhına kadar ilerleyemiyorlardı. Türklerin Sirderya nehri havzasında Araplarla olan savaşlarında Batı Türk hakanının yenilgisi ve ölümü üzerine memleket parçalandı ve Araplar'ın tesiri olmadığı halde memleket dahilinde karaşıklık ve fitneler devam etti. Ancak 766 yılında Çu nehri boyunda Türk-Oğuzların yerini diğer bir Türk kavmi olan Karluklar aldılar.

Arapların Orta-Asya'daki esas başarıları Horasan'da Kuteybe bin Müslim'in emir bulunduğu 705-715 yıllarında vuku buldu. Orhun yazılarında görüyoruz ki, bu on yılın ikinci yarısında (yâni 710-715 yıllarında) Doğu Türk devleti Türkeş devletini itaat altına alarak kısa bir müddet hâkim olmuş ve batıya yönelmiş olan bu seferlerinde Demirkapı'ya, yâni Soğd ve Toharistan'dan, daha doğrusu Zerefşan ve Kaskaderya havzasındaki medenî yerleri Amuderya'nın yukarı kısmındaki yerlerden ayıran "Buzgala" derbendine kadar gelmişti. Thomsen bu

derbendi doğru olarak Semerkand ile Belh arasındaki geçit diye yorumluyor. Fakat geçidin yerini yanlış olarak Soğd ile Fergana arasında olmak üzere tâyin ediyor. Bilindiği gibi Soğd yahud Soğdiyana'dan Fergana'ya giden yol Belh yolu gibi güney değil; kuzey-doğu istikâmetindedir.

Hâdiselerin cereyan tarzından yalnız Batı Türklerinin değil, Doğu Türklerinin de Araplar'la savaş yaptıkları anlaşılıyor. Gerçekten Orhun âbidelerinin bazı yerleri de o şekilde yorumlanmaktadır. Fakat bazı âlimler bu yorumun doğruluğunu şüpheli görüyorlar. Nitekim genç İngiliz âlimi Gibb'in Orta-Asya'da Arap fetihlerine ait yazdığı ve zaman bakımından konuya ait en son eser bulunan kitabında bu görüş reddolunuyor. Gerçekten Arap kelimesi Orhun âbidelerinde yoktur. Aynı zamanda Araplar hakkında evvelce İranlılar tarafından kullanılarak daha sonra Çinlilere ve ihtimal Türklere de geçmiş olan "Tajik" yahut "Türk" telâffuzunca "Tezik" yahut "Tejik" kelimesi de galiba yoktur. Bilindiği gibi bu kelime şimdi tamamiyle başka bir anlamda kullanılıyor. Hattâ XI. Yüzyılda bile Arap olmayan, belki İran milletinden olanlar için kullanılıyordu. Büyük bir ihtimalle Türkler "Tacik" kelimesiyle yalnız Arapları, sonra genellikle İslâm medeniyetine mensup olanları ve nihayet, bilinen İslâm kavimlerinin çoğunluğunu teşkil eden İranlıları kastediyorlardı.

Sonraları da Türkistan Arap kuvvetleri önünde İran'ın aksine olarak direnmiş ve İslâm kuvvetleri Türklerin memleketlerini fethe muvaffak olamamıştır. Araplar "Amuderya (Ceyhun)", "Zerefşan", "Sirderya" havzalarındaki medenî ye leri işgal ettikten sonra VII. asırda savunma siyasetine geçtiler. Kendilerinden öncekiler gibi bunlar da bu nehir boyundaki medenî yerleri göçebelerin hücumundan muhafaza için uzun duvar ve hendekler yaptılar. Bilindiği gibi medenî ülkeleri barbarlardan korumak için eski devirlerde Büyük Britanya'dan Çin ve Mançurya'ya kadar bütün medeniyet âleminde bu gibi surlar inşa edilmiştir. Orta-Asya'da bu gibi surlar İslâmiyet'ten pek eski devirlerde yapılmağa başlanmıştı. M.Ö. III. asırda Merv ve etrafındaki medenî ülkeyi korumak için yapılan setler bu memleketi Türk olmaması ihtimali olan göçebe unsurlardan korumak içindi. Araplardan önce Sogd vilayetinin kuzey-doğu kısmını korumak için yapılan set ise bu vilayeti göçebe Türklerden korumak için yapılmıştı. Gerek bunu ve gerek Buhara vilâyetini ve Taşkent etrafını korumak için Araplar tarafından yapılan duvar ve hendeklerin kalıntıları bu güne kadar gelmiştir. Araplardan sonra, İran sülâlesi olan Sâmânîler (Sâmânoğulları) devrinden başlayarak artık bu tür setler yapılmasından vazgeçildiği gibi, yapılmış olanları da onarılmıyordu. Sâmânoğulları buralarda saldırı siyâsetine geçtiler. Fakat bunların saldırıları daha çok akın şeklinde idi. Bundan dolayı bunlarla Müslümanların fethettikleri ülkelerin hududu pek genişlemedi. Yalnız Çirçik nehri havzasından Talas'a kadar olan yerler topraklarına eklendi.

Gerçi Türkler İslâm silâhlarının tesiri altına düşmemişlerse de Orta Asya'nın Müslümanlar tarafından istilâsından sonra Batı medeniyetinin Türkler'e olan tesiri evvelkine nisbeten pek çok kuvvetlenmiş idi. Gerçekten daha Sasanîler devrinde Orta Asya'da Hintlilerin tesiri azalmağa ve yerine İran medeniyeti kuvvetlenmeye başlamıştı. Bu devirde kara ve deniz dünya ticaret yolları İran'ın elinde idi. Bundan dolayı Sasani devletinin diğer hususlarda olduğu gibi ticarette de son derece gelişmesi Sâmânoğulları hâkimiyetinin çöküşünün hemen öncesi dönemde gerçekleşmiştir.

Sasanî İran devleti bize, diğer Doğu devletleri gibi tedricen yükselmiş ve tedricen çökmüş bir devlet görüntüsü vermez. Sasanî devleti ve o devleti kuran İran halkı XX. yüzyıldaki Almanya devleti gibi dış düşmanlarla mücadelede fevkalâde ve gücünün üstünde kuvvet harcadığından tam başarıya ulaştıkları anda birdenbire çökmüştür. Başarıları da özellikle batıda Bizanslılarla olan savaşlarda olmuştur. Türklerle ittifak yapmak neticesinde de doğuda çok kısa bir müddet için bazı başarılar kazanmıştı. Fakat daha sonra Türklerle Sasanîlerin arası bozulup ilişkiler kesildi. Ayrıca eski Hehamenşi (Ahamenidler) sülâlesi devrinde olduğu gibi Sasanîler devrinde de İran batı ile mücadele ettiği zaman doğu hududunu koruyamıyordu. Bundan faydalanarak şimdiki Hazar Denizi'ne akan Gürgen nehri havzasını Türkler ele geçirmekle İran medeniyetinin etki alanına girdiler ve Zerdüşt mezhebini kabul ettiler.

Bu misal, Sasanîlerin savaş meydanlarında mağlup edemediği komşularına medeniyet ve iktisadî gücü sayesinde medenî tesirler yaptığını gösteriyor. O devirde Sogd ülkesinde Budistliğin mağlup olarak (gerileyerek) yerine Zerdüşt medeniyetinin geçmesi gibi hâdiseler de çok büyük bir ihtimalle o şekilde açıklanabilir. 630 senelerinde Orta-

Asya'dan geçen Çin seyyahı Hsûan-sang'ın seyahatıyla ilgili anlattıklarından Orta-Asya'da Budistliğin yerine Zerdüştlüğün geçmesinin Sasanîlerin son devirlerinde başlamış olduğunu anlıyoruz. Hsûan-tsang devrinde Sogd'da Budistlik artık kalmamıştı. O zaman Budist medeniyetinin en çok geliştiği Doğu Türkistan'dan Sogd'a geçen Hsûan-tsang Budist manastırlarını ancak Sogd'un güney hududunu geçip Toharistan'a girdikten sonra görmüştür. Sogd'un başşehri olan Semerkant şehrinde yalnız iki boş Budist manastırı vardı. Zerdüştler Budist keşişlerinin o manastırlarda toplanmalarına engel oluyor, hatta bunları yanar odunlarla kovuyorlardı. Yalnız Hsûan-tsang -çok kısa bir müddet içinburadaki manastırları canlandırabilmişti. Hsûan-tsang'ın rivayetinden anlaşıldığına göre Budizm'in Sogd'dan sürülüp çıkarılması kendisinin oraya varmasından biraz önce gerçekleşmiştir.

Türkistan'daki arkeolojik seyahatlar Sogd lisanında Budizme ait eserler olduğunu ve bu eserlerin Türkçe'ye tercüme edildiğini ve bunların genellikle Türklere tesiri olduğunu ortaya koymuştur. Bu eserleri inceleyen Fransız İranisti Gauthiot bunların VII. asra ait olduğunu iddia ediyordu. Halbuki bu iddianın doğruluğunu kabul ettiğimiz takdirde bu eserlerin Sogd'da yazılmamış olması gerekir. Fakat bununla Gauthiot'nun iddia ettiği tarihin yanlış olduğu anlaşılmaz, belki de Orta Asya'daki birçok Sogd kolonilerinin bazılarında o devirde bile Budizm devam edebilmiştir.

Türkleri Budizmin etkilediği devirde Türk illerine yalnız Hint Budist misyonerleri değil, Hint tacirleri de geliyordu. Bu devre ait şimdiye kadar hafızalarda kalan kelimelerinden biri de "Sart" kelimesidir. Türkler önceleri bu kelimeyi tacir anlamında kullanmışlardır. Hatta XI. asırda bile aynı anlamda kullanılmıştır. Şimdi bu kelimenin Türklere Hindistan'dan geçmiş olduğu ispat olunmuştur. Bu kelime Türklere gelen tacirlerin çoğunlukla Hindistanlı oldukları zamanda girmiş olsa gerektir. Sonra zamanla ticaret Hindlilerden İranlılara geçmiş ve ancak İslam devrinde ve XI. asırdan sonradır ki, bu "Sart" kelimesi Türk ve Moğollar'da kavim adı olarak kullanılmağa başlanmış ve Orta Asya İranlıları içinden özellikle ticaretle uğraşarak Türklerin nazarında "tüccar kavim" kabul olunan bir kısmına denmiştir.

İran'ın Orta Asya'ya yaptığı tesirin İslâm devrinde daha da artması gerekirdi. Nitekim bu devirde İran'ın Orta Asya'ya tesiri yalnız medenî bir tesir olarak kalmamıştı. Makedonyalı İskender ve Selefkoslar sülâlesi devrinden sonra Fars İranlıları ile Orta Asya İranlıları ilk defa olarak bu İslâm devrinde bir devlet idaresinde birleştiler. Herhalde İranlılardan büyük bir kısmı da Araplarla beraber Türkistan'a gelip yerleştiler. Orta Asya İranlıları eski İran şahları hakkındaki menkıbeleri (İran'dan gelen bu yeni muhacirler vasıtasiyle) öğrendiler. Orta Asya İran lehçeleri yerine yavaş yavaş Farsça geçti. Ve İran İranlıları ile Türkistan İranlıları için ortak bir genel Farsça edebiyat dili meydana geldi. Orta-Asya İranlılarının eski dilleri ve onlardan biri olan Sogd edebî dili ortadan kalkıp yerlerine bugün Tacik dili denilen lisan geçti ki bu dil Farsça'dan pek az farklıdır. Farsça'nın yalnız bir rakibi var idi ki o da Türkçe idi. Farsça'nın bu rakip dil ile mücadelesi çoğunlukla başarısızlıkla neticeleniyordu. Daha İslâmiyetin ilk asırlarında iki akım başladı ki bugüne kadar devam ediyor. 1- Edebî Farsça'nın yavaş yavaş yerli İran konuşma lehçelerini zorlayarak ortadan kaldırması, 2- Türk dilinin, edebî Fars dili de dahil, Fars dilini zorlayarak ortadan kaldırması. Dikkate değer ki bundan başka Türk dilinin asıl İran dahilinde de yayılışı genişliyor, meselâ bir köyde Türk ve Fars beraber yaşıyorlarsa sonunda Türk dili herkesin dili olarak kalıyor.

İslâmiyetin Orta-Asya'da hâkimiyet kurması ile Müslümanlar eski ticaret yollarından faydalanmaya başladılar. Çin kaynaklarından öğreniyoruz ki Müslüman ticaret kervanları daha VIII. asırda Karluklar ülkesinden geçerek Yenisey nehrinin başlarına, Kırgızlara kadar gidip geliyorlarmış. İslâm kaynaklarında da bu Kırgızlara giden yol hakkında bilgiler vardır. Bu bilgiler kısmen de olsa Orhun yazıtlarındakilerle de uyuşmaktadır.. Sayan Sıradağları, Orhun Yazıtlarında olduğu gibi Müslüman kaynaklarında da "Kögmen" diye yazılıyor. Sonra İrtiş'e giren iki yol hakkında bilgi veriliyor. Bu nehirde Orhun kitâbelerinde Doğu Türk hakanlarının buralarda yaptıkları seferler sırasında bahsedilmektedir. Fakat İrtiş havzasında yaşayan Türk kavimleri hakkında Orhun âbideleri ile Çin kaynaklarının hiçbirisinde bilgi verilmiyor. Bu kavimlerin isimleri ilk defa yalnız iİslâm kaynaklarında bahsediliyor. Araplar özellikle herhalde Çin'e giden yol ile daha fazla ilgileniyorlardı. Bu yol üzerinde yaşayan Türk kavimleri hakkında İslâm kaynaklarında pek çok bilgi vardır. Moğolistan'daki kavimler ve Moğolistan'da Cengiz Han'ın çıkışına kadar gerçekleşen olaylar hakkında ise İslâm kaynakları hemen hiçbir bilgi vermiyorlar. Halbuki daha 924 senesinde Moğolistan'da Müslüman tüccarlar bulunduğunu biz Çin kaynakların-

dan öğreniyoruz. Müslüman âlimlerinin bilgilerinin hududu Kırgızlarda son buluyordu. Hattâ bunlar Kırgız ülkesinin Büyük Okyanus'da son bulduğunu düşünüyorlardı.

Müslüman ticaret sahasının büyüklük ve genişliğine ve Müslüman coğrafya eserlerinin çokluğuna bakılırsa, Müslümanların orta ve doğu Asya hakkındaki bilgileri daha geniş olmalıydı. Fakat verilen ayrıntılı bilgiler bizim beklediğimiz kadar açık değildir. Bu bilgilerden faydalanmak da pek zordur. Hattâ buna çoğu zaman dikkat bile edilmiyor. Ondan dolayı yanlış neticeler çıkarılıyor. Zor olan noktalardan biri Müslüman kaynaklarındaki çeşitli bilgilerin hangi devirlere ait olduğunu belirlemektir. Arap ilim edebiyatının diğer dallarında olduğu gibi, coğrafya eserlerinde de, bilgiler özellikle kitaplardan alınmak suretiyle yazılmıştır. Şurası muhakkaktır ki elimizde bulunanlar kendilerinin bizzat seyahat edip gözleriyle gördüklerini anlattıkları memleket hatıralarından çok, başkaları tarafından yazılmış kitaplar kaynak alınarak yazılmış olan eserlerdir. Bunlarda çoğunlukla aynı yazarın eserindeki hikâye, olay çeşitli zamanlarda yaşayan yazarların eserlerinde devamlı olarak tekrarlanıyor. Fakat bu bilgilerin yazarın kendi devrine ait olmayıp kendinden bir veya birkaç asır önceki devre ait olduğu açıklanmıyor. Bazan öyle oluyor ki bir yazar bir memleket hakkında kendisi veya çağdaşları tarafından bizzat toplanan bilgileri kendisinden birkaç asır önce yazılan kitaplardan aynen alınmış bilgilerle karıştırarak bahsedilen memleket hakkında etraflı açıklamalar ve ayrıntılar veriyor. Ancak bu bilgilerin farklı asırlara ait olduğunu hiçbir şekilde kaydetmiyor. Bu yüzden eseri okuyan okuyucuda yanlış izlenimler doğuruyor. Çünkü okuyucu kitaptaki bu bilgileri aynı yazarın zamanına ait zannediyor. Birçok değerli âlimler belli bir asırda yazılmış olan bir eserde yazarın ortaya attığı bir görüşü açıklamak ve ellerindeki bilgi ile uyumlu hale getirmek için boş yere birtakım tehlikeli görüşler ortaya atmaya çalışıyorlar. Halbuki o yazar bu görüşü kendisinden birkaç asır önce yazılmış olan eserlerden kelimesi kelimesine aynen almıştır. Nitekim yakınlarda XIII. asır coğrafyacılarından Yakut Hamevî'nin eserinde bulunan bazı sözler dolayısiyle böyle bir yanlış anlama olmuştu; Yakut'un eserinde Türkler Bizanslılarla beraber İslâm düşmanı ve İslâm âlemine çok zarar vermiş bir kavim olarak bahsediliyor. Türkler XIII. asırda İslâm kavimleri arasında önemli bir yer tuttuklarından Türkler hakkındaki bu ifade pek garip görülmüş ve bu yüzden bazı âlimler bunu doğrulamak fikri ile bundan Türklerin, Müslüman olmakla beraber diğer İslâmlardan farklı olarak, aralarında şiîlik ve bunun gibi çeşitli sonradan çıkma mezheplerin yayılmış olduğu neticesini çıkarmışlardır. Halbuki Yakut'un o ifadesinin X. asır sonlarına ait Makdisî ismindeki yazardan aynen kelimesi kelimesine aktarılmış olduğu daha sonra anlaşılmıştır. Makdisî de bu bilgileri diğer bir kitaptan almış olsa gerektir. Bu sebepten Türklerin İslâma zararlı bir unsur oldukları hakkındaki bu sözler Abbasî halifeleriyle diğer Müslüman hükümdarların hizmetinde kullanılan Türk hassa askerlerinden başka Müslüman Türklerin mevcut olmadığı bir devre aittir ki o devirde müslüman olmayan Türkler İslâm âlemi için tabii olarak Bizanslılar gibi bir dış düşman idiler. Nitekim X. asır yazarlarının eserlerinde de o şekilde görünüyorlar.

Müslüman kaynaklarındaki bilgilerin hemen herbirine hangi devre ait olduğu hakkında bir soru işareti koymak mecburiyetindeyiz. İşi güçleştiren diğer bir şey de, çeşitli Türk kabileleri arasında olan iç savaşlar, göçebe Türk sülâlelerinden biri yerine diğerinin geçmesi gibi meseleler Arapları pek az ilgilendirdiği için o devirlerde Türk bozkırlarında meydana gelen olaylar hakkında Müslüman kaynaklarında hemen hiçbir bilgi yoktur. Çin ve kısmen Yunan kaynakları olmasaydı biz, Türkler arasında meydana gelen olaylar hakkında hiçbir fikir edinemezdik. İşte o sebepten dolayıdır ki Orta Asya steplerinin de batı kısmında meydana gelen olaylara nisbeten Doğu Asya, Moğolistan ve Doğu Türkistan'da meydana gelen olayları daha net bilebiliyoruz.

745 senesinde Moğolistan'da Türk-Oğuz devleti yerine Uygur devletinin kurulduğunu yalnız Çin kaynaklarından biliyoruz. Uygur hakanının baş karargâhı aynı şekilde Orhun üzerinde ve yaklaşık olarak –Moğollar devrinde daha sonra kurulan- Karakurum şehri yakınlarında imiş. Bu Uygur karargâhının civarında yeni bir şehir meydana gelmiştir. Şimdi harabelerinin karşılaştırmalarından anlaşıldığına göre bu şehir daha sonra Moğollar tarafından kurulan şehirden daha geniştir. Uygur devleti yüz sene kadar devam etmiş ve 840 yılında batıdan Kırgızların istilâsına uğrayarak yıkılmıştır. Çin kaynakları ise Moğolistan'daki göçebe kavimlerin kendi aralarındaki mücadeleler sonucunda dağılarak memleketlerini terketmek zorunda kaldıklarını, bunun üzerine Çin Türkistanı'na (Doğu Türkistan'a) gelerek yerleştiklerini, orada yavaş yavaş medeniyet ve şehir hayatına alıştıklarını haber veriyor. Bu ülkenin doğu kısmında ilk yerleşen Türk kavmi "Basmıl" Türkleri idi. Oralarda bir kavmin yerine diğeri gelmek suretiyle sık sık meydana ge-

len değişikliklere rağmen bu "Basmılların" geleneklerinin devam ettiği görülüyor. Orhun Yazıtlarında "Basmıl" hükümdarının lâkabı olarak "Iduk-kut (İdi-kut)" kelimesi kullanılıyor. Bunun harfi harfine anlamı "mukaddes saadet" yahut "azamet"dir. Türkçede "Kut" kelimesi padişah için şimdiki Avrupa deyimindeki "Majeste, Haşmetmeâb" karşılığında kullanılıyordu. Aynı lâkabı XIII. asırda aynı ülkedeki Uygur hükümdarı "İdikut" şeklinde kullanıyorlardı.

Çinliler, Moğolistan'daki Türk-Oğuzlardan Doğu Türkistan'a göç eden kısmını "Şa-t'o" yani stepliler (bozkırlılar) diye adlandırıyorlardı. Bu Türkler daha IX. asrın başlarında "Beşbalık" şehrine sahiptiler. Sonra bunlar kendilerinin batısında oturan urugdaşları olan kabileler tarafından sıkıştırılınca karşı koyamayarak daha doğuya, Çin içlerine göç etmeye mecbur kalmışlardır. Bunlar IX. asrın ikinci yarısında orada ortaya çıkan ayaklanmayı bastırmaya katılarak Çin imparatorunun tahtını âsilerden kurtardılar. X. asrın birinci yarısında Çin'in kuzey batı vilâyetlerinde kurulup hükümran olan ufak sülâlelerden bazıları bu "Şa-t'o" Türklerinden çıkmıştı. IX. asrın ikinci yarısında ki 860 seneleri, Moğolistan'da Kırgızların baskılarına karşı koyamayarak vatanlarını bırakmak mecburiyetinde kalan Uygurlar Beşbalık taraflarına gelip yerleştiler. Burada Moğol devrine yâni XIV. asra kadar devam edebilen bir Uygur beyliği kuruldu. Uygurların diğer bir kısmı da Çin dahilinde şimdiki "Kan-çou" şehrinin bulunduğu yerde diğer bir beylik kurdular. Bu hadiseden biraz önce burası için Çinlilerle Tibetliler arasında mücadeleler olmuştu ve buralarda hâkimiyet daha çok Tibetliler elinde bulunuyordu. XI. asırda Tibet kavimlerinden olan "Tangut"lar burasını ele geçirmeyi başararak bir devlet kurdular ki daha sonra o da Moğollar tarafından fetholundu. Bu ülke o devirden başlayarak "Tangut" diye adlandırıldı. Orada yaşayan Uygurlar bu olaydan sonra hiçbir siyasî olaya müdahale etmeyerek zamanımıza kadar yaşamışlardır. Ve şimdi de kısmen dillerini korumaktadırlar. Bu lehçe de en eski Türk lehçelerinden biridir. Orhun âbidelerinde ve Uygur yazılarında görülen sayım şekli, yâni birler hanesini kendisinden sonraki onlar hanesinin önüne getirmek şekli, yalnız bu "Kan-çou" Uygurlarında korunmuştur. Meselâ bunlar "onbir" diyecek yerde "bir yirmi", "yirmibir" diyecek yerde "bir otuz" vd... demektedirler.

Bu Uygur Türkleri de tıpkı Türk-Oğuzlar gibi birkaç tarihî âbide bırakmışlardır. Bunların içinde en uzun ve en dikkat çekici olanı Çince

yazılmıştır. Bu âbideler Uygurların Türk-Oğuzlar gibi Şaman kaldıkları hakkında Çin kaynaklarının verdikleri bilgileri tamamen doğruladığı gibi, bunların din kabul ederken Budistlikten başka bir dinin propagandalarına kapılarak batı dinlerinden biri olarak Mani dinini kabul ettiklerini de gösteriyor. Kendilerinden önce Budistler ve çağdaşları olan Hıristiyanlar gibi Mani mezhebi mensupları da Sogdlular arasında pek başarılı işler gördüler. Bu kavmin ticaret işlerindeki başarılarından kendi dinî propagandaları konusunda faydalandılar. Orhun taraflarında bulunan şu bahsettiğimiz uzun Çince âbidede, Uygurların da Mani dinini kabul ettikleri açıklanmaktadır. Yine orada Sogdca yazılmış küçük bir yazı da bugüne kadar kalmıştır. Bundan Uygurlara Mani mezhebini (dinini) öğretenlerin Sogd misyonerleri olduğu anlaşılıyor. Çin kaynaklarından biliyoruz ki Sogd misyonerleri göçebelere, Uygurlar'a doğrudan doğruya Sogd ülkesinden gelmemiştir. Belki 762 senesinde Uygur hanı Çin üzerine yaptığı seferinde Sogdlulara tesadüf etmiştir. Bundan batı kavimleri için göçebe kavimlere nispeten Çin ile ticaretin ne derece mühim olduğu görülüyor. Sogdlular'ın göçebe Türk kavimlerine gerçek tesirleri bunların Çin'de ve Çin'e giden yol üzerinde ticaret kolonileri kurmalarından sonra başlamıştır. Özellikle Türklerin gerek Çin'e gerekse bugünkü Çin Türkistanı'na (Doğu Türkistan'a) olan akınlarının çoğalması bu münasebetin kuvvetlenmesine sebep olmuştur. Türklere dinî propaganda ile tesir yapmak hususunda Sogdluların tesiri Doğu Türkistan'ın doğusunda yaşayan Hint-Avrupa kavimlerinin etkisine göre daha kuvvetli ve çeşitli olmuştur. "Koça" ve "Hotan"da bulunan iki türlü Hint-Avrupa dil hâtıralarında yalnız Budist edebiyatı eserleri bugüne kadar gelmiş, genel anlamı ile Sogd dili dediğimiz dille -ki bu dilin yayılma alanının coğrafî sınırları henüz tespit edilememiş ise de "Kaşgar" şehri ile ona yakın şehirler ahalisinin eski dilinin Sogdca olması muhtemel görülüyor- yazılan eserlerde Budizm ile beraber Mani ve Hıristiyan dinine ait şeyler de bugüne kadar intikal etmiş, korunmuştur. Türk dilinde ise bu üç dinin herbirine ait eserler tercüme ve orjinal olarak mevcuttur.

Mani ve Hıristiyan dininin başlıca başarıları VII. asrın sonları ile VII. asrın başlarına, yani Batı Asya'da İslâmiyetin siyasî hâkimiyetinin gerçekleştiği zamana rastlıyor. İslâmiyet öncelikle hususi misyonerlik dini (yâni fert fert tebliğat yaparak gelişen) değildi. İslâmiyetin başlangıçta yayılması çoğu vakit Müslüman devletin diğer yabancı devletlerle harp ve sulh halindeki ilişkileriyle meydana geliyordu. Böyle olun-

ca, İslâm fetihleri neticesinde gelişen uygun şartlar ve imkânlardan İslamiyetten önceki diğer dinlerin faydalanmış olması pek tabiidir.

Uygurların Mani dinini kabul etmelerinin Türk tarihinde büyük bir önemi vardır. Budist ve Hıristiyan misyonerliğinin başarısı ne kadar büyük olursa olsun bir Türk kavminin VIII. asırda veya ondan önce Budist veya Hıristiyan dinini –bütün bir kavmin dini olarak- kabul ettiği hakkında hiçbir bilgiye rastlamıyoruz. Türk kavmi -kavim sıfatıyla- ilk defa Şamanlıktan başka bir dine geçerken ahlâkî prensiplere dayalı bir dini seçmiştir. Şamanların inancına göre adam öldürmek insana Kıyamette faydalı bile olduğu halde, Mani mezhebinde yalnız adam öldürmek değil, hayvan eti yemek bile yasaklanmıştır (haramdır). Eski inançları ile yeni din arasındaki çelişkiyi Türklerin kendileri dahi anlıyorlardı. Âbidelerde deniliyor ki: "Evvelce et yiyen kavim bundan sonra pirinç yiyecek, evvelce adam öldürmek yaygın olan memlekette bundan sonra iyilik ve iyiliği tavsiye etmek hükümran olacaktır."

Uygur hakanının Çin dilindeki âbidesi ile bulunan Sogdça küçük bir yazı yanında Orhun harfleri ile yazılmış Türkçe satırlar da vardır. IX. Asrın birinci yarısına ait olan bu Sogdça yazı Türkler arasında Orhunca olmayan yeni bir alfabenin yani Uygurca yazının yayılmaya başladığına ait ilk tarihî belge olarak kabul edilmesi gerekir. Mani dini mensupları Babil'den (Irak'tan) kendileriyle beraber alfebelerini getirmişlerdi. Aynı zamanda Sogdluların millî alfabeleri ile de yazıyorlardı. Uygur hakanının yazılarını içeren taştaki Sogdca küçük yazı da işte bu millî yazıyla yazılmıştır. İranlı Sogdlar İslâmiyeti kabul etmekle bu millî yazıları kullanmaktan vazgeçerek Arap harfleri ile yazmağa başladılar. İslâmî metinleri yazmak için bu Sogd yazısının İranlı Sogdlar tarafından kullanılıp kullanılmadığı bilinmemektedir. Diğer taraftan Sogdlulardan Türklere geçen alfabe aynı şekilde Uygurlar arasında korundu ve ilim âleminde "Uygur yazısı" adını aldı. Türklerin İslâmiyeti kabul ettikten sonra da bu alfabeyi kullandıkları ve bunu kolayca bırakmadıkları bilinmektedir. Aynı zamanda Uygurlar bu alfabeyi Moğolistan'da yaygınlaştırdılar. Daha sonra bu alfabe Moğollarla beraber tekrar batıya geldi. Bir müddet sonra aynı alfabe Moğollardan Mançulara geçti. İşte esasen Sami kavimlere ait olan bu alfabe şu şekilde yani Uygur ve Moğollar vasıtasıyla Sogd'dan Büyük Okyanus'a kadar yayılmıştır. Bu alfabenin Sogdça'dan geldiği şüphesizdir. Bunu Müslümanlar da biliyorlardı. XII. Asır başlarında Müslüman yazar Fahreddin

Mübarekşah Mervrûzî bu hususu pek güzel açıklamıştır. Orhun Yazısı yerine Uygur alfabesi Türkler için bir ilerleme değil, aksine gerileme adımı idi. Çünkü Uygur yazısının Türk dilinin seslerini ifade imkanı Orhun yazısı kadar değildi.

Uygurlar Moğolistan'dan çıkarıldıktan sonra Doğu Türkistan ve Kan-çou'da kurdukları beyliklerine yine Mani dinini getirdiler. Bu din Doğu Türkistan'da Uygurlardan daha önce Göktürk-Oğuzların veya onların haleflerinin hükmettikleri devirde de yayılmış olabilir. Arap çoğrafyacılarının söyledikleri de bunu gösteriyor olabilir.

Arap coğrafya edebiyatının klâsik devri M.S. X. Asırdı. Bu devre ait birçok Arap coğrafya eserleri bugün elimizdedir. Bunlar İslâm âleminin coğrafyaya ait ayrıntılı tasvirlerini içermektedir. Bu arada İslam âleminden Çin'e giden yol üzerindeki Türklerin oturduğu yerler hakkında da biraz bilgi vardır. Bu tasvirlere göre Hazar Denizi'nden Çin hududuna kadar uzanan arazide üç Türk kavmi yerleşmiştir: Bunlar: 1- Guzlar yani Oğuzlardır ki Hazar Denizi'nden Sir-derya'nın orta yatağına kadar uzanan arazide, 2- Karluklar ki Fergana'dan doğuya doğru yirmi günlük mesafe uzunluğundaki arazide, 3- Tuguzguz veya Tokuz Oğuzlar ki Karluklar'ın hududu bitiminden Çin'e kadar uzanan arazide yerleşmişlerdir.

Türk ülkesine ait olan bu açıklama Çin kaynaklarına göre Uygurların, Doğu Türkistan'ın doğu kısmına hâkim oldukları devre aittir. Bu sınır ve yollardan ilk bahsedip kaydeden İbn Hurdâdbih'in kitabını 860 senesinden yani Uygurların Doğu Türkistan'a gelip yerleşmelerinden önce mi yoksa sonra mı yazdığı şüphelidir. İşte bundan çıkarım yaparak Çin kaynaklarındaki Uygurlarla Arap kaynaklarındaki Tuguzguzların aynı kavimden olduğu yargısına varılıyordu. Hattâ bir zaman Tuguzguz kelimesinin "Toguz Gur" yani "Tokuz Uygur" okunması da teklif olunmuş ise de, sonra bu fikirden vazgeçmek lüzumu hissolunmuştur. Esasen Uygurlarla Tuguzguzların tek bir kavim olduğu iddiası Arapça tarih kaynakları ile de red ve tenkit olunabilir. İbnü'l-Esîr'de Batı-Oğuzların Tuguzguzlardan türediğine, Taberî'de Tuguzguzların 820 senesinden biraz sonra şimdiki Cizak ile Hocend şehirleri arasındaki araziden ibaret olan Usruşana vilayetine hücum ettiklerine dair verilen bilgilere bakılırsa, Tuguzguz kelimesinin yalnız Doğu Türkistan'ın doğu kısımlarında oturan Türklere değil, Müslüman ülkesine bitişik kom-

şu olan Türklere de verildiği görülür. Nitekim Tuguzguzlardan İslam âlemine esir gelmesi hakkındaki haberler de bunu desteklemektedir. Mısır'daki Tulun Oğulları sülalesinin ilk atası olan Ahmed bin Tulun'un babası Tulun da bu haberlere göre Tuguz-guz Türklerinin arasından çıkmış idi.

Çin'e giden yolun güzergâhını yazan Arap yazarlarının en eskisi olan İbn Hurdâdbih'in kendisi o taraflara seyahat etmemiş, belki kendisine gelmiş olan rivayetlerden faydalanarak eserini yazmıştır. Yakut Hamevî de aynı hikâyeyi bu yolda seyahat etmiş olan Temim bin Bahru'l-Mutavvaî'den naklen rivayet ediyor. Fakat ne yazık ki Temim'in seyahat tarihini kaydetmiyor. Ancak bu hususta verilen tafsilât bu seyahatın Yedisu vilayetinde ve Doğu Türkistan'ın batı kısmında Karluk hâkimiyetinin kurulduğu 760 senesinden sonra ve Orhun yazıtlarında geçen "Türk"lerden, yani Tuguzguzlardan türeyen Şa-t'o Türklerinin Beşbalık vilâyetinden daha doğuya, Çin içerisine göç ettikleri tarih olan IX. asrın başından önce olmuş olduğunu gösteriyor. Herhalde görülüyor ki, Araplar bu Beşbalık taraflarını, bahsi geçen Tokuz Oğuzların yerleşmiş olduğu sıralarda görüp öğrenmişlerdi. Daha sonra o kavmin doğuya göçmesinden ve yerine diğer Türk kavimlerinin gelip yerleştiğinden haberdar olamamışlardı. Orasını eskiden olduğu gibi Tuguzguz diye adlandırmakta devam ediyorlardı. Tuguz-guz=Tokuz-guz isminin evvelce Uygurlara değil, Şa-t'o Türklerine verildiğinin en açık delili IX. asırda Çin'de ortaya çıkan bir isyanı Çin İmparatorunun, Arap kaynaklarından biri olan Mes'udî'nin rivâyetine göre Tuguzguzların yardımıyle, Çin kaynaklarının rivâyetine göre de, Şa-t'o Türklerinin yardımı ile bastırmış olması hadisesidir. Hem Çin kaynaklarında hem de Arap kaynaklarında bahsedilmesi itibariyle nadir kabul edilen bu hadiseyi Çinliler Şa-t'o Türkleri'ne izafe ederek haber verdikleri halde, Araplar Tuguzguzlara nispet ederek veriyorlar.

Temim bin Bahr'ın seyahati esnasında Tuguzguzların topraklarında Zerdüşt ve Mani dininin mensupları vardı. Başlangıçta Zerdüştlük bütün ülkede, Mani dini ise yalnız başşehirde çoğunlukta idi. Daha sonra Zerdüştlük yavaş yavaş zayıflayarak Mani dini kuvvetlenmiş olmalı ki Araplar bütün Tuguzguzlar halkını Mani dini mensupları olarak gösteriyorlar. Buda dini gibi Mani dininin de insanın tabiatının yumuşamasına sebep olduğunu, hatta Tuguzguzlarda askerlik ruhunun azalmasında Maniliğin etken olduğunu söylüyorlar. Nitekim 869'da vefat

eden Arap yazarı Câhız "Tuguzguzlar Mani dinini kabul edinceye kadar cesur ve asker bir milletti. Karluklarla mücadele ederken genellikle sayıları az olsa da yine galip geliyorlardı. Mani dinini kabul ettikten sonra mağlûp olmaya başladılar." diyor. Marquart, Câhız'ın bu sözlerini göçebe Uygurlara ait görerek Araplara, Moğolistan'daki Uygur devletinin Kırgızlar tarafından tahrip edildiğine dair haberlerin erişmiş olduğunu iddia ediyor. Halbuki onun naklettiği Câhız'ın rivâyetinde savaşın Kırgızlarla değil, Karluklarla olduğu açıkça ifade edilmiştir. Bundan anlaşılıyor ki Câhız'ın rivayet ettiği olaylar Moğolistan'da değil, Doğu Türkistan'da gerçekleşen olaylardandır. Uygurların Doğu Türkistan'a göçlerinden önce oralarda Tuguzguzlar yaşıyordu. Uygurların Doğu Türkistan'a göçleri Câhız'ın vefatından üç sene önce olduğu halde, Câhız diğer Arapların söylediği üzere, Tuguzguzların burada çok uzun süre yaşadıklarını ve batı komşuları olan Karluklarla pek çok savaşlar yaptıklarını haber veriyor.

Sonraları Doğu Türkistan'da Uygurlar yaşadığı halde Araplar eski yazılı kaynakların etkisiyle orasını hâlâ Tuguzguzların ili diye adlandırmakta devam etmişlerdir. Bu kavim hakkında Arap kaynaklarında olan çok az bilginin en mühimleri X. asır âlimlerinden Mes'udî ve Nedim'in haberleridir. Bunlar Uygur hanının dindaşlarını himaye için gerek Çin İmparatoru ve gerek Sâmânoğulları sülâlesinden olan Müslüman emîrleri nezdinde teşebbüslerde bulunduğunu rivâyet ediyorlar. Nedîm "Tuguzguz hanı, Semerkant'ta yaşayan Mani topluluğuna karşı Sâmânoğlu emîrinin zulmettiğini ve onları takip ettiğini haber alınca Sâmânoğlu emîrine Sâmânoğulları devleti dahilindeki Mani dini mensuplarına nisbeten Tuguzguz topraklarındaki Müslümanların sayısının çok olduğu ve eğer Sâmânoğulları memleketlerindeki Mani dini mensuplarını takipte devam ederlerse, kendinin de ülkesindeki Müslümanları takip etmek zorunda kalacağı yolunda bir haber gönderdi. Bu tehdid neticesinde Sâmânoğulları emîri Mani dinine mensup olanları takip etmekten vazgeçti." diyor.

Bu rivayetler gösteriyor ki Câhız'ın, Mani dininin Türklerin eski askerlik ruhlarını yokettiği hakkındaki ifadeleri biraz abartılıdır. Aynı şekilde Buda dininin de Moğolların askerlik ruhunu yokettiğine dair epeyce abartılı sözler söylenmiştir. Halbuki Moğolların istiklâlleri uğrunda Çinlilerle başarılı savaşları kendilerinin eski askerlik vasıflarının kaybolmadığını ispat etmişti. Tibetliler de aynı şekilde Buda dinini ka-

bul ettikten sonra VII. asırda cihangir bir kavim olarak ortaya çıkmışlardı. XX. asır başlarında İngilizler Tibet'e girerken Tibetliler tarafından şiddetli bir direniş gördüler. Halbuki Tibetliler bu zamana kadar birçok asırlar Buda dini hâkimiyeti altında kalmışlar idi. Bu konuda orta zamanlardaki Avrupa Hıristiyanlarının durumu, savaşçı bir kavmin daima sevgi ve barış telkin eden bir dini, harp dini şekline koyabileceğini göstermeğe yeter. Aynı şekilde göçebe Uygurların Mani dinini kabul etmelerinin Çin'i tehdit için yeni bir bahane teşkil ettiği görülmüştür. Hatta Çin içlerinde yayılmış ve yerleşmiş Buda dininden başka dinler hakkında izlenecek siyaset konusunda Çin hükümeti Uygur hakanının Maniler hakkındaki koruyucu siyasetini gözönüne almak zorunda kaldı. Yalnız Uygur Devleti Kırgızlar tarafından yıkıldıktan sonra Çinliler kendi memleketlerindeki diğer yabancı dinleri ve bunlardan biri olan Manileri sıkıştırmağa başlamışlardır. Gerçi Uygurlar Doğu Türkistan'a yerleştikten sonra Çin hükümetini yine tehdide çalışmışlar ise de, bu tehditleri Moğolistan'daki hükümetlerinin kuvvetli zamanlarındaki tehditleri kadar etkili olamamıştır. Bununla beraber Mes'udî ve Nedim'in naklettikleri şu bilgilerden anlaşılıyor ki Uygurlar Doğu Türkistan'a geldikten sonra da yabancı memleketlerde kalan dindaşlarını -gerektiği zaman- silâh kuvvetiyle savunuyor ve koruyorlardı. Yani daha askerlik vasıflarını kaybetmemişlerdi.

Orta Asya'da yapılan eski eser araştırmaları (arkeolojik seyahatlar) sonucunda Mani dinine ait Farsça, Sogdca, Türkçe ve Çince yazılmış eserler Avrupalı bilginlere, Mani dinini ilk defa olarak Maniler tarafından yazılan eserlerden öğrenmek imkânını vermiştir. O güne kadar Mani dinini Hıristiyan ve İslâm eserlerinden öğrenebiliyorlardı. Bu Hıristiyan ve İslâm eserleri de çoğunlukla cedelci (tartışmacı) bir tarzda yazılan eserler idi. Mani dini de aynı Buda dini gibi ahali ve avam arasında çok yayılmak fikri ile vücuda gelmiş idi. Bu dinde de zahitlik (dünyayı terketme) öğretisi, Zerdüşt dininin, özellikle bu dinin Sâmânoğulları devrinde İran'da hakim olan son şeklindeki kutsal sınıf aleyhine yönlendirmelerde bulunuyordu. Bunun içindir ki Mani dinine ait eserler avamın anlayacağı bir şekilde yazılmıştır. O zamana ait bütün Farsça yazmalar içinde yalnız Maniliğe ait olanlarda dil gayet sade olup bunlarda ideogramlar hiç kullanılmamıştır. Halbuki genel olarak Pehlevi yazmaları denilen metinler bu Sami asıllı ideogramlarla doludur. Farsça Hıristiyan eserlerinde de bunlar kullanılmıştır. Bunlarda çoğu kelimeler Farsça okunurken, yazıda –Farsça yerine- Sâmi kelimeler

kullanılıyordu. Manilerin Türkçe yazdıkları eserler de aynı şekilde açık ve sade yazılmıştır. Mani dinine ait kalan Türkçe eserlerin en mühimi Hastuanift adındaki tövbe duasıdır. Bu eser, Radloff'a göre Türk dilinde şimdiye kadar elimize geçen eski eserlerin hepsinden dili en sade olanıdır.

İşte bu eserden Mani dininin, olması gerektiği üzere her dinden daha çok Buda dinine yakın olduğu görülmüştür. Burada Mani dini kutsallarının hor görülmesine ne gözle bakılmış ise, Buda dini kutsallarını hor görmeye de aynı gözle bakılmıştır. İki dinin birbirine yakınlığı, özellikle her ikisinde kullanılan ve her ikisinin birbirine etkisini gösteren terimlerle sabit olmaktadır. Hatta bu eserlere bakılarak Buda ve Mani dinlerinden hangisinin Türkler arasında daha önce yayıldığı hakkında bir yargıya varmak bile zordur. Türkçe'de "Buda" ve "Buda heykelleri" anlamında kullanılan "burhan/borkan" kelimesini Maniheistler kendi azizleri anlamında kullanmışlardır. Diğer taraftan Budistler de kendi kutsal kitaplarını Mani terimi ile "Nom" diye adlandırmışlardır. Bu kelime Moğolca'dan bugüne kadar gelmiştir. Biraz sonra İslam ve Hıristiyanlar gibi Maniler ve Budistler de Türkler arasında kendi dinlerinin yayılmasını kolaylaştırmak için kendi dinlerine ait terimleri Türk dilinden almaya çalışmışlardır. Fakat bunu her zaman uygulamak mümkün olamıyordu. Gerçi "Allah" ve "İblis" anlamını ifade eden kelimeleri Şaman dininde de bulmak mümkündü. Fakat "melek" anlamını ifade edecek kelime Şaman dininde yoktu. Bu anlamı ifade için Türkler arasındaki Mani, Hıristiyan ve Müslüman misyonerleri "ferişte" kelimesiyle yetinmek ve onu kullanmak zorunda kalmışlardır. Türklerde "melek" hakkında bir düşünce olmadığını Kaşgarlı Mahmud da yazmıştır. Araplar Mani dinini Buda dininden pek de ayıramamışlardır. Bazı yazarların, mesela Bîrûnî'nin Türkler arasında Mani dininin çok yayılmış bulunduğunu söyleyişini de böyle anlamak icabeder. Diğer taraftan Mes'udî, Mani dininin yalnız Tuguzguzlar arasında yayıldığını, diğer Türkler arasında yayılmadığını ve var olmadığını da kesin olarak ifade ediyor. Burada Tuguzguzlardan kastedilen her halde Uygurlardır. Sonradan, galiba X. asırdan biraz sonra Uygurlar arasında Mani dini yerine Buda dini ve Hıristiyanlık geçip güçlenmeğe başladı. Fakat bunun nasıl ve ne zaman meydana geldiğini kaynaklarımız bildirmiyor. Hatta XI. Asırda kitabını yazan Kaşgarlı Mahmud'da bile o zamanda Mani dininin devam ettiğine dair hiçbir işaret yoktur. Halbuki Kaşgarlı Mahmud Uygur ülkesini diğer yazarlara nisbeten daha iyi

biliyordu. En çok dikkati çeken şeylerden birisi de, Kaşgarlı Mahmud eserini Arapça yazan yazarlar içinde Orta Asya hakkındaki bilgilerini kitaplardan almayarak bizzat kendi gördüklerine dayanarak kitap yazan tek yazar olduğu halde, eserinde "Tuguzguz" kelimesi hiç olmayıp, yalnız "Uygur" kelimesinin kullanılmış olmasıdır. Bununla Tuguz-guz kelimesinin Arap âlimleri içinde yalnız eski kitaplardan an'anevî bir şekilde nakledilegelmiş bir kelimeden ibaret olduğu ve o zaman Doğu Türkistan'ı yurt tutan Türkler arasında böyle bir kelimenin artık olmadığı pek güzel ispat edilmiş olur.

Uygurlar Kaşgarlı Mahmud zamanında, Mani dininde değillerse bile Budist ve Hıristiyan olarak kalmışlardır. Fakat bunların batı komşuları o zaman İslam tesiri altında kalmış bulunuyorlardı.

Türk kavminin tarihindeki bu önemli olay hakkında bu gün nasıl bir fikir söylemek mümkündür? Bu soruya önümüzdeki derste cevap vermeğe çalışacağım.

DÖRDÜNCÜ DERS

Türkler arasında İslâmiyetin yayılması ancak Orta Asya'da İranlı Sâmânoğulları hâkimiyeti devrinden itibaren başlamıştır. Bu sülâle IX-X. Asır (820-1000 seneleri) arasında, şimdi Rus idaresinde olan Türkistan'ın medenî vilâyetlerini idare etmiştir. Amuderya (Ceyhun) nehrinin öteki tarafında bulunan bu vilâyetler Arapça "Mâverâünnehr" yani "nehrin öte tarafı" adını taşıyordu. Mânerâünnehir ahalisi İslâm fetihleri tarihinde bazen "Türk" diye adlandırılıyor. Buna göre bazı vilâyetlerin Türk soyundan olan sülâlelerin idaresinde bulunmuş olması muhtemeldir. Emevilerin "Kusayr Amra" sarayındaki resimler arasında Sasanî İran Şahı, Bizans Kayseri, İspanya'daki Vizigot Kralı ve Habeş Necaşisi ile beraber Buhara'nın Türk hâkimesinin resminin de olduğunu zannedenler vardır. Fakat o zamanlar yerli halk arasında Türk dili daha yayılmamıştı. Büyük bir ihtimal ile Araplar, İranlı unsura mensup olan bu yerli halkın dilini bazen yanlış olarak Türk dili diye adlandırmış olmalılar. Câhız'ın "Horasan dili ile Türk dili arasındaki fark yalnız Mekke ve Medine lehçeleri arasındaki fark gibi bir lehçe farkından ibarettir" tarzındaki sözünü ancak bu şekilde açıklamak mümkündür.

Bir müddet sonra Orta Asya'da İslâmiyet ve hilâfetin kuzey hududu büyük bir ihtimalle, İran ve Türk kavimleri arasındaki etnografik ve aynı zamanda ziraatçılık ile hayvan yetiştirme alanları arasındaki medenî hududa uyuyordu. Bu hududun kuzeyinde de şehirler var idi ise de bunlar medenî ülkeler halkının oralara gidip oturan kısımları tarafından kurulmuş şehirler idi. Arap coğrafyacıları daha X. Asırda bile Türkleri İslâmiyet'e tamamen yabancı ve Müslümanlara düşman bir millet olarak niteliyorlardı, halbuki daha o zamanlar durum değişmeğe başlamıştı.

Abbasî halifelerinin vezirleri olan Bermekîler gibi Sâmânoğullarının da çıkış yerleri Belh havalisi idi ve buralarda İslâm öncesi devirler-

de Budizm hâkimdi. İslâmiyet'le beraber yaşayabilmekte özellikle Buda dini zorluklar çekiyordu, bunun sebebi de Budist mabetlerinde putların (statü-heykel) çok olması dolayısiyle bu dine Müslümanların, özellikle putperestliğe dayalı bir din gözü ile bakmalarıydı. Hindistan'da Brahma dini İslâm devrinde de kendini koruyabildiği halde daha İslâm'dan önceki devirlerde çökme devrine girmiş olan Budizm, İslâmiyet devrinde çarçabuk son bulduğu gibi aynı şekilde Belh ve Toharistan'da da sönüp gitmişti. Halbuki Zerdüştlük Mâverâünnehir'de daha bir müddet devam edebilmiştir. Bunlardan başka Mani, Hıristiyan ve Yahudi cemaatları da vardı. Bunlardan yalnız Yahudilik bugüne kadar kendisini koruyabilmiştir. Budizm ise İslâm tesirine karşı koyamayarak kaybolduysa da biraz izi kalmıştır. Mesela, Müslüman yüksek din mektepleri –medreseler- ki bunlar büyük bir ihtimalle Buda "wichara"ları taklit edilerek kurulmuştur. Medreseler başlangıçta İslâm âleminin doğu kısmında kurulmuştu. Batı İran'da ve hilâfet merkezi olan Bağdat'ta ancak XI. Asırdan başlayarak ortaya çıkmıştır. Bu gibi medreselerin özellikle Belh ve havalisinde pek çok olması da Budistliğin etkisini göstermektedir.

Eldeki bilgilere göre X. Asırda yalnız Horasan ve Mâverâünnehir'de olan medreseler İslâmiyet'i yaymak için en etkili bir vâsıta oldular. Bunlar bu hususta İslâm hükümetlerinin denetim ve siyasetlerinden bağımsız idiler. O asırda hilâfetin hudutları ötesindeki İslâmiyet propagandası Orta Asya'da İslâm dünyasının diğer hiçbir yerinde görülmeyen bir başarı ile ileri gitmişti. İşte bunu belki Orta Asya'daki medreselerin hizmetleri ile açıklayabiliriz.

Geçen derslerde gördüğümüz üzere Sâmânoğulları kendilerinden önce halife tarafından tayin edilen Horasan, Mâverâünnehir emîrlerinin takip ettiği savunma siyasetinden vazgeçtiler. Medenî ülkeleri göçebelerden korumak için yapılan duvarları korumak ve devam ettirmek işlerini bıraktılar. Aksine kendileri bozkırlara seferler düzenlemeğe başladılar. Bazen bu seferler şehirlerin fethi ile neticeleniyordu. Meselâ 893 senesinde bu günkü "Evliya Ata"nın yerinde olan "Taraz" veya "Talas" şehri fethedildi. Bu münasebetle oradaki büyük kilisenin camiye çevrildiği söyleniyor ki bu durum İslâmiyet'ten önce orada Hıristiyan misyonerliği olduğunu gösteriyor. Fakat bu fetihler yalnız Mâverâünnehir'e yakın yerlere has olarak kalıyorda. Hatta Sâmânoğullarının bu gibi fetih amaçlı seferlerine paralel ve onlardan ayrı olarak Mâverâünnehir'den göçmenlerin gelip barış yolu ile bozkırlara koloniler kurmaları da gerçekleşiyordu. İslâm'dan önceki devirlerde Türk bozkırlarına Mâverâünnehir'den gelip buralara koloniler kuranlar Sogdlulardı. İşte Mâverâünnehir'de İslâmiyet, halkın çoğunluğunun dini olduğu devirde Müslümanlar Sogdlular'ın bu eski koloni işlerini devam ettirmişlerdir. Sir-derya nehrinin aşağı kısmında Cend, Huvare/Khuvare, Yengi-kent (Yenikent, Arapça "el-Karyetü'l-hadîse", Farsça "Dih-i nev". "Kent" kelimesi Türkler'e Sogdlulardan geçmiştir) adındaki üç Müslüman şehri işte bu şekilde meydana gelmiştir. Bunlardan Yengikent'in yeri kesin olarak belli olup harabesine bugün Cankent denmektedir. Arap coğrafyacılarının verdikleri bilgilere göre bu şehirlerin ahalisi Müslüman olmakla beraber daha İslâmiyet'i kabul etmemiş olan Türk-Oğuzların yönetimi altında idiler. Bundan anlaşılıyor ki bu şehirler Sâmânoğulları tarafından fethedilen ülkelerde meydana gelen şehirler değil, belki onların yönetimi altına girmeyen yerlerde, yerel Türk hâkimlerinin izniyle Mâverâünnehir'den gelen göçmenlerin kurdukları koloniler idi. Gerek Sâmânoğulları tarafından fethedilen "Talas" ve gerek Mâverâaünnehir'in savaşçı olmayan göçmenleri tarafından kurulan "Yengi-kent" şehri kendilerinin Orta-Asya'daki ticaret ve diğer faaliyetlerini pek geniş ölçüde ilerlettiler. Bu iki şehrin herbirinden, kuzey tarafında İrtiş nehri üzerinde yaşayan ve Çinlilerce meşhur bir Türk kabilesi olan "Kimak"lara (Türkçe telâffuzu galiba "kimek" olacak) yol gidiyordu ki sonradan gayet geniş ülkeleri işgal eden Kıpçak kabilesi bu Kimeklerden çıkmıştır.

Müslüman medeniyetinin hudud vilâyetlerinden biri de Harezm idi. Üç tarafından bozkırlar ile çevrili olan Harezm pek eskiden göçebe kavimlerle geniş ölçüde ticaret yapıyordu. İslâm devrinde bu ticaretin daha çok genişlemesi icabederdi. Muhtemelen Sir-derya'daki Müslüman kolonilerinin kurulmasına Harezmliler katılmışlardır. Fakat bunların faaliyeti özellikle batı ve kuzey batı taraflarına; o zamanlar Bulgar ve Hazarların yerleşmiş olduğu İdil havzasına yönelmiş idi. Harezmlilerin bu vilâyetlerdeki faaliyetleri daha İslâm'dan önceki devirde başlamış idi. 864 senesinde Kafkasya'daki Müslüman vilayetlerine saldıran Hazar askerinin başbuğu Harezmli idi. Fakat sonradan da biz, Hazarlar hizmetinde bulunan Müslüman Harezmlilere tesadüf ediyoruz ki bunlar Hazarlar yanında hizmete girerken Hazarların Müslüman ülkeleri ile savaşlarında tarafsız kalmak hakkını andlaşma ile kendilerine temin etmişlerdi. Bundan başka Hazarların memleketinde ve özellik

İdil ağzındaki İtil şehrinde yoğun Müslüman tüccarları bulunuyordu. Arapların kendi sözlerine göre hiçbir mahsulü olmayan bu yerde (İdil ağzında) böyle büyük bir şehrin meydana gelmesi yalnız bu ticaret neticesinde mümkün olmuştur. Hazar ülkesi güneybatı tarafından Dağıstan'da İslâm hilâfeti ülkeleri ile doğrudan doğruya komşu idi. Burada çoğunlukla askerî çatışmalar oluyordu. Bu çatışmalar neticesinde Hazar hakanları artık Dağıstan'da bulunan eski başşehirlerini bırakarak İdil ağzına gidip yeni bir başşehir kurmak zorunda kaldılar. Bununla beraber sonradan Araplar Türkistan'da olduğu gibi Kafkasya'da da yalnız savunma siyasetine dönmüş ve Dağıstan'ın derbent ve havalisinden başka kısımları hemen hemen yine Hazarlar elinde iken ülkenin başşehri İdil ağzında kalmıştır. Doğu taraflarında ise İslâm hudud şehirleri ile Hazar ülkesi arasında daima tarafsız bir bölge olmak üzere az çok geniş bir yol bulunuyordu. Oraları Hazarlar elinde olmadığı gibi İslâmların elinde de değildi. Fakat bazı Arap kaynaklarından çıkarılabilir ki böyle bir tarafsız bölgenin varlığına rağmen, Harezm askerleri bazen bu bölgeyi aşarak İdil havzasındaki olaylara katılıyorlardı. O olaylardan en önemlisi Rusların X. Asırda İdil havzasına olan hücumlarıdır.

Ruslar'ın İdil havzasına hücumlarından önce Hazarların kendileri Doğu Slav âlemine hücum etmiş idiler. Rus vekâyinâmelerinden biliyoruz ki birkaç Slav kavmi IX. Asrın ikinci yarısına kadar Hazar hakanına vergi veriyorlardı. Hazarların kuzey taraflarına olan etkilerinin ne kadar uzaklara gittiğini gösteren olaylardan biri de kuzeyde Novgorod etrafında yaşayan Rus knezlerinin "kağan" lakabını taşımalarıdır ki o zaman Ruslar daha Norman kavmi olup İsveççe konuşuyorlardı. Bunlar sonradan İsveç dilini unutarak Slavlaşıp Rusça konuşmaya başladıkları ve hükümdarları, esasen Cermen kelimesi olmakla beraber bütün Slavlar tarafından kabul olunan "knez" ünvanını taşıdığı zaman bile bu "kağan" lakabı kullanılıyordu.

IX. asırda Baltık Denizi'nden Karadeniz'e kadar olan alanda Rus devletinin kurulması Hazarların kuvvet ve hakimiyetine darbe vurdu. Ruslar akınlarını diğer yönlere olduğu gibi İdil nehri boylarına ve Hazar Denizi'ne doğru da genişlettikleri zaman, iki millet arasında doğrudan doğruya çatışmalar kaçınılmaz bir hale gelmiştir. Bilindiği gibi Rus vekâyinâmeleri bu akınlar hakkında hiç bir bilgi vermiyor. Yalnız bu akınların en sonuncusu olan knez Svyatoslav'ın seferi hakkında birkaç satır vardır. Bu hareketler hakkında hemen bütün bilgimiz Arap

kaynaklarından alınmış olup bunların da en ayrıntılı olanı Rusların galiba 910-915 seneleri arasında ve anlaşılan 913'te yaptıkları ilk akınları hakkında Mes'udî'nin rivayetidir. Bu ilk akın Hazar hakanının izni ile olmuş ve Ruslar hakana alacakları ganimetten bir hisse vadetmişlerdi. Fakat sonradan aynı hakan kendi halkı olan Müslümanların, aksi istikametten bu Ruslara hücum etmelerine müsaade etmiştir. O zaman İtil şehrinde yaşayan ve ticaretin akınlardan güvenlikte olması için ilgili olan Hıristiyan tüccarlar da Müslümanlara katılmışlar, bu şekilde Ruslar hemen tamamen yok edilmişlerdir.

Rusların 943-944 senesindeki ikinci akınları -ki bu akında Ruslar İslâm olan Kafkasya'nın o zamanki merkez şehri bulunan Berdaa'yı yağmalamış ve harabetmiştiler- hakkındaki Müslüman kaynakların rivayetinde bu akının Hazar hakanının izniyle mi yoksa ona rağmen mi yapıldığı hakkında hiç bir şey söylenmiyor. Aynı şekilde bu akınlardan Müslüman topraklarından başka Hazarlara ait toprakların da zarar görüp görmediği bilinmiyor.

Rusların üçüncü akını ki 965 senesinda Rus knezi Svyatoslav'ın seferidir, bu sefer artık Hazar ülkesine yönelmiş olup bu ülkenin birkaç sene içinde tamamen Rusların eline geçmesiyle son bulmuştur. Hatta Dağıstan taraflarında İslâm memleketiyle komşu olan kısımları da buna dahildi. Fakat Ruslar Hazar Hakanlığı hudutlarından ileri gitmediler, Müslüman şehirlerine saldırmadılar. Hazar ülkesinden kaçarak, İslâm memleketine (Abişîrûn yarımadasına, Bakû etrafına) sığınan halkı da takip etmediler. O zaman Hazar denizinin güneydoğu tarafında bulunan İbn Havkal'ın hikâyesinden anlaşılıyor ki kendisinin çağdaşları bu olaya Hazar ülkesinin Ruslar tarafından tamamen ve daimi olarak fetholunması gözüyle bakmışlardır. Kaçanlar vatanlarına dönerek Rus yönetiminde yaşamak için Rus hükümetiyle görüşmeler yapıyorlardı. Rusların Hazar memleketinden gittiklerini ve Hazar padişahlığının tekrar canlandırıldığını İbn Havkal sonradan da bilememiştir.

Bu olayların oluşunu anlayabilmek için Svyatoslav'ın diğer ülkelerdeki hareketlerine de göz atmak gerekir. Normanların gerek Rusya'ya ve gerek Batı Avrupa'ya olan seferleri başlangıçta yalnız yağma etmek amacıyla yapılıyordu. Rusların Hazar Denizi havalisinde yaptıkları ilk hareketleri de o maksatla idi. Sonradan bu akınlar fetih seferleri mahiyetini almağa başladılar. Artık bu seferler fethedilen ülkeyi sa-

dece kendi memleketlerine katmak değil, belki o yeni fethedilen zengin ülkelerde yerleşmek ve kalmak amacıyla yapılıyordu. Svyatoslav Tuna Bulgar iline (ülkesine) geldiği zaman orası medenî ve iktisadî bakımdan Rusya'ya nisbeten çok daha ileri bulunması ve ticarî münasebetler için merkez olması dolayısıyla orada yerleşip kalmak istedi. Hatta etrafındaki adamlarının tavsiyelerine rağmen Kîev'e dönmek istemiyordu. Pek muhtemeldir ki (Hazarlar karşı olan seferinde) İtil şehri ticarî bakımdan (Tuna Bulgar ülkesi kadar) mühim görünmüş, Svyatoslav'ın hoşuna gitmiş ve Kîev'e nisbeten daha mühim, daha zengin olan bu şehir kuvvetli knezin başkenti olmağa daha uygun görünmüştür. Bu olayın Rusya tarihinde kesin bir önemi vardı. Eğer Svyatoslav İtil'de kalmış olsaydı Ruslar herhalde İslâm medeniyetine bağlı olacaklardı. Svyatoslav Hazar ülkesinden giderken vatanına dönmek fikriyle değil, Bizans imparatorunun ricasına uyarak, Tuna Bulgarlarına karşı ona yardım etmek fikri ile gitmiştir. Bizans elçisi, Svyatoslav'a Kîev'de değil, Hazar memleketinde rastlamış olmalıdır. Svyatoslav acaba Hazar memleketini bırakıp giderken bunu Bizanslıların vaatlerinin tesirine kapılarak, (batıda) yeni ülkeler fethetmek hülyalariyle ve kendi isteği ile mi bırakmıştı? Veya kendisinin bu kararı İdil havzasındaki bazı başarısızlıkları ya da hariçten gelen bazı düşmanlardan korkusu neticesi mi idi? Bu mesele hakkında ne Bizans ve ne de Rus kaynakları hiçbir bilgi vermiyorlar. Yalnız o zaman Bağdat'a eriştiği İslâm kaynaklarında bahsedilen bir şâyia bu soruya bir ihtimal cevap verebilir. Bunda deniliyor ki, 965 senesi, yani Svyatoslav'ın Hazarlara saldırdığı sene, Hazarlara bir Türk kuvveti saldırdı. Bunlara karşı Hazar hükümeti Harezmlilerden yardım istedi. Harezmliler de eğer Hazarlar İslâmiyeti kabul ederlerse yardım edeceklerini vadettiler. Hazarlar İslâmiyeti kabul ve Harezmliler de onlara yardım ederek bu suretle onları düşmanın istilâsından kurtardılar.

Hazarların İslâmiyet'i kabul ettikleri, İslâm kaynaklarında daha başka bir münasebetle ve diğer bir döneme ait olaylar sırasında bahsediliyor. Bir rivayete göre Hazarların İslâmiyet'i kabul etmeleri Me'mun'un Gürgenç (şimdiki Köhne Ürgenç)'den çıkarak Hazarlar üzerine yaptığı seferler sonucu (yani onun baskıları ile) gerçekleşmiştir. Herhalde burada Marquart'ın bahsettiği Halife Me'mun değil, Gürgenç hâkimi olan Emîr Me'mun bin Muhammed kastedilmektedir.

Şu iki hâdisenin her ikisinde de Hazarların İslâmiyet'i kabul etmeleri hakkındaki rivayet şüphesiz ki doğru olmayan söylentilerden çıkmıştı. Çünkü Hazar hakanı ve Hazar aristokrasisi tarafından büyük bir ihtimal ile VIII. Asırda Harun er-Reşid devrinde kabul edilen Yahudi dini bu olaylardan sonra da devam etmiş, yani Hazar devletinin yıkılışına kadar Musevilik Hazarların devlet dini olarak kalmıştır. Yahudilerin geniş ölçüde dinî propaganda ile uğraştıkları İncil'de ve birçok eski devir tarihçilerinde konu edilmektedir. İşte Yahudilerin bu dinî propagandalarının en son safhası her halde Hazarların Yahudiliği kabul etmesi idi. Sonraları Musevilik ancak yavaş yavaş evrensel ve milletlerarası propaganda yapan dinî özelliğini yitirerek yerini Hıristiyanlık ve İslâmiyet'e bırakmak zorunda kalmış ve bugün olduğu gibi yalnız Yahudi milletinin millî bir dini hatta Yahudiden başka birisinin bu dini kabul etmesi anormal telâkki edilecek kadar o kavme mahsus bir din özelliğini almıştır. İslâm kaynaklarına göre Yahudi dini Hazar kavminin değil Hazar hükümetinin dini idi. Hazar hükümeti Yahudileri koruyordu. Hatta Müslüman devletlerin birinde bir Yahudi mâbedinin (havrasının) tahrip olunduğuna dair gelen bir habere karşılık, Hazar hükümeti 922 senesinde "İtil" şehrindeki bir Müslüman minaresini yıktırmıştı. Fakat Arapların rivayetine göre halk içinde Müslüman ve Hıristiyanlar çoğunlukta olup, Yahudiler azınlığı teşkil ediyorlardı. Bu yüzden Kırım'daki Karaimlerin asıl ve menşei meselesi de kapalı kalıyor. "Karaim" kelimesi orta zamanlarda bir kavmin adı olmayıp Yahudiler arasında Talmut'u tanımayan bir mezhebin ismi idi ki, bugünkü Kırım Karaimleri de öyledir. Karaimler de Türkçe konuşuyorlardı ve kutsal kitapları da Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bu sayede bunların dili temizliğini korumuştur. Kırım'ın bir kısmı Hazarlara bağlı idi. X. Asır başlarında sonuncu Hazar padişahının da burada yaşamış olması muhtemeldir. Fakat bu padişah Georgi diye adlandırıldığından Hıristiyan olması ihtimali de vardır. Hazarların Yahudi mezheplerinden Karaim mezhebine bağlı oldukları hakkında tarihî kaynaklarda bilgiye rastlanmıyor. Karaimlerle Hazarların aynı kavim olmadığını dilleri de göstermektedir. Hazarların dili de Bulgar dili gibi olup diğer Türkler bu lehçeyi anlamıyorlardı. İhtimal ki Hazarların dili de kalıntıları şu günkü Çuvaş dilinden ibaret olan dilin aynı olmuştur. Fakat Kırım Karaimlerinin ve kutsal kitaplarının dili Türk kavimlerinin çoğunun dilinden pek az farklı olup Çuvaşça ile hiçbir ilgisi yoktur. İşte bu şartlar dahilinde Karaimlerin dinlerinin Yahudi ve dillerinin Türkçe olması bunların kökeni ve Hazarlarla ilgileri meselesini halletmeğe yetmiyor.

İşte böylelikle İslâmiyet Hazar memleketlerinde hâkim bir din olamadı. Fakat Hazarlar içinde İslâm propagandasının başarısı veya başa-

rısızlığı bir tarafa bırakılsa bile Hazarlar üzerine dışarıdan düşman saldırırken bunlara Harezmlilerin yardım etmelerine yeter derecede sebepler vardı. Hazar hakanı hizmetinde Harezmli askerlerin bulunması ve Rusların akınlarından bunların da zarar görmesi, bütün Harezmlilerin Hazarlara yardım etmelerinin gerekçelerini artırıyordu. Bu yüzden Svyatoslav'ın Hazar ülkesini bırakıp gitmesi hiç olmazsa kısmen Harezmlilerin faaliyetlerinin (İtil'i zapteden Ruslar'a doğudan saldırıları) sonucu olması pek mümkündür.

Hazarların komşuları olan İdil Bulgarları Harezm ve Müslüman medeniyetiyle daha sıkı münasebette bulundular. Bu hususta Müslüman kaynakları nisbeten az bilgi veriyor. 921 senesinde Halife Muktedir'e, o zaman İslâmiyeti kabul etmiş olan Bulgarlardan elçiler gelerek bunların Bulgar ilinde kaleler ve istihkâmlar yapacak askerî usta ve mütehassıslar ve İslâm dinini öğretecek İslâm âlimlerinin gönderilmesini istedikleri söyleniyor... Bu isteğe uygun olarak Halife tarafından gönderilen elçilik heyetine katılanlardan biri de İbn Fadlan idi ki bu zat heyetin Bağdat'tan Bulgar ülkesine kadar ve buradan tekrar Hazar ülkesi üzerinden Bağdat'a kadarki seyahatlarını anlatmıştır. İbn Fadlan'ın bu seyahatı son zamana kadar yalnız XIII. Asırda Arap coğrafya âlimi Yakut tarafından nakledilmiş olan bazı parçalardan biliniyordu. Fakat yakında ortaya çıktı ki İbn Fadlan'ın eserinin, Yakut'un istifade ve mütalâa ettiği şekilde olan nüshası (sonunda birkaç sahife eksik olarak) Meşhed kütüphanesinde mevcuttur.

İslâm hükümlerini Bulgarlara öğretmek vazifesi İbn Fadlan'a yüklenmiş olmalı. Bu seyahatin siyasî yönü onu fazla ilgilendirmemiştir. "Sultan tarafından" yani Bağdat hükümetinden elçi olarak başka birisi tayin olunmuştu. Risalenin bugüne kadar yayınlanan kısmına göre bir yargıya varılırsa Bulgarların istediklerinin diğer kısmını yani askerî yönünü bu elçinin yerine getirip getirmediği ve yapılması istenen kaleyi yapıp yapmadığı hakkında İbn Fadlan hiçbir bilgi vermiyor. Aynı şekilde Bulgarların bu elçilik heyetinin seyahatinden önce İslâmiyet'le tanışmalarının nasıl olduğu hakkında hiçbir şey söylemiyor. Yalnız elçilik heyetinin seyahat güzergâhı bu soruya kısmen cevap verebiliyor; heyet Bağdat'tan Buhara'ya, oradan Harezm'e ve oradan da Bulgar iline hareket ediyor. Bağdat'tan Bulgar iline giderken böyle bir güzergâh seçilmesi ancak Bulgarların İslâm medeniyeti ile temasa girebilmelerinin Harezm ve Sâmânoğullarına bağlı kentler vasıtasiyle olduğu sebepten ileri gelmiş diye açıklanabilir yoksa Bağdat'tan İdil havzasına gidecek en kısa yol Kafkasya'dan giden yoldur. Rus vekâyinâmesinde Harezmlilerle Bulgarların kardeş kavim olarak tasavvur olunması da bu iki kavim arasındaki sıkı medenî münasebetten ileri gelmiştir. Aynı zamanda X. Asırda Müslüman Bulgarlar tarafından kesilen sikkeler de bunlara Sâmânoğullarının tesirini gösteriyor. Sâmânoğulları bazan Bağdat halifesini kabul etmeyerek sikkelerinde eski halifenin ismini yazıyorlardı. O zamanda Bulgar ilinde kesilen sikkelerde de aynı özelliği görüyoruz.

Bulgarlarla Harezmliler arasında barış ve iyi komşuluk münasebetlerinden başka silahlı çatışmalar da olabiliyordu. Harezmlilerin Slavlara saldırılarından da bahsediliyor. Bundan İdil nehrinin batısında yaşayan hakiki Slavların kastedilmiş olması ihtimali pek uzaktır. İbn Fadlan İdil Bulgarlarının padişahına da "Slavan" padişahı diyor. Bu ibareyi Yakut'un bir yanlışı olarak yorumlamak mümkündü. Şimdi görülüyor ki İbn Fadlan'ın asıl nüshasında da aynı şekilde Slav (Saklab) yazılmıştır. Büyük bir ihtimalle Tuna Bulgarları gibi İdil Bulgarları da Türk-Çuvaş halkının Slavlarla karışmasından meydana gelen bir kavim olmalıdır. Bir fark ile ki Tuna Bulgarlarında Slav dili, İdil Bulgarlarında Türk-Çuvaş dili hakim olmuştur.

Harezmlilerin yardımı Hazar Devleti'ni (Rus istilâsı sonucunda tamamen) mahvolmaktan kısa bir müddet için kurtarmış olabilir. Fakat bu yardımla Hazar Devleti, yeni bir hayat kazanamadı. XI. Asırdan sonra artık Hazarlardan bahsedilmiyor. Nitekim XIII. Asırda Moğollar geldiği sırada Hazarlar yok idi. Diğer taraftan Hazarların yıkılmasından, Ruslara nispeten İdil Bulgarları daha çok faydalandılar. İbn Havkal Rusların Hazarlarla beraber Bulgarları da harabettiklerini söylüyorlarsa da Rus vekâyinâmelerinde buna dair hiçbir bilgi olmadığı gibi, bundan sonra meydana gelen hâdiseler de İbn Havkal'ın sözü ile uyuşmuyor. XI. Asırdan XIII. Asra kadar Bulgarlar Velikî Ustyok'tan Saratov güneyindeki yere kadar, Morom'dan Ufa hududuna kadar uzanan pek geniş bir ülkede faaliyet gösterdiler. Siyasî teşkilat hususunda Bulgarlar da tıpkı o zamanki Ruslar gibi derebeyliklere ayrılma devrini yaşıyorlardı. İbn Fadlan Bulgarların hükümdarından bahsediyor ki, bu zat Hazar hükümdarı gibi Han unvanını taşımıyorsa da, diğerlerine göre daha yüksek hükümdar idi. Bundan sonraki devirlerde ise Rus vakâyinâmeleri bir Bulgar hükümdarından değil, birçok "Bulgar knezle-

ri"nden bahsediyor. Diğer taraftan XIII. Asırda Bulgarların medeniyeti X. Asırdakine göre epeyce ilerlemişti. X. Asırda Arap çoğrafyacılarının bildirdiklerine göre Bulgarların şehirleri olarak "Bulgar" şehri ve ondan 50 km. mesafede bulunan "Suvar" şehri vardı. (Suvar ismi aynı zamanda bir kabile adı da olacak). Gerçekte bunlar şehirden daha çok göçebe kavimlerin konak yerleri olup hepsi çalı çırpıdan ve keçeden yapılmış çadırlardan ibaret şeyler idi. Yazın buralarda oturulmayıp, tamamen boş bırakılıyordu. Halbuki Moğol devrindeki Bulgar şehri, harabelerinden anlaşıldığına göre kârgir ve taştan yapılmış bir şehir olup elli bin nüfusu vardı. X. Asırda Bulgar ilinden av hayvanlarının derileri ve bol miktarda bal ihraç olunurken, sonradan dericilik sanatı ortaya çıkmış ve gelişmişti ve bu memleketten İslâm memleketlerine ihraç olunan eşya arasında burada yapılmış ayakkabılar ve çizmeler (Bulgar çizmesi) birinci sırayı işgal ediyordu. İslâm memleketlerinde bu çizmeler çok satılıyordu. Sonradan bu dericilik sanatı Bulgarlardan Ruslara geçmiştir. Ziraat da ilerledi. Nitekim Rusya'da ortaya çıkan kıtlık senelerinde lazım olan tahılı Ruslar Bulgar ilinden tedarik edip getiriyorlardı. Bulgarların Ruslarla olan savaşları gâh galip ve gâh mağlûp olarak sonuçlanıyordu. Rusların Volga nehri üzerinden aşağıya hareketleri pek yavaş gidiyordu. Yani Rusların çabuk ilerlemelerine Bulgarlar engel oluyorlardı. Yalnız XIII. Asırda Moğol istilâsından biraz önce Ruslar Volga ve Oka (Kama) nehirlerinin birleştiği noktaya ulaşıp orada "Nijni Novgorod" şehrini kurdular. Diger taraftan Bulgarların o asırda manevî medeniyet hususundaki ilerlemelerini gösteren ve değerlendiren sağlam bilgilere rastlanmıyor. Moğol devrinde XIV. Asra ait Bulgar dilinde yazılmış mezar taşları mevcut ise de edebî gelişmelerini belirlemek mümkün olmuyor. Bundan sonra eski Bulgar memleketi sahasında Türkçe'nin Altın Orda Devletinde yayılmış olan lehçesi hızla üstünlük kazandı. Eski Bulgar dili yalnız Çuvaş lehçesinde korunabildi ki bu Çavuşlar da Bulgar kavminin İslâm dininden ve Arap alfabesinden haberleri olmayan ve son devirlerde Rus alfabesini kabul etmelerine kadar hiçbir yazı vs. leri olmayan ve genellikle İslâm medeniyeti etkisine en az maruz kalan kısmını teşkil etmiş olacaklar.

İbn Fadlan'ın şimdi artık bizce bilinen güzergâhından pek açık olarak görülüyor ki İslâm memleketlerinden uzakta kalan kavimler bazan İslâm memleketleriyle komşu olan kavimlerden daha önce İslâm tesirine giriyorlardı. İbn Fadlan, Harezm ile İslâmiyeti kabul eden Bulgar ülkesi arasında, Şaman inançlarını muhafaza eden ve ölen savaşçıların mezarları üzerinde, savaşçıları tarafından öldürülmüş düşman askerlerinin sayısınca taşlar diken Türkleri görmüştür.

O zaman Orta Asya'da yaşayan Türk kavimleri medenî ilerleme yönünden pek farklı seviyelerde idiler; bunlar arasında demir silahları olmayıp kemikten yapılmış silahlar kullanan Türklerden de bahsolunuyor. Bulgarların İslâmiyet'i kabul etmesi genellikle İslâm dininin bilhassa az çok medeni olan Türkler arasında yayılabildiğini gösteriyor. Halife Hişam (724-743) tarafından Türk hakanına İslâm dinini kabul etmesi tavsiyesiyle gönderilen bir Arap elçilik heyetinden bahseden bir rivayet Yakut'ta bulunmaktadır. (Fakat ne yazık ki bu rivayette bu Türklerin hangi Türkler olduğu ve elçilik heyetinin güzergâhından bahsedilmiyor). Bu rivayete göre hakan elçinin huzurunda kendi ordusuna manevra yaptırmış ve sonra elçiye "İçinde hiçbir sanatkârı, pabuççusu, berberi ve terzisi olmayan böyle bir kavim eğer İslâmiyet'i kabul edip emirlerini uygulayacak olursa hiçbir şekilde hayatını devam ettiremiyecektir." demiştir.

"Türkler arasında İslâmiyet'in kabul ve yayılmasında başlıca Türklerin askerî bir kavim olması sebep olmuştur. Türkler yeni dini cihad ülküsü ve harpte şehit olanlara cennette vadedilen mutlu bir hayat tesiriyle kabul ediyorlardı" tarzındaki görüşleri destekleyecek hiçbir delil yok gibidir. İslâm âleminin ister içinde ister dışında ferdî İslâm misyonerliğinin ortaya çıkışı İslâm tasavvufunun ortaya çıkışı ile ilgilidir. Meşhur sûfîlerin hal tercümelerinde (biyoğrafilerinde) çoğunlukla pek çok kâfirin İslâm dinine girmelerini sağladıkları hikâye ediliyor. Sûfîler İslâm'ı yaymak amacıyla bozkırlardaki Türklere de gidiyorlardı. Son devirlere kadar her vakit bunların teşvik ve tebliğleri, medreselerde İslâm ilimlerini öğrenen fakihlere nisbeten daha başırılı oluyordu. Tasavvuf müntesipleri (dervişler) bozkırlara gidip İslâmiyet'i telkin ederken cihadın fazileti veya cennetin mutlu hayatını anlatmaktan daha çok insanın günahlarını ve o günahlar neticesinde görülecek cehennem azaplarını anlatıyorlardı. Orta Asya ve Orta Afrika'da seyahat eden Avrupa seyyahları (birbirinden tamamen bağımsız olarak) İslâmiyet'in bahsi geçen ülkelerde yayılmasına başlıca cehennem hakkındaki hikâyelerin sebep olduğu izlenimini almışlardır. Fakat bu hikâyeler hususunda İslâmiyet Türklere yeni bir şey getirmemiştir, çünkü aynı hikayeleri Türklere Budizm, Manilik ve Hıristiyan temsilcileri de söylüyorlardı. Halbuki İslâm, Türklerin İslâmiyet'ten önce adı geçen üç dinden birini kabul ettikleri yerlerde de başarılı olmuştur.

İslâmiyet'in diğerlerine göre üstünlüğü her halde İslâm âleminin maddî medeniyette olduğu gibi manevî medeniyet hususunda da o zamanki insanlığın medenî ülkelerinin hepsinden üstün olmasından ibaret idi. Göçebe kavimler her zaman medenî ülkelerin ürünlerine, özellikle elbise vs. eşyasına muhtaç idiler. Çin'de, İslâm âleminde ve son asırlarda Rusya'da görüldüğü üzere göçebe kavimlerin medenî milletlerle ticaretlerinde göçebeler her şeyden fazla dokuma ürünlerini talep ediyorlardı. Göçebe illerle ticaret medenî ülkeler için de faydalı idi. Çünkü bunlar hayvan ürünleri ve özellikle et gibi şeyleri göçebelerden alırken diğerlerine göre daha ucuz alıyorlardı, fakat bu ticaret daha çok göçebeler için kaçınılmazdı. Bu sebeptendir ki göçebeler kendi hayvan sürülerini medenî ülkelerin hudutlarına kadar getirir ve medenî ülkelerin tüccarlarının bozkırlara gelmelerini beklemezlerdi. Müslümanların malları ile ve aynı zamanda Müslümanların medenî hayatları ile de yavaş yavaş tanışan göçebeler, İslâm'ın yalnız dinî tesirine değil, belki bütün yönleri itibarıyla Müslüman medeniyetinin tesirine kapılıyorlardı. Fakat göçebeler için medenî İslâm âlemine katılmak, ancak İslâm'ı din olarak kabul etmek suretiyle mümkün oluyordu.

Türkler arasında İslâmiyet'in esaslı surette yayılmasında etken olan diğer bir kuvvet daha vardır ki İslâmiyet o kuvvete diğer evrensel dinlerin hepsine nisbeten daha çok sahip gibi görünüyor. Müslümanların sayısı Budist ve Hıristiyanlara nazaran az olmasına rağmen bugün de İslâm dini hakikî anlamiyle evrensel bir din özelliğini, yani yayılışı yalnız bir ırka veya bir medeniyete mensup kavimlere mahsus olmayan bir din özelliğini almış bulunmaktadır. Bazan diğer dinler İslâmiyet'e göre bu hususta daha büyük başarılar göstermiş iseler de, bu başarılar geçici olmuş ve İslâmiyet gibi sürekli sonuçlara ulaşamamıştır. Mesela Mani dini de vaktiyle dünya çapında bir din olup Güney Fransa'dan Çin'e kadar uzanan geniş yerlerde bağlıları vardı, fakat bu özellik bu dinin sonradan tamamen kaybolmasına engel olamadı. Budizm dünya çapındaki faaliyetini Batıdaki geniş propagandasıyla pek ilerletmişti. Fakat sonradan yalnız Doğu Asya'nın medenî kavimlerine has bir din olarak kaldı. İslâm yayılışının başlangıcına kadar Hıristiyanlığın da Türkler arasında pek çok bağlıları vardı, sonra Batı, Doğu ve Güney Moğolistan'da bir sıra kavimler bu dini kabul etmiş ve orada İslâm tebliğatı hiçbir şey kazanamamıştı. Fakat Hıristiyanlığın bu başarısı da yalnız geçici bir başarı olup nihayet genellikle Avrupa'nın medenî kavimlerine has bir din olarak kaldı. Avrupa medeniyetine bağlı olmayan Hıristiyanlar Avrupalı Hıristiyanlara nispeten sayı bakımından önem verilmeyecek derecede az ve medeniyet bakamından da pek aşağıdırlar. İslâmiyet aslında Batı Asya medenî âleminin dini ise de Doğu Asya ve özellikle Hindistan'da ve Zund (Sunda) adalarında bunların sayısı Batı Asya Müslümanlarının sayısından fazladır. Çin'de Müslümanlar müstakil bir kuvvet olup kendilerinin Çince dinî edebiyatları vardır ve dışardan bir başka yardıma ihtiyaçları yoktur. Halbuki Hıristiyanların Çin içerisinde "Millî Çin Hıristiyanlığı" meydana getirme girişimleri sonuçsuz kalmıştır. Afrika'da da Hıristiyanlık Afrika Müslümanlığına benzer bir şey yapamamıştır. Afrika'da "Millî Hıristiyan Dini"ni kabul eden tek kavim olan Habeşliler içinde İslâm tebliğatı XIX. Asırda bile başarı kazanıyordu. Genellikle tarihte önceleri Budist veya Hıristiyan olup, sonradan o dini bırakarak İslâmiyet'i kabul eden kavimlerin örnekleri çoktur. Fakat bunun tersi yani önceleri İslâm olup da sonradan Hıristiyan veya Budist olmuş hiçbir kavim görülmemiştir.

İdil Bulgarlarının İslâmiyet'i kabul etmelerinden sonra Türkler arasında İslâm dininin yayılmasının başarılarını gösterecek ikinci hadise, 960 senesinde, yani Bulgar iline giden elçilik heyetinin Bağdat'a dönüşünden yaklaşık 40 sene sonra, ikiyüz bin ev kadar Türk'ün İslâmiyet'i kabul etmesidir. Ne yazık ki bu olay hakkındaki haber yalnız Bağdat'ta yazılan bir tarihte olup, Sâmânoğulları memleketinde yazılan eserlerde veya Arap coğrafya eserlerinde böyle bir bilgi yoktur. Bu haberin pek karanlık olmasının ve hangi Türklerden ve nerede yaşayan kavimlerden olduğu hakkında hiçbir bilgi verilmemesinin sebebi işte budur. Yalnız çok sonraları Orta Asya menkıbe tarzı eserlerde (bunlardan en eskisi XI. Asra ait bir eserden faydalanılmakla beraber XIV. Asrın başlarında yazılmış bir eserdir) bahsi geçen senelerde İslâmiyet'i kabul eden kavmin hanı Satık Buğra Han Abdülmelik'dir ki sonradan yine X. Asırın sonunda Sâmânoğulları devletini yıkarak Mâverâünnehir'de ilk Türk-Müslüman devletini kuran sülâlenin üyesi olduğu hikâye olunuyor. Bu eserlerin Buğra Han ve onun İslâmiyet'i kabul etmesi hakkındaki bahsettiği en eski rivayet de pek açık bir şekilde efsanevî olup şimdi Orta Asya'da çok meşhur olan "Tezkire-i Buğra Han" kitaplarının çeşitli rivayetlerinde efsane unsuru daha çok fazladır.

Satuk Buğra Han'ın mensup olduğu sülâlenin hangi Türk kabilesine bağlı olduğu meselesine tarih ve çoğrafya kaynaklarında cevap bulunamıyor. Bu sülâleyi Rus ilmî eserlerinde Prof. Grigoriev'den bu ya-

na hep bu Buğra Han'ın diğer lakabı olan "Karahan" diye adlandırılıyor. Batı Avrupa eserlerinde ise "İlek (İlig) Han" tabiri kullanılıyor ki pek başarılı bulunmuş, tutmuş değildir. Çünkü İlek lakabının han ünvanıyla beraber kullanılması, eğer olmuş ise de pek nadirdir. Buna ilave olarak bahsi geçen hanlar sülâlesine mensup kişilerin hepsi de İlek (İlig) kelimesiyle adlandırılmıyordu.

Karahanlılar sülâlesinin ne zaman ortaya çıktığı ve bunun çıkışının Türk kavimlerinin hareket ve göçlerinden hangisi ile ilgili olduğu, hanların hangi kabileye mensup olduğu konuları daha sonra Kaşgarlı Mahmut'un eseri bulunup yayınlandıktan sonra da tamamiyle açıklığa kavuşamamıştır. Kaşgarlı Mahmut'un eseri Karahanlılar sülâlesinin hâkimiyetinin çok kuvvet kazanmış olduğu devirde yazılmış olup geçmişe ait konulara az değinmektedir. Arap coğrafyacıları, hatta bunlardan 960 senesinden sonra yazanları bile Sâmânoğulları devletinin hududunda bir Müslüman Türk devletinin varlığından henüz habersizdiler. Çünkü bunların bütün bilgileri yazılı kaynaklara dayalı olup kendilerinden önceki devirlere aittir. Ancak IX. ve X. Asır coğrafyacılarının Oğuzlar ve Dokuz Oğuzlar arasındaki ülkeyi her zaman Karlukların işgal ettiği şeklinde yazılıveren pek sade bir taslaktan başka ayrıca diğer Arap kaynaklarında bu ülkenin kavmî ve siyasî teşkilâtı hakkında oldukça ayrıntılı tasvirini görüyoruz. Bu son Arap kaynaklarının bilgileri bize yalnız iki Farsça eser aracılığıyla erişmiştir. Birisi Hicrî 372'de (982/983 Milâdî) yazılan ve 1892 senesinde Buhara'da bulunan ve yazarı bilinmediğinden bu kitabın bir nüshasını bulan kişinin adı ile "Tumanski Yazması" diye bilinen eserdir. Diğeri ise Gerdizî'nin XI. Asırda 1040 senesinden sonra yazdığı tarihî eseridir. Fakat bu iki eserdeki bilgiler yine X. Asır Arap coğrafya eserlerindeki verilen bilgilere ve tasvirlere göre daha sonraki bir devre ait gibi görülüyor. Bunlar da bahsi geçen kentlerin açık seçik bir tasvirini vermiyor. Belki de farklı devirlere ait bilgiler olmalıdır... bundan dolayı bu bilgileri oldukları gibi birbiriyle uyuşturmak zor olduğu gibi, Türk kavimlerinin coğrafî taksimatı hakkında Kaşgarlı Mahmud'un verdiği bilgiler ile de uyuşmuyor.

"Tumanski Yazması" ve Gerdizî'nin eserinden M.S. X. Asır Arap coğrafyacılarının, Karluklar tarafından işgal olunduğunu belirttikleri ülkenin bir kısmında Dokuz Oğuz Türkleri arasından çıkmış olan "Yağma" kabilesinin yaşadığını öğrenebiliyoruz. Bu Yağmalar, Kaşgar'a ve Yedisu'nun kollarından Narin nehrinin güney kısmına hakimdiler. Eğer

bu Yağmaların buraları işgal etmeleri Arap coğrafyacılarının (burada Karlukların oturduğu hakkındaki) rivayetlerinin ait olduğu devirden sonra gerçekleşmiş ise ve bu Dokuz Oğuzlar da doğudan gelmişlerse, Câhız'ın: "Dokuz Oğuzların Mani dinini kabul etmelerinden sonra bunlarla Karluklar arasındaki mücadelede Karluklar galip oldu" yolunda söylediği sözleri reddolunabilirdi. Karahanlılar sülâlesi Kaşgar'a pek sıkı bir şekilde bağlı olup, Kaşgar bunların başşehri olmuş ve bu sebepten Ordukent yani hanın ordası (karargâhının bulunduğu yer) diye adlandırılmıştır. Bu hususu Kaşgarlı Mahmud söylüyor. İşte bundan pek tabiî olarak Kaşgar'a hakim olan kavmin Karahanlılar sülâlesini teşkil ettiği, yani Karahanlılar sülâlesinin Dokuz Oğuz veya Uygurların bir kolu olan Yağma kavminden çıkmış olduğu görüşünün ortaya atılması gerekirdi. Fakat Kaşgarlı Mahmud bu konuda hiçbir şey söylemiyor ve Yağma kelimesini de yalnız kendi devrinde daha kuzeyde İli nehri havzasında yaşayan bir kavim adı olarak bildiriliyor. Kaşgarlı Mahmud "Tuhsı/Tohsı" ve "Çiğil" gibi daha başka bir takım kavimlerin de bu İli nehri havzasında yaşadıklarını söylüyor ki bunlar Tumanski Yazması'nda ve Gerdizî'nin eserinde daha güneyde –Tuhsiler Çu nehri havzasının kuzeyinde, Çiğiller ise Isıkgöl'ün kuzey sahilindegösterilmişlerdi. O devirden sonra unutulmuş olan Çiğil ismi XI. Asırda birçok Türk kavimlerine ad olarak veriliyordu. Selçuk sultanlarından Melikşah'ın Mâverâünnehir seferi hakkındaki hikâyede Karahanlıların askerî kuvvetlerine "çiğil" denmiştir. Kaşgarlı Mahmud'un açıklamasına göre Oğuzlar Amuderya'dan (Ceyhun) Çin'e kadar uzanan sahadaki bütün Türklere "Çiğil" diyorlardı. Böyle bir durum Çiğil Türklerinin Orta Asya'da önemli siyâsi bir konumda olduklarını ve Karahanlılar sülâlesinin de bu kavim içinden çıkmış olduğunu göstermesi icabederdi. Fakat Kaşgarlı Mahmud'da bu görüşü de kanıtlayacak bir delil yoktur. Kaşgarlı Mahmud "Çiğil" kelimesinin Oğuzlar yanında büyük bir öneminin olduğunu, bu günkü Evliya Ata yanında Çiğil kavminin bir kolunun yerleşmiş olduğu "Çiğil" şehrinin Oğuzlara komşu olması ve doğu Türk şehirlerinin en batı ucundakilerden biri olan bu şehirle Oğuzların pek erken tanışıklık peyda etmiş olmaları ile açıklamaktadır. Çiğillerin diğer iki kolu Kaşgar yanındaki iki kasabada ve İli nehri havzasında "Kuyas" şehri yanındaki yerlerde yaşıyorlardı. İli nehrinin güneyinde bulunan bu şehir Moğol devrinde Cengiz Han'ın oğlu Çağatay'ın ve haleflerinden bazılarının başşehri olarak şöhret kazanmıştı. Karluklar hakkında Kaşgarlı Mahmud bunların göçebe bir kavim olduğunu ve Oğuzlar gibi bunların da "Türkmen" diye isimlendi-

rildikleri hakkında kısaca bilgi vermekle yetiniyor. Tumanski Yazması ve Gerdizî ise, adları İranlı yazar tarafından "Halluh" şekline çevrilen Karlukları İslâm memleketi vilâyetlerine komşu ve Taraz'ın yakınında, doğu tarafında yaşayan bir kavim olarak göstermektedir. Çin Türkistanı'nda (Doğu Türkistan) da bazı şehirler Karluklara bağlı idi. Bunlardan biri Üç-Turfan yanında bulunmuş olan "Pençul" ve Çince "Vensu" şehridir. Tumanski Yazması'nda bu şehir hakkında "Bu şehir Karlukların memleketine dahildir. Fakat bunun hâkimi Dokuz Oğuzlara tâbidir. Sonradan orasını Kırgızlar aldı" deniyor. Tumanski Yazması Kaşgar şehrini "Kırgız", "Karluk" ve "Dokuz Oğuz" ülkelerinin hududunda gösteriyor. Tumanski Yazması'nın Kırgızlar hakkında verdiği bu bilgi çok dikkate değer. Bundan Kırgızların güneye yani şimdi işgal edip oturdukları yerlere göçlerinin M.S. X. Asırdan sonra olmadığını çıkarmak mümkün olurdu. Fakat buna dair ne Gerdizî'de, ne Kaşgarlı Mahmut'ta ve ne de diğer kaynaklarda hiçbir bilgi kaydetmiyorlar. Çiğil ve Yağma gibi Karlukların da yerlerini kuzeye doğru değiştirdikleri hakkında Kaşgarlı Mahmut'ta başka bir şey söylenmiyor. Fakat Cengiz Han devrinde biz İli nehrinin kuzeyinde bir Karluk ülkesi görüyoruz. Kısaca Kaşgarlı Mahmut'ta Karahanlılar sülâlesine mensup olması farzedilecek üç kavim; Karluk, Yağma ve Çiğiller'den bahsedildiği halde bunlardan hiç birisinin de Karahanlılara yakınlıkları hakkında hiçbir şey söylenmiyor. Karluklar hakkında "Bunları da Oğuzlar gibi Türkmen diye adlandırıyorlardı" yolundaki haber çok dikkate değer. İlk defa M.S. X. Asra ait eserlerde görülen bu kelimenin kökeni bugüne kadar hâlâ çözülememiştir. Bu kelimeyi Kaşgarlı Mahmud'da olduğu gibi "Türk mânend" (yani Türkler'e benzeyen) şeklinde Farsça terkip ile açıklamak herhalde güvenilir değildir.

Yalnız şu kadarı bilinmektedir ki Türkmenlerin kıyafeti alelâde Türk kıyafetinden biraz farklı olup, İran kıyafetine benziyordu. Oğuzlara göre Karluklar İranlıların tesirinde daha fazla kaldılar ve İslâmiyeti kabul edinceye kadar diğer bütün Türklere nispetle İslâm medeniyetine daha yakın idiler. XII. Asırda Yedisu'da Balasagun şehrinin Karahanlılar sülâlesinden olan hâkimini de Türkmen diye adlandırıyorlardı. Bu durum, bu sülâlenin belki Karluk kabilesine mensup, onlardan olduğuna delil olabilir.

Balasagun şehri hakkında Kaşgarlı Mahmud ile çağdaş olan İran verizi Nizamü'l-Mülk'ün bir hikâyesi vardır. Buna göre bu şehir daha

940 senesinde İslâm şehri idi. Burasının kâfirler eline geçmesi Müslümanların cihad ilân etmesine sebep oluyordu. Muhtemelen Karluklar İslâmiyet'i Yağmalardan daha önce kabul etmiş ve daha önce Karluklara bağlı ülkeleri ve o cümleden Çu nehri havzasını da (ki Balasagun şehrinin de galiba bu nehir havzasında aranması gerekir) işgal etmiş ve işte ancak bu işgalden sonra Karluklar gibi Yağmaların hanları da Müslüman olmuştur. Fakat bunların hiç birisi henüz isbat olunmamıştır.

İlk olarak İslâmiyet'i kabul eden Türk Hanı Satuk Buğra Han Kaşgar hâkimi kabul ediliyor. Kabri de Kaşgar'ın kuzeyindeki Artiş, daha eski kaynaklarda Artuç kasabasındadır. Bu hana ait hikâyenin eski rivayetinde hanın vefatı 344 H. (965/966 M.) gösteriliyorsa da 960 senesinde İslâmiyet'i kabul ettiği rivayet olunan Türk kavmi hakkındaki hikâyeye uymuyor. Büyük bir ihtimalle bu son hikâye, eserini o devirde yazan Bağdat tarihçisi Sabit bin Sinan'ın kitabından alınmış olmalı. Bu taktirde bu sene, yani 960'ta Satuk Buğra Han hikâyelerindeki birbirini tutmayan karışık senelere nispetle daha güvenilir olmalıdır.

Bunun gibi X. Asırda Oğuzların Sirderya nehrinin aşağı yatağında oturan kısmı da İslâmiyet'i kabul etmiştir. İslâmiyet'i kabul eden Oğuzların başının (başbuğu) ilk işi o güne kadar kâfirlere vergi veren Müslüman şehirlerini bu vergiden kurtarmak olmuştur. Genellikle Türk kavimlerinden iki kavmin yani Karahanlılar ve Oğuzların İslâmiyet'i kabul etmesi İslâmiyet'in galibiyeti olarak telakki edilmiştir. Bu suretle İslâm hudud vilâyetleri bundan sonra kuzeyde ve doğuda Müslüman komşulara sahip oldular ve tabii bu olay Müslüman olmayan memleketlerle mücadelelerinde İslâm âlemine yeni taraftarların katılması olarak kabul edilmiştir. Fakat beklenilenin tamamen tersi oldu; İslâmiyet'i kabul eden bu iki kavmin her ikisi de silahlarını birdenbire Müslüman şehirlerine yönelttiler. Bu olayın sebep ve neticelerini gelecek derste arzderim.

Beşinci Ders

Kaşgar Hanı Buğra Han'ın İslâmiyet'i kabul etmesi hakkında İslâm tarihçilerinden bize hiçbir sağlam haber gelmemiştir. İslâm âlemine ait terceme-i ahval (biyografi) kitaplarından 960 senelerinde Türk hanının sarayında Kelimatî adında bir fakihin olduğunu görüyoruz. Bağdad vakâyinâmesi (Bağdat'taki olayları anlatan tarihî kitaplar) de Türklerden bir çok kavmin İslâmiyet'i kabul etmesi tarihini bunun gibi 960 senelerine bağlıyor. Fakat Buğra Han'ın kendisine ait tezkirelerin eski rivayetlerinden birinde Han'ın İslâmiyeti kabul etmesinin rüyasında kendisine gökten gelen bir emir sonunda olduğu ifade edilmektedir. Bu rivayette mürşid (yol gösterici) bir insanın geldiği kaydedilmiyor. Diğer bir rivayette ise mürşid bir kişiden bahsediliyor. Bunun da bir fakih değil belki kendi memleketinden kaçarak Türk hakanı yanına sığınan Sâmânoğullarından bir şehzade olduğu söyleniyor. XI. Asır Kaşgar tarihçisinin bize ulaşmayan bir eserinden alınmakla beraber tarihe uymayan, apaçık bir şekilde hayal mahsulu olan birtakım adlar da buna ek olarak getiriliyor. Bu hikâyede dikkati çeken ayrıntılardan biri de Han'ın Müslümanların mal, servet ve dinine olan bakışıdır ki burada öncelikle Müslüman tüccarın mal ve ürünleri, özellikle dokuma ve tatlıların Han'ın hoşuna gittiği ve ancak bundan sonra o Müslümanların ibadetlerine dikkat edip İslâm dini hakkında sorular sormaya başladığı söylenmektedir.

İslâm'ı kabul eden bu Han'ın (Satuk Buğra Han'ın) oturduğu yerin Kaşgar şehri olduğunu yukarıda görmüştük. Onun torunu Buğra Han Harun bin Musa Balasagun şehrine yerleşmiş ve Mâverâünnehir'in fethine oradan girişmişti. Sonradan bu Kaşgar şehri ile Balasagun çoğu zaman Karahanlılar sülâlesinden bir hanın elinde olan şehirler olarak birlikte anılıyorlar. Dikkate değer bir husus da bu Balasagun şehrinin Karahanlılar sülâlesi devrindeki önemi bir tarafa bırakılacak olursa, İslâmî edebiyatta nâdiren geçmektedir. Bu şehrin coğrafî yerini

doğru olarak tayin etmeyi mümkün kılacak hiçbir güzergâh yoktur. X. Asır coğrafyacıları arasında da bu Balasgun'u yalnız Makdisî zikrediyor. Fakat orada da şehrin yeri gösterilmiyor. Tumanski Yazması ve Gerdizî'den hiçbiri bu şehrin adını anmıyorlar. Balasagun eski zamanlarda başka bir ad taşıyor olabilir ve IX. ve X. Asır coğrafyacılarında bahsedilen güzergâhlarda da o eski adiyle anılıyordu. Arap ve Çin kaynaklarında Çu havzasının başşehri olmak üzere devamlı olarak Suyab'dan (Çin kaynaklarında Su-ye/Su-ie) bahsediliyor. Kaşgarlı Mahmut'ta bu ad geçmiyor. Kaşgarlı Mahmud Balasagun yakınında "Şu" adında bir kaleden bahsediyor. Bu kaleyi "Şu" adında bir padişah yaptırmış ve güya Makedonyalı İskender'in çağdaşı imiş. Bu olayın İsficab yahut Sayram, Taraz ve Balasagun gibi şehirlerin henüz olmadığı bir devirde olduğu da ekleniyor. Bilinmektedir ki bugünkü Kırgızlar (ç) sessiz harfini (ş) olarak telâffuz eder. Bunlar Çu denecek yerde Şu diyorlar ve bu nehrin adını Radloff da o şekilde "Şu" diye işitmiştir. Muhtemelen eski zamanlarda Çu havzasında yaşayan Türkler de bu kelimeyi Kırgızlar gibi Şu diye telâffuz ederlerdi. Son devirlerde Çu kelimesi yalnız nehre değil, belki kalıntısı Burana kulesinden ibaret olan eski şehir harebelerine de deniyordu. ("Burana", Arapça "minare" kelimesinin bozulmuş bir şekli olsa gerek). Sonra Kaşgarlı Mahmud'da Koçkarbaşı (basılmış nüshada her yerde "fcnkâr" yazılıyor ve el-kebş, koç olarak tercüme ediliyor) ile Balasagun arasındaki yolda Zanbi geçitinden bahsediliyor. Koçkarbaşı bir şehir ismi olarak önceki Farsça kaynaklarda da geçmektedir. Bunu Talas'ın doğusunda arıyorlardı. Fakat isminin de gösterdiği gibi bu şehrin de Çu nehrinin yukarı kısmından ibaret olan Koçkar nehrinin yukarı taraflarında olması pek muhtemeldir. İsminin kesin olarak Türkçe olmaması ile dikkati çeken Zanbi geçidi bugünkü Şamsi geçidine uygun düşebilir (aynı geçit olabilir). Bu Şamsi geçidi hakkında bölgede yaşayan Türklerin efsanevî rivayetleri de vardır.

Balasagun isminin kökeni henüz belirlenememiştir. Önceleri bu ismi, "şehir" anlamında kullanılan Moğolca "balgasun" kelimesiyle irtibatlandırıyorlardı. Şimdi o fikre taraftar olan pek yoktur. Kaşgarlı Mahmud'da "tabip, doktor" anlamında bir "atasagun" kelimesine rastlanıyor. Bu kelime Türkçe "baba" anlamındaki "ata" kelimesinden olsa gerektir. Şimdi "balasagun" kelimesi de acaba "bala" kelimesinden meydana gelmiş olamaz mı? Öyle olduğu takdirde ne anlam ifade edebilir, bu da bir mesele teşkil eder. Türkler Balasagun'u bir de Kuz-uluş ("uluş" köy veya şehir anlamını taşıyordu) veyahut Kuz-ordu diye adlandırıyorlardı. Yerli Türkmen hakiminin kaldığı merkez/başkent olmasından dolayı diğer bir "Ordu" şehri X. Asır coğrafyacılarından Makdisî'de Balasagun yanında bir şehir olarak bahsediliyor. Kuz-ordu birleşik ismindeki "kuz"un anlamını Kaşgarlı Mahmud açıklamıyor.

Balasagun Sogdlular tarafından kurulan şehirlerden biridir. Bunların Türkleşmesi Kaşgarlı Mahmud zamanında daha tamamlanmamıştı. İsficab, Taraz ve Balasagun ahalisi hem Sogdca hem de Türkçe konuşuyorlardı. Sogdlulara Orhun âbidelerinde olduğu gibi burada da Sogdak deniyor. Yazarın dediğine göre Semerkant ile Buhara arasındaki "Sogd"dan çıkan kavme Sogdak denmiş ve bu Sogdaklar Türk kıyafet ve âdetini kabul etmişler. İsficab'dan (diğer bir yerde Taraz'dan) Balasagun'a kadar olan yere Argu deniyordu. Bu isme biz başka hiçbir kaynakta rastlamıyoruz. Kaşgarlı Mahmud'a göre "argu", iki dağ arasındaki "geçit" için kullanılıyor.

Argu vilâyetinin ismi de bunun "Aleksandrovski" (=Çu-Talas) sıradağları ile Çu-İli sıradağları arasında bulunduğundan ileri geldiği açıktır. Balasagun'dan daha doğuda Sogdluların bulunup bulunmadıklarından bahsedilmiyor. Kaşgarlı Mahmud zamanında Argu ülkesinin Sogdları herhalde Müslümandı. Bu kavmin İslâmiyet'i Türklerden önce mi sonra mı kabul ettikleri hakkında ve genellikle bunların dil ve kıyafet bakımından Türkleşmeden önce Türk kavmine olan medenî tesirlerinin nasıl olduğu hakkında hiçbir bilgi yoktur.

Doğu Türkistan'ın Türklerden önceki Türk olmayan yerli ve medenî halkı hakkında da aynı sorular sorulabilir. Biz şimdi yalnız Kaşgarlı Mahmud'dan öğrenebildik ki bu halka onun zamanında daha başka, ayrı bir kavim gözüyle bakılıyor ve bunlara "Kencek" deniyordu. Bu isim diğer hiçbir kaynakta yoktur. O zaman Kencekler Türkleşmiş bulunuyorlardı. Fakat bazı telâffuz özellikleri göstermekle beraber ayrı bir takım kelimeler kullanarak eski dillerinin kalıntılarını koruyorlardı.

X. asrın sonunda Müslüman İranlılar âleminin yeni hudud memleketi olan Sâmânoğullarının ülkesini fethederken de Türkler Kaşgar tarafından değil Balasagun tarafından gelerek fethetmişlerdi. (Yani Kaşgar daha Türk çoğunluğunun merkezi değildi). İslâmiyet'i kabul etmiş olan Satuk Buğra Han'ın torunu Buğra Han Harun'un (bu seferinin

başlangıcı olarak) önce İsficab'ı (Sayram) fethettiği söyleniyor ki bu şehirde galiba bir küçük Türk mâlikânesi (arazi, çiftlik) veya Türk sülâlesi yönetim ve tasarrufunda bir mâlikâne bulunuyordu. Daha sonra 992 senesinda adı geçen Buğra Han Harun Semerkand ve Buhara'ya ilk seferini yaptı, fakat durum ve şartlar fatih Türklerin kendi fetihlerinden geçici bir zaman için vazgeçerek geriye Balasagun'a dönmelerini gerekli kıldı. Buğra Han da o sene orada öldü. Fakat birkaç sene sonra yapılan bir andlaşma neticesinde Sâmânoğulları devletinin Zerefşan havzasından kuzeyde olan bütün kentleri Karahanlıların eline geçti. Birkaç sene sonra, 999'da Karahanlılar Semerkand ve Buhara'yı tekrar işgal ettiler. Son Sâmânoğulları hükümdarı, sülâlesinin hakimiyetini (XI. Asır başlarında) canlandırmağa çalışmış ise de bundan bir sonuç alamamıştır ve Mâverâünnehir'de yerleşmiş olan Türk hâkimiyetini pek sarsıntıya uğratamamıştır.

Genellikle Sâmânoğullarının İran devlet teşkilâtını dış bir düşmanın elinden kurtarmak için halk ve avam kitlesini yardıma çağırmaları da bunun gibi sonuçsuz kalmıştır. Hatta İslâm âlimlerinin birkısmı tarafından, halkın memleketi savunmasının ancak memleketi kâfirler istilâ ettiğinde farz olduğu ilân edilmiştir. Buna dayanarak "Karahanlılar Müslüman olduklarından bunların hâkimiyeti zamanında Müslüman ahalinin durumunun Sâmânoğulları devrine göre kötüleşeceğini düşünmek anlamsızdır. Şu halde Müslümanların kendilerini boş yere öldürtmelerine hiçbir sebep yoktur" diyorlardı.

Mâverâünnehir'in İranlı halk için bu fetihçi Türklere hep birden karşı koymağa kalkışmak daha başka şart ve durumlar dolayısiyla da zor idi. İslâm'dan önceki devirlerde İran hakimiyetinde olan Orta Asya kuvvetli bir monarşi idaresi görmemişti. Bütün yönetim ve kuvvet arazi sahibi olan çiftçi aristokrasisi elinde idi. Memleket bir çok ufak derebeyliklere bölünüyor, derebeyleri de kendi yönetimlerindeki şehirlerin en zengin çiftçileri olup, çiftçi aristokrasisi gibi bunlara da "dihkan" deniyordu. Bazan derebeyinin hâkimiyeti geçici olarak kalkıyordu. İranlı olan bu dihkan tabakası bazan Türklere medenî tesirler yapıyordu. Bundan dolayı Mâverâünnehir'de Türk denilen dihkanlara tesadüf olunuyor. İslâm devrinde bu aristokratik yönetim İran'da olduğu gibi Mâverâünnehir'de de şehir hayatının ilerlemesi, kuvvetli monarşi idaresi ve bürokrasi merkeziyet sistemi güçlendiği ölçüde yavaş yavaş bozuldu, yerli İran lehçelerinin yerini Farsça aldığı gibi, Orta Asya'ya

Sasanîlerin devlet teşkilat an'aneleri de girdi. Bu sebepten Sâmânoğulları kendilerini Sasanî sülâlesine nispet ediyorlardı. Sâmânoğulları'nın baskıcı yönetime eğilimleri yerli aristokrasi arasında isyan fikirlerinin beslenmesine sebep oluyordu. Nitekim Buğra Han'ın Mâverâünnehir'e yerli dihkanların davetiyle gelmiş olduğunu söyleyen bir haber de vardır. Burayı Türklerin fethetmesinden sonraki dönemde dihkanların epeyce faydalanmış olduklarını gösteren deliller de vardır. Coğrafyacı Makdisî'nin söylediğinden X. Asrın sonunda dihkanların iktisadî alanda tesir ve hâkimiyetlerini, özellikle şimdiki Taşkent'in güneyinde Angren nehri havzasından ibaret olan İlak şehrinde korumuş oldukları, fakat siyasî önemlerinin olmadığı anlaşılmaktadır. Karahanlılar devrinde İlak dihkanı tarafından kesilen sikkelere rastlanıyor; bu paralar bunların eski siyasî hakları ve güçlerinin canlandığını gösteriyor.

Karahanlılar Mâverâünnehir'i fethetmekle beraber bu ülkenin eski başşehirlerinden hiçbirinde, ne Sâmânoğullarının başşehri olan Buhara ve ne de Semerkand'da oturdular. Karahanlılardan Mâverâünnehir'de hüküm süren ilk hükümdarları, Fergana'nın önceleri fazla önemi olmayan, doğuda bir hudud şehri bulunan Özkend'i merkez edindiler. Yeni fethedilen ülkenin ortasındaki şehirlere nisbeten kendilerinin eski ülkeleri ile komşu olan bu şehirde (Özkend'de) Karahanlıların da kendilerini daha tehlikesiz ve güven içinde hissetmiş oldukları açıktır. Gerçekten ülkenin fethinden birkaç sene geçtikten sonra Mâverâünnehir'de Sâmânoğulları lehine bir halk hareketinin belirtileri ortaya çıkmıştı. Özkend şehri bu ülkeyi Türkler fethetmeden önce de var olmasına rağmen bu şehrin adını Türkçe "Öz+kend" yani "bizim şehrimiz" anlamında yorumlamak hususunda başarısız bir türetme uydurulmuştu. Mâverâünnehir'in kuzey kısmının merkezi (bu kısımda Türk unsuru herhalde güney kısma göre biraz daha fazla idi) ve Çaç (veya sonradan mahalli kitaplarda da kullanılan Arapça telaffuzu ile Şaş) vilâyetinin başşehri olan Binket şehri de Türkçe ad aldı. Bu Binket/Benket adı yerine XI. Asırda el-Birûnî'nin eserinde görüldüğü şekilde Türkçe Taşkent yani "taş+şehir" adı da kullanılmıştır. Taş maddesi olmadığı halde burasını "taş şehir" diye adlandırmak gibi garipliğin sebebini belirlemek için çeşitli açıklamalar yapılmıştır. Fakat bunlar sonuçsuz kalmıştır. Kaşgarlı Mahmud'da Taşkent kelimesinin halk arasında kullanılan kısa bir şekli olan "Terken" geçiyor. Kaşgarlı Mahmud'un eserinde görüyoruz ki Semerkand şehrinin adını Türkçe Semiz-Kent yani semiz (zengin) şehir anlamında yorumlayan bir halk türetmesi daha o zaman bile varmış.

Karahanlıların Buhara veya Semerkand'da oturmak istemeyişleri bu sülâlenin kendilerine, din, maddî medeniyet ve maddî servet veren batı yönündeki fetihlerini sürdürmekten vazgeçtiklerini göstermez. Doğuda veya kuzeyde Müslüman olmayan Türklerle yapılan savaşlara nispeten batıda yapılan savaşlar elbette daha çok kazanç vadediyordu. Yukarıda gördüğümüz üzere Müslümanların kendi aralarında bile İslâm âlemine Türklerin katılmasını bekleyen ve onları müttefik bilen bazı gruplar varken, bu gibi şartlar içinde din, Türklerin fetih hareketlerinin genel yönünü değiştiremedi. İslâmiyet'i yeni kabul etmiş bir kavim olduklarından Türkler İslâmiyet'e Batı Asya vilâyetlerindeki İslâm hükümdarlarına nispeten daha bağlı ve samimi idilar. Hatta X. Asırda bile İslâm dininin koruyucuları –o zaman Bağdat'ta bütün idareyi ellerine geçirmiş Şiî olan Büveyh Oğulları sülâlesinin hâkimiyetine son vermek için- doğu tarafından gerçek İslâm fâtihlerinin çıkmasını bekliyorlardı. Mağrib (Kuzey Afrika) vilâyetlerindeki Berberîler gibi Türkler de doğuda İslâm dini temsilcilerinin İslâm hükümetleriyle mücadele ettikleri yerlerde dinin koruyucu rolünü oynayan bir millet olarak meydana atıldılar. [NOT: Burada Şii dünyasının siyasi hamlesine karşı Sünni dünyanın beklentileri; Büveyhoğulları ve Fatimiler gibi Şii devletler ve Hasan Sabbah gibi çeşitli Şii grupların "Sünni" geleneğin temsilcileri olan devletlere karşı müstakil bir güç oluşları ve mücadelelerine karşı Türklerin misyonuna atıf vardır. Biraz kapalı olan altı çizili yerleri bu istikamette anlayarak düzenlemek gerekebilir.] Kaşgarlı Mahmud bize kudsi bir hadisten "Doğuda kendilerine Türk denen benim askerlerim var. Bir kavim benim gazabıma uğrarsa, ben onlara Türkleri musallat ederim." anlamındaki kudsî bir hadisi naklediyor. Karahanlılar müttaki (dindar) Müslüman hükümdarlar olarak tanınıyorlardı. Bu hükümdarların hiçbiri şarap içmezdi. Bu yüzden bunlar eski Sâmânoğulları sülâlesinin Amuderya'nın (Ceyhun) güneyindeki ülkelerine varis olan, fakat aslen Türk oldukları halde hâkimiyetleri Türk halk hareketlerine bağlantılı ve dayalı olmayan Gazneliler sülâlesinden farklı idiler. Gazneli Sultan Mahmud da çok dindar bir hükümdar sayılıyordu. Nitekim Hindistan'da cihat savaşları ilân etti. Kendi memleketindeki Rafızîleri takip etti, kovuşturdu. Fakat özel hayatında dinin haram saydığı şeyleri yapmaktan çekinmiyordu.

Karahanlılar ise Amuderya (Ceyhun) sahilinde durup kalmak fikrinde değildiler, hatta Gazneli Mahmud'un memleketine de asker gönderdiler. Gazneli Mahmud'un tarihçisi bu münasebetle Türklerin kıyafeti ve gözleri dar, burunları basık olması hakkındaki hadisi hatırlıyor. Bu hadis Türklerin evvelce Moğol kıyafeti diye adlandırılmakta olan kıyafette olmadıklarını ileri sürenlerin aleyhine getirilecek delillerin en mühimlerinden biridir. Gazneli Mahmud'un Türklerle olan savaşına, bu sultana bağlı olan İran'ın kendi hududu içinde İran'ın millî gelenekleri açısından bakmış olmaları mümkündür. Sâmânoğulları devrinde yazılmış, fakat Gazneli Mahmud devrinde şöhret kazanmış olan Firdevsî'nin Şahnâme'si de Karahanlılarla olan şu mücadeleler esnasında meydana getirilmiştir. Bu Şahnâme'de İran ve Turan mücadelesine pek çok yer verilmiş, M.S. VI. Asırda Türklerin ortaya çıkışından başlayarak Turan kelimesi Türkistan yani Türklerin memleketi anlamında kullanılmış ve İran-Turan mücadeleleri hikâyesinde muharebelere Turan tarafından katılan kahramanlar da isimleri halis İranlı adlar olmasına rağmen Türk kahramanları olarak anlatılmıştır. Karahanlıların kendileri de yalnız İslâm tesiri değil, belki İran efsaneleri tesirine girmiş olduklarından Türk kavimlerine münasebeti olmayan o eski Turan an'anelerini bu sülâleyle irtibatlandırmak da kolaylaşmıştır. Karahanlıların İran efsanelerinin tesirinde olmalarındandır ki bunlar kendilerini efsanevî Turan padişahı Afrasyab'a nisbetle Âl-i Afrasyab (Afrasyab ailesi, taraftarları) diye nitelediler. Halbuki bu terkipli nitelemenin yapısı hiç de Türkçe değildir. Yalnız şimdi Kaşgarlı Mahmud'dan öğreniyoruz ki Türkçe şarkılardaki Alp Tunga adlı kahraman Afrasyab'la aynı kişi diye telâkki olunmuş imiş. Kaşgarlı Mahmud bu gibi şarkılardan birkaçını naklediyor. Diğer bir yerde olduğu gibi, burada da şarkıların Arapça tercümelerini yazıyor. Şarkıların metnindeki Alp Tunga ismi yerine bu Arapça metinlerde "Afrasyab" yazılmıştır. İranlıların Afrasyab hakkındaki rivayetleri Doğu Türkistan'ın farklı yerlerine nisbet ediliyordu. Afrasyab'ın başşehri Kaşgar idi. Bu günkü Maralbaşı şehrinden ibaret olan Barçuk şehrinin kuruluşu da Afrasyab'a nispet ediliyordu. İranlıların destanlarında Afrasyab'ın kızı ile gizlice nikâhlandığı için Afrasiyab'ın emri ile kuyuya atılan ve Rüstem tarafından kurtarılan kahraman Bizen veya Bijen de güya Parçuk [Barçuk]'da hapsolunmuş. Firdevsî ve onun öncüsü olan Sâmânlılar devri ileri gelenlerinden Dakikî kendilerinin efsanevî Turânlılar hakkındaki hikâyelerine çağdaş Türklerin hayatındaki özellikleri katmışlardır ve bu pek tabiidir.

Burada adı geçen bazı şehirler ve çeşitli Türk kavimlerinin isimleri ve Peygu yazısı denilen Türk yazısı da buralara aittir. Bu yazının zamanımızda da "hatt-ı Peygevî" diye yazılan terkipteki "Peygu" kelime-

sı diğer yerlerde olduğu gibi burada da, Orhun âbidelerinde geçen eski Türk ünvân ismi olan "Yabgu" kelimesinin bozulmasından ibarettir. Nitekim Karluk hâkimi de bu lakabı taşımıştır.

Gaznelilerle olan savaşlar Karahanlılara fayda vermemiştir. Karahanlılar bütün saldırılarında büyük kayıplara uğramışlar ve püskürtülmüşlerdir. Amuderya'nın (Ceyhun) kuzeyindeki bazı vilâyetler de Mahmud'un eline geçmiştir. Mahmud ise kendisinin bütün doğuda en yüksek hükümdar olarak tanınmasını ve halifenin Karahanlılarla münasebetinin yalnız kendi vasıtasiyle olmasını istiyordu. Bununla beraber Mahmud Karahanlılarla olan münasebetlerinde bunları kendisine eşit hükümdar sayıyordu. Bu hususta özellikle Gerdizî'nin 1025 senesinde Semerkand'ın güneyinde Gazneli Mahmud'un Kaşgar hanı Kadir Han Yusuf bin Buğra Han Harun ile görüştüğü hakkında naklettiği hikâye açık bir delil teşkil eder.

Karahanlıların Doğu Türkistan'daki fetih amaçlı seferlerinden biri olarak tarihî kaynaklarda anılan Hotan Fethi 1032 senesinde ölen Kadır Han Yusuf tarafından yapılmıştır. Bu güne kadar öğrenebildiğimize göre Türkistan'da İslâmiyet'in silah kuvvetiyle yayılması yalnız bu olayda görülmüş ve asırlardan beri Budizmin yayılmış ve gelişmiş olduğu bir şehir Müslüman Türkler tarafından fetholunmuştur. Gerdizî'nin naklettiği Hotan'ın Karahanlılar tarafından fethedilmesinden önceki zamana ait durumundan bahseden bir hikâyede bu şehirde bir Hıristiyan kilisesi ve Müslüman mezarlığından bahsediliyor. Bu, Müslümanların buraya daha Budizm devrinde gelmiş olduklarını gösteriyor.

Dikkat çekici bir husus da Mahmud'la İslâmiyet'i kabul eden Karahanlılar değil, henüz İslâmiyet'i kabul etmemiş olan Türk hükümdarları da münasebete girişmişlerdi. Gerdizî'nin rivayetine göre 1026 senesinde iki Türk hanından elçiler gelerek bunların Gazneliler sülâlesiyle kız alıp vermek suretiyle akraba olmak istediklerini söylediler. (Bu hanların lakapları zikrediliyorsa da Gerdizî'nin bugüne kadar bilinen tek nüshası olan Cambridge nüshasında – ki Oxford nüshası ondan kopye edilmiş bir nüshadır- bu lakapları doğru okumak mümkün olmuyor). Gazneli Mahmud cevabında: "İslâmlar müşriklere kız vermezler, eğer hanlar İslâmiyet'i kabul ederlerse istedikleri kabul edilir" dedi. Fakat ne yazık ki bu hanların da Karahanlılar sülâlesine mensup olup olmadıkları, yani Karahanlılar içinde İslâmiyet'i kabul etmeyenlerin de

var olup olmadığı ve bu hanların nerede hüküm sürdüklerinden bahsedilmiyor.

Gerdizî'den başka yine bu elçilik seferinden bahseden yegâne yazar XIV. Asırda Farsça, Türkçe ve Moğolca hakkında eser yazan Cemâleddin ibnü'l-Mühennâ'dır. Fakat onun eserinde de bu hususta tafsilât yoktur. Bu eserin son iki kısmı 1900-1903 senelerinde Rus müsteşriki Melioransky tarafından Rusça tercümesi ile birlikte metni yayınlanmış ve girişinde linguistiğe ait tetkikler de eklenmiştir. Eserin tamamı H. 1330-1340 senelerinde Kilisli Rifat Efendi tarafından yayınlanmıştır. Bu Türk yayıncı Rus yayıncının elinde bulunmayan bazı yeni bilgilere sahip olmuştur. Yazarın adını da belirleyebilmiştir. Fakat ne yazık ki şimdi burada bizi ilgilendiren noktalar Türk yayıncı tarafından yapılanda eksiktir. Burasını yalnız Rus yayıncının nüshasından okuyabileceğiz.

İbnü'l-Mühennâ oniki hayvan adı ile anılan takvimden bahsederken "Şerefü'z-Zaman el-Mervezî'"nin bize kadar ulaşmayan Tabâi'u'l-Hayavân" adlı eserine dayanarak şunları anlatıyor:

"418 (M.S. 1027) senesinde Çin ve Türk padişahından (sâhibu's-Sîn ve sâhibu't-Türk) Sultan Gazneli Mahmud'a Fare yılının beşinci ayı tarihli bir mektup geldi" deniliyor. Sonra senelerin diğer isimleri de anılıyor. Bars yılı, Kaplan yılı veya Salan (Aslan) yılı dendiği söyleniyor. Bu sonuncu kelimeyi (Salan'ı) Melioransky anlayamamıştır. Demek bahsettiğimiz Mecusî Türk hanlarının elçilik heyeti hakkında da bu yeni kaynak hiçbir yeni bilgi vermiyor. Belki sadece bir sene karışıklığı gösteriyor. Gerdizî'de elçilerin gelmesi 417 (1026 M.), Tabip Mervezî'de ise 418 (1027 M.) tarihinde gösteriliyor. Fare (sıçan) yılı ise 1024 yahut 1036 senelerine denk düşüyor.

İslâm ülkelerinin Karahanlılar devrinde Doğu Türkistan'daki hudutları hakkında yalnız Kaşgarlı Mahmud bilgi vermektedir. Bilindiği gibi Doğu Türkistan'daki medenî gelişmiş yerler iki büyük yol üzerine dizilmiştir. Biri kuzey yolu olup Kuça ve Turfan'a, bir diğeri de güney yolu olup Hotan üzerinden Lobnor'a gider. Lobnor Tarım nehrinin ağzıdır. Kaşgarlı Mahmud'da Tarım'a, Usmi Tarim denmiş "Usmi Tarim İslâm memleketinden Uygur memleketine akarak orada kumlarda kaybolan büyük nehrin ismidir." XI. Asırda İslâmiyet daha Turfan ve

Lobnor'a ulaşamamıştı. Kuzey tarafından hudut şehri Kuça ve Bügür şehirleri, güneyde ise Çerçen şehri idi. Kaşgar'dan buralara kadar uzanan geniş ülkelerde Kaşgar hanından başka hanlar olup olmadığı da zikrolunmuyor. Daha doğudaki ülkeler galiba Uygur hanına bağlı idi. Bunun lakabı "Kül Bilge Han" diye zikrediliyor. Fakat bu lakap hakkında geçmiş zaman ile "kâne yüsemmâ (deniyordu)" dediğinden bu lakabın geçmişe ait bir lakap olduğu anlaşılıyor. Fakat yazar devrinde Uygur hanı ne gibi bir lakap taşıyordu, o hususta bir bilgi verilmiyor. Eski Orhun âbidelerinin baş kahramanı olan Kül Tekin'in adında görülen Kül kelimesine Karluk emirlerinin (ekâbir, ileri gelenlerinin) lakabı olarak söylenen Kül-İrkin lakabında da görülüyor. Fakat Kül kelimesinin (eski anlamı) yazarca bilinmiyordu. Ona göre bu kelimenin yalnız "gölcük" ve "havuz" anlamı bellidir. O sebepten yazar lakaplardaki bu "kül" kelimesini "Han'ın ilmi göl kadar geniş" diye uydurma olarak yorumluyor. ("kül" kelimesinin Arap harfleriyle yazımı "göl" oyarak da okunmasına müsaittir). Gerdizî'de bu lâkap "Kür-Tekin şeklindedir. Herhalde Kül ve Kür kelimenin yaygın olarak (lam harfi) ile (r) nin birinin diğerine dönüşmesinden ortaya çıkan iki türlü telaffuz şeklinden ibaretti.

Kaşgarlı Mahmud, "sağlam ve sabit kişi" anlamında Kür er kelimesini misal alırken "kür" kelimesinin o eski anlamını biliyor ise de, "kül bilge", "kül irkin" lakaplarındaki "kül"ün yine aynı "kür" kelimesinden bozulmuş olduğunu farkedememişti.

Yazarın elinde Hotan'ın fethine ait bir hikâye de varmış. Bunu biz yalnız bir imadan anlıyoruz: Lügatte "cenkşi" lakabı zikrediliyor ve Hotan'ın Müslümanlar tarafından fetholunmasına sebep olan emîr böyle adlandırılıyordu" deniyor. Cenkşi ismine Moğollar devrinde Cengizoğulları arasında tesadüf olunuyor.

Kaşgarlı Mahmud'un eserinde geçen pek çok şiir Müslümanlarla Uygurlar arasındaki savaşlara dairdir. Bunlarda Uygurlar daima bir "Burhan" yani Buda putları ve Budizm ile alâkalı bir kavim olarak anlatılıyor. "Burhan", Budist rahibi "Toyin"le beraber zikrolunuyor. Bilindiği gibi Moğollarda Buda ruhanilerinin bir kısmına bugün de toyin/toin denilmektedir. Bu kelime esasen Çince'dir diyorlar, bu ismin ve yine kutsal kitaplara verilen "nom" kelimesinin Uygurlardan Moğollara geçmiş idi. Daha önce XIII. Asır İran tarihçisi Cüveynî'nin eserinden de biliniyordu. Kaşgarlı Mahmud'da "nom" kelimesinin her dinî kitaba ve Müslüman din kitaplarına da verildiği söyleniyor. Uygurlar içinde Manilk veya Hıristiyanlığın devam ettiğine dair Kaşgarlı Mahmud'da hiçbir bilgi yoktur. Yalnız "becek" kelimesinin geçmesinden Hıristiyanların da var olduğunu çıkarabiliriz. Bu kelime "Hıristiyan orucu" anlamındadır deniyor. Aynı kelimeye Mani metinlerde de tesadüf olunuyor ve "Mani orucu" anlamında kullanılıyor ki bu da dikkat çekicidir.

Sonra Müslüman Karahanlılar memleketinde Müslüman İranlılarla müslüman olmayan Uygurların her ikisini "Tat" diye adlandırmışlardır. Bu da çok dikkat çekicidir. "Tat" kelimesinin kökeninin ne olduğunda soru işareti vardır. Bu kelime etnografik bir isim olarak şimdi yalnız Kafkasya'da kullanılmakta, orada İran-Türk dillerinden meydana gelmiş bir dille konuşan Yahudilere veriliyor. Tat kelimesi Orta Asya'da Türkmenlerde de kullanılıyor. Onlar bu kelimeyi yerleşik medenî hayat yaşayanlar için, bu arada Hiveliler için kullanıyorlar. XI. Asırda "Tat" kelimesi aynı anlam ile kullanılmış olmalıdır. Aksi takdirde İranlılarla medenî Türk Uygurlara bu kelimenin verilmesini açıklamak zor olurdu. Uygur şehirleri hakkında Kaşgarlı Mahmud epeyce doğru bilgiye sahip görünmektedir. Orhun âbidelerinde ve Uygur metinlerinde "Koço" şehrinden bahsediliyor ki şimdiki Karahoca olup Turfan yakınındaki "İdikut şehri" (Yani Uygur hükümdarı İdikut'un şehri) harabeleri de oradadır. Koço, Uygur memleketinin güney kısmının merkezi idi. Kaşgarlı Mahmud Koço (Kocu yahut Koçu) kelimesinin şehir ismi olduğu gibi bütün vilâyetin adı olarak kullanıldığını biliyor. Bunlardan başka üç şehrin adı daha zikrediliyor: "Sulmi", "Canbalık" "Yangıbalık" (Yenişehir). Uygurların Maniliği kabul etmelerinden üçyüz sene kadar geçtiği halde yine askerlik ruhunu kaybetmediklerini gösterecek bir delil de Kaşgarlı Mahmud'un, Uygurların ok kullanmada diğer kâfirlere nisbeten daha usta oldukları hakkındaki ifadeleridir.

Yine Kaşgarlı Mahmud'un eserinden Uygurların Müslümanlara ne gibi isimler verdiklerini öğreniyoruz. Bunlarda Müslüman anlamında "Çumak" kelimesi kullanılmıştır. Bilindiği gibi Güney Rusya'da mallarını, ürünlerini arabaya koyarak köylerde ticaret yapan küçük tüccarlara çumak deniyordu. Bu kelimenin aslı bugüne kadar belli olmayıp yalnız ahengine bakarak Türkçe olduğuna hükmediyorlardı. Büyük bir ihtimalle Müslümanlar diğer vilâyetlerde olduğu gibi Uygurların ülkesinde de ticaret işlerinin başlıca temsilcileri olmuşlardır.

Doğu Türkistan'ın kuzeyinde yaşayan kavimler hakkında yazarın verdiği bilgilerde az ayrıntı vardır. Yukarıda görüldüğü gibi İslâmiyet'in doğudaki yayılma hududunu Kaşgarlı Mahmud'un eserine dayanarak epeyce doğru tâyin etmek mümkündür. Fakat kuzey ve kuzey doğu taraflarındaki Türk kavimleri arasında İslâmiyet'in yayılması hakkında verdikleri bilgiler o kadar açık değildir. X. asır coğrafyacıları yalnız Yedisu vilâyetinin güney kısmını iyi bilmiş olmalılar. Tumanski Yazması'nda "İli" nehri de geçiyor. Fakat yazarın bu nehir hakkındaki anlatımı karışık olup nehrin Isık Göl'e döküldüğünü söylüyor. Halbuki Kaşgarlı Mahmud İli nehrine çok önem veriyor. Hatta Türkler arasında kullanılan oniki hayvan ismiyle anılan takvimin kökenini de bu İli nehrine bağlıyor. Türk padişahının bir av esnasında takip ettiği hayvanların İli nehrini, bahsi geçen takvimdeki sıra ile birbiri arkasından geçtikleri hakkında bir efsane naklediyor.

Yazar eserini Bağdat'ta yazmıştır. Yazmağa başladığı tarihi pek açık olarak hicrî 466 Muharrem (1073 Eylül) olarak gösteriyorsa da iki sebepten bu tarih şüpheli görülüyor. 1- 467 H. (1075 M.) senesinde tahta çıkan Halife Muktedî'den bahsedilmesi, 2- Oniki hayvan senelerinden biri olan Yılan yılının zikredilmesi ki 1077'ye tesadüf edebilir. Kitabın sonunda ise, yazmaya 464 H. senesi Cemaziye'l-evvelinde (Şubat 1072 M.) başlayıp dört defa düzeltme, tamamlama ve kopyasını çıkardıktan sonra 10 Cemaziye'l-ahir 466 H. (10 Şubat 1074 M.) de yazılmış olduğu ayrıca kaydedilmiştir ki kitabın tamamlanması takdim olunan halifenin tahta çıkmasından önce oluyor. Kitabın asıl nüshası eski nüsha olup, açıkça 27 Şevval 664 H. Pazar günü/ 1 Ağustos 1266 M. tarihlidir. Müstensihin (kitabın nüshasını/kopyasını çıkaranın) dediğine göre yazarın kendi nüshasından yazılmış iken bu gibi tarih ve senelerdeki çelişkileri açıklamak ve halletmek zor oluyor. Fakat yazarın eserini kesinlikle XI. Asırın ikinci yarısında yazmış olduğunda şüphe olmasa gerektir.

Yazar kendisinin ne gibi sebeplerle Bağdat'a göç ettiğini söylemiyor. Yalnız ifadesinden Türk bozkırlarında seyahat ettiğini, Türk dilini en güzel bilenlerden olduğunu, Türkçe, Türkmence, Oğuzca, Çiğilce'yi, Yağma ve Kırgızların dillerini öğrendiğini öğreniyoruz. Bu sözlerden anadilinin Türkçe mi yahut Arapça mı olduğu da anlaşılmıyor. Eseri, Arap dilini pek mükemmel bildiğini gösteriyor. Fakat kitabındaki bazı noktalar bunun aslen Türk olduğuna tanıklık ediyor. Yazar kendisini üçüncü şahıs kipiyle veya hiçbir şey ilâve etmeden "Mahmud" adıyla bahsediyor. Kitabın içinde tek başına "Mahmud" denildiğinde yalnız yazarın kendisi kastedilmiş olduğundan şüphe yok gibi görülüyor. "Mahmud'un babası, Isık Göl civarındaki Barsgan yahut Barshan şehrinden çıkmıştır" ifadesi de yazarın kendisine ait olmalıdır. "Barsgan" veya Barshan'ın yeri daha önceden bellidir. Gerdizî, İskender'in Çin seferinde getirdiği İran askerlerini burada yerleştirdiği hakkında efsanevî bir rivâyet naklediyor. İskender dönüşünde bunları tekrar İran'a götüreceğine söz vermiş ise de, buradan dönemeyerek Hind üzerinden döndüğünden sözünü yerine getiremediği söyleniyordu. Yine Gerdizî'nin açıklamasına göre "Barsgan" veya Barshan kelimesi "Farslar'ın emîri, hanı" anlamında "pars" ve "han" kelimesinden alınma bir birleşik isim olarak yorumlanıyormuş.

Kaşgarlı Mahmud ise adlandırma hakkında iki husus daha nakलediyor: Birine göre Barshan Afrasyab'ın oğlu imiş. Diğerine göre de bu kelime Uygur hanının seyisinin adı imiş. Bu ikinci açıklama bir başka yönden mühimdir; bundan Uygurların bir zamanlar buralara kadar hakim olduğunu çıkarmak mümkün oluyor. Netice olarak o devrin XI. Asırda bile unutulmadığı anlaşılıyor.

Kitabın diğer bir yerinde (Cilt I, sh. 102) yazarın Türk soyundan olmakla kalmayıp hatta doğrudan doğruya Karahanlılar sülâlesine mensup olduğunu anlamak da mümkündür. "Sahib-i telif (yazar) Mahmud diyor ki bizim babalarımız olan emîrler "hamir" diye tesmiye olunuyorlardı. Çünkü Oğuzlar emîr kelimesini Araplar gibi "emîr" diye söyleyemezler." Daha ilerde "Türk diyârını Sâmânlılar elinden fethederek alan babamız (yahut ceddimiz)" deniliyor. Fakat burası yazarın kendi adına ait ibare olmayıp daha yukarıda "Nizameddin İsrafil Togan Tegin bin Muhammed Çakır Tonka Han kendi pederi ağzından naklediyordu" şeklinde zikrettiği kaynağa yani "Togan Tegin"'e ait bir söz olabilir. Sonra yazar maiyyetinde bulunduğu Kumak adında bir emîrin ismini zikrediyor.

İli nehri havzasında yaşayan "Tuhsi", Yağma", "Çiğil" kabileleri de galiba Müslümandılar. Bunların İslâm hududundaki yerlerinin İli nehrinden kuzeyde ve Balhaş Gölü civarında olduğu anlaşılıyor. "Balhaş Gölü"de "Terin Göl" adıyle zikrolunuyor. "Terin" kelimesi Oğuz lehçesinde "çok ve bolluk" anlamını ifade eder. Buna göre Balhaş Gö-

lü de o ülkede en büyük göl olduğundan bu adı almıştır. İli nehrinin Balhaş'a döküldüğü zikredilmiyor. Göle yakın yerde "İki Ügüz" yani "iki nehir" şehri ve bu şehrin "İli" nehri ile "Yafenç" nehri arasında bulunduğundan böyle bir isim almış olduğu zikrolunuyor. Fakat haritada Yafenç, İli nehrinin güneyinde ve İki Ügüz bunun kuzeyinde gösterilmiştir. Avrupalı seyyah Rubruquis 1253 senesinde İli nehrinin kuzeyine geçerken "Equius" şehrinden geçmiştir. Bu bahis konusu olan İki Ügüz olup Rubruquis bunu Lâtin telaffuzuna göre yazmış olabilir. İki Ügüz yanında bir de Kamlançu'dan bahsedilir. İslâm hududunda (fi sagri'l-İslâm) denilen ve haritada İli kuzeyinde gösterilen "Kümi-Talas" şehrini de yazar diğer bir yerde Uygur hududunda (sagri'l-Uygur) diyorsa da bunu yine bu İli kuzeyinde İki Ügüz civarında aramak gerekir. Bundan daha kuzeyde "Yamar" nehri akıyordu ki bu galiba şimdiki "Çuguçak" şehrinin bulunduğu yerdeki Emil nehri olmalıdır. "Burada Yabaku kabilesi yaşıyordu" deniyor ve Yabaku kelimesi Fergana'da Özkent civarında bir nehir adı olarak da geçiyorsa da bunu tesadüfi bir şey kabul etmek gerekir.

Kaşgarlı Mahmud'un eserinde bir de "Arslan Tegin" idaresinde kırkbin kadar Müslüman askerinin "Büge Budrac" kumandasında yediyüzbin kadar kâfir askerine galibiyetiyle neticelenen bir savaştan bahsediliyor. İslâmlarla kâfirlerin savaşlarından Kaşgarlı Mahmud'un eserinde geçen bu tek olay da Yabaku adıyla ilintilidir. Bu savaşa giderken Müslümanlar önce İli, sonra da Yamar yani Emil nehirlerinden geçiyorlar. Bu savaşa İslâmların düşmanı olarak Basmıllar da katıldılar. Kaşgarlı Mahmud bu olaya bizzat katılanlardan birisiyle konuşmuştur. Bundan bu olayın kitabın yazılmasına yakın bir devirde olduğu anlaşılıyor. Fakat bu olaya dair birçok efsaneler uydurulmuştur. Örneğin savaşa katılan kâfirlerin sayısı her halde efsânevî bir sayıdır. Göçebe hayat şartlarında bu kadar askerin bulunması kesinlikle mümkün değildir. Göçebelerin savaşları hakkında bu gibi hayalî rakamlara biz çeşitli yerlerde, örneğin, Cengiz Han savaşlarında da rastlıyoruz.

"Yabaku" kavmi yazarın halis Türk olmadığını belirttiği kavimlerdendi. Fakat yazar bunlar hakkında "Kendi dillerinden başka Türkçe de bildiklerini" söylüyor. "Basmıl" kavmi de bunlar gibidir. Bu Basmıl kavmi sonradan Uygurlar tarafından işgal edilen Doğu Türkistan'da "Beşbalık" şehri civarında yaşayan bir kavim olarak Orhun âbidelerinde de geçmektedir. Divanu Lügati't-Türk'ün basılmış nüshasında her

yerde bu ad "Yasmıl" olarak yazılmıştır. Bu hatanın Kaşgarlı Mahmud'un kendi nüshasında mevcut olmadığını zannediyorum. Çünkü I. Cilt, 399. sayfada alfabe tertibi ile sayılan adlar içinde Basmıl kelimesi (B) harfiyle başlayan kelimeler arasında geçiyor. Bu kelimeden önce (Besbel) ve sonra (Beşgıl) kelimeleri kaydedilmiştir.

Halis Türk olmayan kavimler içinde bahsedilenlerden biri de Tatarlardır. Bilindiği gibi Orhun Yazıtlarında da tesadüf olunan bu ad ile daha sonraki asırlarda Moğollar kendilerini adlandırıyorlardı. Kaşgarlı Mahmud'da halis Türk olmadıkları söylenen kavimlerden daha başkaları, örneğin Yabakular da Moğol olabilir. Eğer böyle ise Moğolların (bazıları) daha yazarın zamanında batıya ilerleyerek her tarafında Türk kavimlerinin oturduğu yerleri işgal etmiş olmalılar. Eskisi gibi Kaşgarlı Mahmud devrinde de Yenisey nehrinin yukarı havzasında yaşayan Kırgızlar da halis Türk kavmi olarak zikrolunuyor. Fakat herhalde Kaşgarlı Mahmud'un sözleriyle Moğolların Türkleri Moğolistan'dan uzaklaştırmaları olayı kesinleşiyor. Orhun âbideleri yazılırken Türk hanının ordugâhı olan "Ötüken" dağları, yazar zamanında "Tatar bozkırlarında Uygurların memleketine yakın bir yerde" bulunuyordu. Moğolistan'da hüküm süren Türk kavimlerinden en sonuncusu Çin kaynaklarına göre Kırgızlar idi; bunlar 840 senesinde oradan Uygurlar'ı kovup çıkarmış idiler. Moğolistan'dan Türklerin çıkarılmaları X. asır başlarında Moğol kavimlerinden olan Kıtayların kuvvetlenmeleri ile ilgili görülüyor. Bu Kıtaylar Kuzey Çin'de kuvvetli bir hükümet kurdular ve bu memlekete kendi adlarını verdiler. Bu ad yani Kıtay kelimesi Avrupalılar tarafından kullanılmıyorsa da Moğol, Rus ve bazı Müslümanlarca "Çin" kelimesi karşılığında hâlen kullanılmaktadır. Türkler batıya geldikten sonra Araplardan Çin karşılığı olarak "Sin" söyleyişini almışlardır. (Genellikle Farsça "ç" harfi Arapça'da "s" olarak telaffuz edildiği için Araplar Farsça'daki söyleyiş şekli olan "Çin" yerine "Sîn" demişlerdir). Önceleri, Orhun âbidelerinde de görülen "Tabgaç" ismini de kendileriyle beraber doğudan getirmişlerdir. Kaşgarlı Mahmud zamanında Kuzey Çin anlamında "Sin" ve Güney Çin anlamına da Masin'i kullanmışlardır. Ve Tabgaç (Kaşgarlı Mahmud'un eserinde "Tavgaç") kelimesini yalnız millî Çin sülâlesi olan "Sun" Sülâlesi idaresindeki "Masin"i ifade etmek üzere kullanagelmişlerdir.

Tavgaç yahut Masin'i de buna ekleyerek "Yukarı Sin" diyorlardı. Alelâde Sin veya Orta Sin'e orada hâkim olan sülâlenin adıyla "Hıtay"

diyorlardı. Kaşgar ülkesi ise Aşağı Sin sayılıyordu. "Tavgaç" daha başka anlamlarda da kullanılmış olmalı; son zamanlarda olduğu gibi Mahmud zamanında da Orta Asya'da eski medeniyet eserlerini Çinlilere mal ediyorlardı. Kaşgarlı Mahmud bu kelimeyi Kur'an'da da adı geçen eski Arap kelimesi "Âd" ile irtibatlandırıyor. Karahanlılarda kullanılan "Tafgaç Han" lakabını da Mahmud aynı anlam ile açıklarken "Azîmü'l-Melik ve kadimuhu" (büyük ve eski padişah) demesi, yani burada da "Tavgaç" kelimesinin anlamını "Ad" kelimesinin anlamıyla bağlantılı görmesi hata olsa gerek. Bu lakabın kullanılması Türklerin Çin ile olan eski münasebetlerinden kalmış ve Türklerin Çin imparatorluk ideallerine fazla ilgi göstermelerinden ileri gelmiş olması daha muhtemeldir. Aynı lakap Karahanlıların sikkelerinde Arapça tercümesiyle "Melikü's-Sin" olarak da yazılıyor..

Uygurların ülkesi olan "Kan-çou" vilâyetini 1020 senesinde fethetmiş olan Tangutlar da Kaşgarlı Mahmud'da geçmektedir. Sin ile Tangut arasında Türkçe garip bir isimle adlandırılan "Katun sini" (Kadın sureti) şehri yerleştiriliyor. Bu isim açıklanmıyor; şehrin nasıl bir resim veya heykele nispetle bu ismi aldığı da söylenmiyor. Yalnız Tangutlarla Katunsini ahalisi arasında galiba Tangutların yenilgisi ile neticelenen bir savaştan bahsolunuyor.

Genellikle Kaşgarlı Mahmud'un çeşitli şehirler hakkında verdiği kısa bilgilerden elinde şimdi bizim elimizde bulunmayan birçok tarihî eserin varlığı anlaşılıyor ki, bu eserler (eğer bulunursa) bizim için pek mühim olurdu. Mesela "Sıgun Samur" şehrinden bahsediliyor ve burada Buğra Han'ın zehirlenerek ölmüş olduğu rivayet ediliyor. Fakat bunun hangi Buğra Han olduğu söylenmiyor. Sonra "Mukanna'ın adamları"na bağlı fakat harap olan bir "İnçkend" şehrinden bahsediliyor. Belki bu şehir, bu mezhebin taraftarlarını Arap askerleri yok ederken harap olmuş olacak. Mukanna'ın mezhebinden (VIII. asrın II. yarısında) ve bunun Türklerle ittifakından ve halife askerleriyle savaşından bahseden kaynaklarda ise böyle bir yer ismi geçmiyor. Kaşgarlı Mahmud'un eserinde dilbilim ile ilgili toplanan materyallerin içinde Türklerin halk edebiyatı ve yazılı edebiyatından birçok örnekler, birçok medenî, şehir hayatına ilişkin sözler bulunuyor. Bu örnekler ve kelimeler XI. Asırdaki Türklerin İslâmiyet'i kabul etmekle beraber daha İslâmiyet ve özellikle İran medeniyetinin henüz pek fazla tesiri altına girmedikleri ve Türk millî an'anelerinin daha tamamen yenik düşmediği devirdeki manevî ve maddî hayatının ne derece gelişebilmiş olduğunu pek güzel anlatıyor. Bu konferanslarda bu medenî ve şehir yaşamına ilişkin malzemenin hepsini olduğu gibi aktarmak ve açıklamak mümkün değildir. Fakat Mahmud'un Oğuzlar ve diğer batı Türk kavimleri hakkında verdiği bilgilere genel olarak bir göz attıktan sonra gelecek konferanslarda da bu eserde bulunan bilgilerin bazılarını açıklamaya çalışacağım. Türklerin medenî durumları hakkında genel bir değerlendirme yaparken (Oğuz ve Batı Türkleri hakkında) böyle bir genel bakışa ihtiyaç vardır. Çünkü Mahmud, naklettiği edebî parçaların belli bir bölgeye ait olması mümkün olanlarını da Türklerin İdil (Volga) havzasından Çin'e kadar dağılarak oturdukları geniş sahanın hepsine ait gibi gösteriyor. Hangi şiirlerin bu geniş ülkenin doğusuna ve hangisinin batı kısımlarına ait olduğunu ayırmak bazan mümkün olmuyor.[1] Medenî hayata ait kelimeler ve medenî hayatın memleket yönetimi usullerinden başlayarak han sarayının iç yapısına ve halk örf ve âdetlerine kadar çeşitli yönlerine ait olan bilgiler de aynı haldedir.

1 Yazar bu ifadesiyle mesela Katun sini ve Tangut olaylarına ait şiirlerin aynı zamanda Evliya Ata'dan Hazar Denizi'nin batısına kadar yeri işgal ederek oturan Kıpçakların lehçesiyle yazılmış olduğu gibi hususları ve İtil nehri hakkındaki parçaları kastetmiş olmalıdır.

Altıncı Ders

Türklerin Amuderya (Ceyhun) nehrinin güneyindeki ülkelerde ortaya çıkması, X. asırda gerçekleşen istilâ hareketlerinden çok daha önceki zamanlara aittir. Muhtemelen o Türklerden bazılarının soyu bugün de oralarda yaşamaktadırlar. Daha VII. asırda Arap istilâcıları Bedehşan'da Karluklara rastlamışlardı. Şimdi de Bedehşan'da Özbek uruklarından Karluk uruğu yaşamaktadır. Bu uygunluğa dayanarak XVI. Asırda Bedehşan Özbekler tarafından fethedilince, oralarda daha önce yaşayan Türkler de Özbeklerle karışıp gitmişlerdir, diye düşünülebilir. Arap coğrafyacıları, halifeler ve emîrlerin hassa alaylarında kullanılan kişilerden başka Amuderya'nın güney tarafında oturan Türkler olarak yalnız "Halac"ları kaydediyorlar. Halaclar İran'da yerleşen Türkler arasında bu gün de mevcutturlar. Anlaşılan Türkler bu kavmin adını "Kalaç" şeklinde söylüyorlarmış. Bu ismin kökenine ait ("kalmak" ve "açmak"tan kal-aç) şeklindeki halkın kelime türetme tarzına dayanarak, Reşidüddin tarafından anlatılan hikâyeyi biz Kaşgarlı Mahmud'da buluyoruz. Mahmud, Halaclar yahut Kalaçları Oğuzlara dayandırıyor ve Reşidüddin tarafından sayılan 24 Oğuz uruğuna karşılık ancak 22'sini sayıyor. Fakat önceleri urukların 24 olduğunu, sonraları onlardan iki (Halac) uruğunun ayrılıp gittiğini kaydediyor. Halaclardan bir kısmının dillerini kaybederek Afganlaştığı ileri sürülmekte ve Afgan kabilesi Gilzay-Gilcâî'lerin aslının bunlardan geldiği iddia edilmekte ise de buna karşı Afgan dilinin ses özelliği açısından itirazlar yapılmıştır. Vaktiyle Hindistan'ın siyasî hayatında büyük rol oynayan Halacların adı, anlaşılan orada Hilc şeklinde telâffuz edilmiştir. İran'daki Halaçların bazıları bugün de Türk dilini muhafaza etmişlerdir. Muhtemelen bu, onların daha çok kalabalık olan Oğuzlara katılmalarından sonra mümkün olabilmiştir.

Oğuzların istilâ hareketlerinin Karahanlıların istilâ hareketlerine hiçbir benzerliği yoktu. Karahanlılar, Sâmânoğulları ülkesini feth et-

meden önce kendi devletleri olup, sonradan istilâ ettikleri ülkeleri ona katıyorlardı. Oğuzlar ise fethedecekleri topraklarda yeni devlet kurma arzusuyla vatanlarından ayrılıyorlar, sonra yeniden devlet kurdukları bu ülkelerden yavaş yavaş tekrar geri gelerek ellerinden çıkmış olan kendi vatanlarını yeniden fethediyorlardı.

Karluklar gibi Oğuzların da hanı bulunmuyordu. Ancak sonraları İran'da hâkimiyetini kuran sülâlenin başı, Kaşgarlı Mahmud ve bazı diğer kaynaklarda "ordu kumandanı", "serdar" demek olan "subaşı" ünvanıyla anılmaktadır. Bu zâtın adı Arap imlâsına göre Avrupa âlimleri tarafından "Selçuk" diye telaffuz olunmuş ve Türkçe'nin ses uyumuna aykırı olan bu telaffuz Avrupa tarih ilminde de yerleşmiştir. Zamanımızda Türkçe'nin ses uyumunu bilen dilbilginleri bu hatayı düzeltmeğe çalışıyorlar ve bu adı "Salcuk" yahut "Salcık" şeklinde yazıyorlar. Fakat Türk metinlerinden görülüyorki bu kelimenin doğru telâffuzu "Selcük"dür. Bu telaffuza biz hem Kaşgarlı Mahmud'da, hem eski Türk destanı olan Dede Korkut Kitabı'nda, hem de diğer bazı kaynaklarda, bu arada 950 H. senesinde Sultan Süleyman zamanında, adı bilinmeyen bir şairin manzumesinde rastgeliyoruz; bu şiirin 954 H. senesinde yazılan nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Halis Efendi Kitapları, no. 7340'dadır.

Selçuk'un faaliyetine dair elimizde yalnız şu bilgiler vardır: Bu zât İslâm dinini kabul etmiş ve Sirderya veya Seyhun'un aşağı yatağı civarında oturan Müslümanları, önceleri Oğuzlara ödedikleri vergilerden kurtarmıştır. Bu şartlar altında Sirderya havzasındaki şehirlerin müslüman ahalisi ile Selçuk'un torunları arasında sıkı bir münasebet olması gerekirdi. Halbuki biz daha XI. Asırda Cend şehrinde Müslümanlarca Şah Melik adını taşıyan ve Selçuk sülâlesinin ezelî düşmanı olduğu söylenen bir hükümdarı görüyoruz.

Bilindiği üzere Oğuzlar, VI. Asırda Moğolistan'da kendilerinden önce benzeri görülmeyen (çünkü yalnız sonradan Moğol devleti genişlik itibariyle Oğuz devletini geçebilmiştir) büyük bir göçebe devleti kurmuşlar ve bu devletin çöküşünden sonra da defalarca Çinlilerin boyunduruğundan kurtularak devletlerini yeniden canlandırmışlardı. Bunlar batıya göç edince anlaşılan Moğolistan'daki devlet teşkilâtı esaslarını tamamen kaybetmişlerdi. Daha doğrusu bu Oğuzlar doğuda da bu devlet teşkilâtı esaslarına yabancı olup bu esasları hanlar onlara zorla kabul ettirmişlerdir. Han, kitâbedeki hakan, Dokuz Oğuzlar veya sadece Oğuzları kendi kavmi olmaktan çok düşmanları, fitneciler olarak kaydediyor. Hazar denizinin doğusundaki bozkırlarda Oğuzlar da, onların torunları olan Türkmenler de kendi aralarında devamlı savaşmışlar ve bir türlü siyasî birlik kuramamışlardır. Oğuzların ayrı kolları pek geniş ölçüde fetihler yaptılar ve uzak memleketlere gittiler. Fakat bu hareketlerin hiçbiri birleşik hareket olarak gerçekleşmemiştir. Fakat gariptir ki hiçbir zaman siyasî bir birlik kuramamış olan bu Oğuzlar tarafından -bugünkü Türkiye devleti de dahil- en kudretli ve sürekli Türk devletleri kurulmuştur.

VI-VIII. Asırlarda hüküm süren Türk Hakanlığından sonra Oğuzların batıya doğru tarihte bilinen en eski hareketleri IX. Asra ait Peçenek hareketi olup, X. asrın ortalarında yazan Bizans İmparatoru Konstantin Porphyrogennetos bu olayın kendi zamanından elli yıl önce gerçekleştiğini söylüyor. Peçenekleri hem Reşidüddin hem Kaşgarlı Mahmud, Oğuz urukları olarak kaydediyorlar. Bu kavmin adı Rus vakâyinâmelerinde Peçenek şeklinde yazılmıştır. Ve bu telaffuz Yunanlılardan alınan bir telaffuz değildir. Zira Yunanlılar onu biraz başka türlü "Patzinak" şeklinde yazmışlardır. Ruslar bu adı galiba doğrudan doğruya işittikleri gibi söylemişler ve görülüyor ki doğru nakletmişlerdir. Önceleri bu kelimenin Türkçe "bacanak" anlamına gelen "Bicenak" olduğu zannedilmişse de bu doğru olamaz. Çünkü Kaşgarlı Mahmud onu Peçenek şeklinde kaydetmiştir.

Peçenekler diğer Oğuzlardan pek erken ayrılmış olmalıdırlar ki IX. Asrın Arap coğrafyacıları onları göçlerinden daha önce Oğuzlardan ayrı bir kavim olmak üzere kaydediyorlar. O zamanlarda bunlar Hazarların doğu komşuları olarak Yayık nehri boylarında yaşıyorlardı. 922 senesinde İbn Fadlan oralarda az bir miktar Peçeneklere rastlamıştır. Bunların asıl kitlesi Hazar hükümdarlarının onayıyla veya onlara rağmen Hazar topraklarından geçip giderek şimdiki Güney Rusya'ya yerleşmişler ve buradan da Svyatoslav zamanında Kiev şehrini tehdit etmişlerdir. Peçeneklerin Ruslar üzerine akınları, Rus derebeylerinin (knezleri) bunlar ile mücadeleleri, Rus vakâyinâmelerinde sık sık geçmektedir. Konstantin Porphyrogennetos bunlara dair pek çok haber naklediyor ve Peçeneklerin uruk (soy) larını da sayıyor.

XI. asra doğru, Hazar devletinin çöküşünden sonra, Oğuzların yeni bir hareketi, seferi olmuştur; İdil nehri üzerinden gelerek, şimdiki

Güney Rusya'dan geçmişlerdir. Fakat bu defa Bizans kaynaklarında kendilerinin halk dilinde kullanılan adı olan Uz (Uzoi) ünvanıyla anılıyorlar. Rus vakâyinâmeleri ise Tork adıyla kaydetmişlerdir. Bu Oğuzlar herhalde kendilerinin yakın kardeşleri olan Peçenekler ile birleşmemişler, belki bunlarla mücadeleye başlamışlardır. Peçenekler bunun üzerine Balkan Yarımadasına kaçmağa mecbur olmuşlar, Oğuzlar da onların peşinden oraya gitmişlerdir. Bu olay Bizans'ın, Anadolu'da kolonilerinin olduğu yerlerde Selçuk'un torunları ile birlikte gelen diğer Oğuzların saldırılarına hedef olduğu zamana rastlamıştı. Çeşitli yönlerden ve biri diğerinin hareketinden habersiz ve bağımsız bir şekilde gelen Türkler tarafından Bizans'ın hem Anadoludaki hem Balkan yarımadasındaki eyaletleri tarihte ilk olarak akınlara uğruyordu. İmparatorluğun şansı varmış ki o sıralarda bu Türk unsurları arasında birlik meydana gelmedi. Bundan dolayı XI. Asrın sonlarına doğru Haçlı Seferleri başladığı zaman, Bizans İmparatoru kendisini korkusuz hissetmeğe başlamış ve kendisini her taraftan tehdit eden Türklere karşı Batı'dan yardım istediğine pişman olmuştu, çünkü o zaman böyle bir yardıma bir ihtiyaç kalmamıştı.

Bu hareketlere katılan Oğuzlar, anlaşılan İslâm din ve medeniyetiyle kesinlikle temas etmemişlerdi. Arap eserlerinde XIII. Asırda yaşayan bir yazar tarafından kaydedilen, fakat şüphesiz ondan önceki zamanlara ait olan bir rivayet Oğuzlar arasında Hıristiyanların bulunduğunu gösteriyor. Oğuzların hem İslâmiyet hem Hıristiyanlıkla tanışmaları pek sıkı ticarî münesebetlerde bulundukları medenî bir bölge olan Harezm vasıtasiyle mümkün olabiliyordu. Harezmliler içinde Hıristiyanların bulunduğunu XI. Asır Harezm âlimlerinden Bîrûnî zikrediyor. Bu Hıristiyanların, İran ve Türkistan'daki Hıristiyanların çoğunluğu gibi Nasturî mezhebine değil, Ortodoks mezhebine bağlı oldukları dikkate değer. Oğuzların da Hıristiyanlığı bu şekilde kabul ettikleri anlaşılıyor.

Oğuz başbuğları karargâhının bulunduğu Sirderya (Seyhun) boylarında Müslüman kolonileri kurulduktan sonra, diğer yerlerde olduğu gibi bu havalide de İslâm medeniyetinin diğer medeniyetlere galip gelmesi icabetti. Bundan başka, Türkmenlerin bir kısmı Sâmânoğullarının hizmetine girdiler, onlardan otlaklar alarak kendilerinin Müslüman olmayan urukdaşlarına (soydaşlarına) karşı Sâmânoğulları kolonilerinin hudutlarını korumayı görev edindiler. O zaman Sâmânoğulları devleti-

nin hudut vilâyetlerinde yaşayan Türkler arasında Müslüman medeniyetiyle tanışmış olanlar da vardı. Bunlardan biri Türk soyundan olan X. asrın meşhur İslâm filozofu Farabî'dir. Sâmânoğulları ile Karahanlıların çatışmaları sırasında Oğuzlar bazan berikilerin, bazan ötekilerin tarafında iş görürlerdi. XI. Asrın başlarında bunlar Gazneli Sultan Mahmud'un memleketine geçtiler. İran tarihçileri önceleri büsbütün darmadağınık, teşkilatsız bir halde gelen ve basit çobanlar olan Oğuzlar ile, "emîr ve fâtih" ünvanlarını alan Selçuk torunlarının nisbeten daha teşkilatlı olan kuvvetleri arasında büyük bir fark görüyorlar. Evvelkilerin yağmaları ile Gâznelilerin ve diğerlerinin vilâyetleri iktisaden zarar görüyordu. Fakat bu akınlar her ne kadar geniş bir sahada yapılıyor idiyse de, bunların yüzünden hiçbir siyasî değişiklik meydana gelmiyordu. Göçebeler bir yerden diğerine göçüyorlar, hiçbir yerde muhafız askerler bırakmıyorlar, yıkılan şehirleri onarmıyorlar, mevcut devletleri yıkıp da yerine kendi devletlerini yerleştirmeğe çalışmıyorlardı. Diğer taraftan Selçuk torunları Horasan'daki Gazneli Sultan Mahmud oğlu Mes'ud zamanında ilk muzafferiyetlerinden sonra hükümdarlık hukukunu benimsemeğe başladılar. Kendi adlarını Cuma hutbelerinde okuttular, sikkelere yazdırdılar. Fakat ilk zamanlarda tek bir hâkimiyet altında birleşmek için uğraşmadılar. VI. Asrın Türk imparatorluğu gibi, XI. Asrın Selçuklular devleti de Selçuk'un torunları iki kardeş tarafından kurulmuştur. Birininki Nişapur'da ve diğerininki Merv'de olmak üzere iki kardeşin adı aynı zamanda hutbelerde okunuyor ve sikkelerde yazılıyordu. Sonra bunlar devlet idaresinde İranlıların merkeziyet ve tek bir hakimiyet kuralını yavaş yavaş öğrenmeye başladılar. Eski İran'dan kalma "şehinşah" ünvanının Selçuklu Türk fatihleri tarafından ilk olarak Horasan'da kesilen sikkelerde kullanılmağa başlanması dikkate değer bir husustur. Ne Sâmânoğulları ne de Gazneliler resmen bu ünvanı kullandılar. Halifeye bağlı "hakiki Müslüman emîri" sıfatıyla kaldılar. Çünkü İslâmiyet'ten önceki İran yönetim geleneklerini canlandırmağa meyilli oldukları şeklinde bir şüpheye maruz kalmaktan çekiniyorlardı. Yalnız Bağdat'ta ve Batı İran'da hâkimiyet süren Şiî mezhebine bağlı Büveyhoğulları "Şehinşah" ünvanını kullandılar. Selçuklular ise batıya doğru ilerledikçe "Şehinşah" ünvanını bırakarak "Sultan-ı İslâm" ünvanını takındılar. Onlar zamanında Sultan kelimesi onlardan önce kullanılmayan bir anlamı ifade eder olmuştur. Nitekim Selçuklulardan başlayarak "Sultan" ünvanı yalnız büyük ve bağımsız hükümdarlara verilir oldu. Buna karşılık vasallar, bağlı beyler ve dere-

beyleri "Melik" ve "Şah" ünvanlarıyla adlandırılıyorlardı. Bütün Müslüman dünyası bir bütün kabul ediliyor ve bunun başında dinî reis olmak üzere halife ve dünyevî saltanatı (onayını) halifeden alan bir "Sultan-ı İslâm" duruyordu. Şurası dikkate değer ki Selçuklulardan önce İran'a gelmiş olan Oğuzlar kendi soydaşları olan Selçuk sultanlarının devlet teşkilâtı yolundaki çalışmalarına hiçbir ilgi göstermediler. Hatta Selçukluların hâkimiyetini tanıma teklifini kabulden kesin olarak kaçınmışlar ve ancak kuvvet zoru ile itaat altına alınmışlardır.

Devlet ricalinin içinden çıktıkları kavim ile alâkaları meselesi Selçuklular devletinde Karahanlılar devletinde olduğundan daha karışık idi. Karahanlılar kendilerini Türk ve Afrasyab sülâlesi diye isimlendiriyorlardı. O zamanın Türk kavimlerinden hiç biri bunların devletinde bir ayrıcalığa sahip olmamıştır. Hiçbir tarihî kaynak da bu sülâlenin hangi kavimden çıktığını açıklamıyor. Selçuklular ise önceleri "Şehinşah", sonraları "Sultan-ı İslâm" oldular. Karahanlılar hakkında olduğu gibi onların da Afrasyab'dan geldiklerine dair bir masal uydurulmuş ve bu masal kendilerince kabul edilmişti. Bununla beraber Selçuklular kendilerini Oğuz veya Türkmen addediyorlar ve hatta bununla da kalmayıp (Kaşgarlı Mahmud'a göre 22) Oğuz uruğunun biri olan Kınık (Kaşgarlı Mahmud'da Kinik telaffuzu ile gösterilmiştir) uruğundan çıktıklarını söylüyorlardı. Oğuz kabile isimleri Kaşgarlı Mahmud'da da Moğol döneminin yazarı olan Reşidüddin'de de birbirinin aynı denecek derecede birdir. Yalnız şu kadar bir fark vardır ki Kaşgarlı Mahmud bu isimlerin daha eski şekillerini kaydetmiştir. Mesela sonraları Osmanlı sülâlesinin çıktığı boy Kayı şeklinde değil "Kayıh" şeklinde, Yazır kabilesinin ismi "Yazgır" şeklindedir. Marquart "Kayı" urugunun adını Bîrûnî ve bazı diğer kaynaklara dayanarak doğunun çok uzak taraflarında yaşayan "Kay" kavminin ismi ile birleştirmeye çalışmış, hatta buna dayanarak Osmanlıların Moğol sülâlesinden olduğu hakkında bir görüş öne sürmüştür. Şimdiki Türk ilmî eserlerinde Marquart'ın bu fikri Kaşgarlı Mahmud'un verdiği bilgiler ile kesin olarak çürütülmüştür. Nitekim Kaşgarlı Mahmud halis Türk olmayan kavimler arasında Kay kavmini de zikrediyor. Fakat bunun yine Kaşgarlı Mahmud'da Oğuz kabilesi olarak zikrolunan Kayıh urugu ismiyle herhalde bir ilgisi yoktur.

Sözkonusu devirlerde Oğuzlar arasında kendilerinin vaktiyle Moğolistan'da hâkimiyet sürdüklerine dâir hiçbir rivayet mevcut değildi.

Türklerin destansı atası olan "Türk"ün vatanı Isık Göl'ü civarında bir yer diye inanılıyordu ve Oğuzların efsaneleri ondan daha doğuya uzanmıyordu. Oğuzlar Sirderya boylarından batı taraflarına geçerken halkın millî babası (atası), millî şâiri ve filozofu ve halk bilgeliğinin koruyucusu olan Korkut hakkındaki efsaneleri kendileriyle beraber getirmişlerdir. Korkut'un kabri bugün de Sirderya nehri havzasında gösteriliyor, yine bu Korkut'a ait efsaneler, şimdiye kadar Türkmenler arasında da unutulmamış, hatta orta zamanlarda Osmanlılar devrinde bile Anadolu'da da mevcut ve XVII. Asıra kadar Azerbaycan Türklerinde de yaygın idi. X. Asırda Korkut adı Peçeneklerde de mevcuttu. Bütün bunlar bize Korkut efsanesinin Oğuzlara İslâm'dan önceki dönemden miras kalıp onlarla beraber batıya getirildiğini tahmine sevkediyor.

Medeniyetçe Oğuzlar, Karahanlılar devleti Türklerinden aşağı idi iseler de, millî Türk hayatının özelliklerini daha fazla korumuşlardı. Oğuzların başbuğları her zaman halk ile birlikte bütün faaliyet ve zaferlere katılıyor ve giyimleri ile de alelade bir Oğuz askerinden pek az ayrılıyorlardı. XIII. Asır yazarlarından Ebu'l-Ferec'in Süryanîce yazdığı bir eserinde, Selçuk'un torunlarının büyüğü olan Tuğrul Bey'in, Halife'nin kızı ile evlenmesi dolayısiyle yapılan bir düğünün anlatımı vardır. Bu düğünde Türklerin bir oturup bir kalkarak bir nevi.dans/oyun oynadıkları tasvir ediliyor. Bu herhalde Ruslarda Prisiadki ve Pliaska adıyle bilinen dansın aynıdır. Ruslar bu oyunu Türklerden almış olsalar gerek. Oğuzlar arasına İslâmiyet'ten önce Hıristiyanlığın girmesine rağmen Arap harflerini kabul etmeden önce galiba yazı bile mevcut değildi. Halbuki Karahanlılar devletinde o zaman Uygur alfabesi kullanılıyordu. Bu harfler ancak sonraları yavaş yavaş terkedilmiş ve yerini Arap harfleri almıştır. Uygur hafleri ile olan yazılar Karahanlıların paralarında da vardır. Sonraları Moğol hanlarının paralarında olduğu gibi Uygur sikkelerinde de çoğunlukla hanın ismi (isim Arapça olsa bile) bu harflerle yazılıyordu. Orta Asya Türkleri ile Ön Asya Türklerinin imlâları arasındaki fark da Oğuzların Uygur alfabesini tanımamış olmamaları ile açıklanmaktadır. Bu husus Leningradlı bilginlerin de dikkatini çekmiştir. "Orta Asya" Türkleri Uygur alfabesinde bütün seslileri yazmaya alışmışlardı. Bundan dolayı Arap alfabesini kullanırken sesli harfleri belirtmek için elif, vav, ye gibi Arap sesli harflerinden çok faydalanıyorlardı. "İleri (Ön) Asya"da yazılan Türk yazmalarında ise sesliler pek nadir olarak belirtilmiştir. Hatta geçmiş zaman fiilinin üçüncü şahıs edatı olan (di) nin (i) si de bazen yazılmadan kesre (esre) şek-

linde kalıyordu. İmlânın açık olmayışı yüzünden el yazılarını harekelerle tamamlamağa ihtiyaç duyulmuştur. Hatta harekelenmiş el yazıları batı Türkçe yazmalarında Arap ve Acem yazmalarındakinden çok daha fazla olsa gerek.

Selçuk'un torunları "Selâtin-i İslâm (İslâm Sultanları)" olmak sıfatiyle Karahanlılara nisbeten İslâm'ın ve Ehl-i Sünnet'in daha gayretli savunucuları olmuşlardır. Bunlar tarihte yalnız İslâm'ın değil, Sâmânoğulları devletine hâkim mezhep olan ve orada Türkler tarafından kabul edilmiş bulunan Hanefî mezhebinin de mutaassıp koruyucuları olmuşlardır. Tuğrul Bey zamanında Şafiîler şiddetli takiplere maruz kaldılar. Bunun sebeplerinden biri de Râfizilikle mücadele maksadiyle "ilm-i kelâm" tertip etmeleriydi. Bu ilimde din meselelerinde aklî delillerle muhakeme esasları geliştirilmiş, hatta Yunan ilimlerine de yer verilmişti. Halbuki bunların hepsi Ehl-i Sünnet'in dinî öğretim geleneklerini yaralayacak zararlı sapmalar gibi görüldü. Bazı kimseler Şafiîlerin takip olunmasına Tuğrul Bey'in halefi olan Alparslan zamanında son verildiğini ve Alparslan'ın Şafiîlerden Nizamü'l-Mülk'ü vezir yaptığını söylüyorlar. Fakat Nizamü'l-Mülk'ün kendisi de Alparslan'ın çok koyu bir Hanefî olduğunu, Şafiîleri hiç sevmediğini ve Şafiî bir vezirin yardımına muhtaç olduğundan dolayı üzüldüğünü söylemektedir.

Selçuk torunları için kendilerinin "Selâtin-i İslâm" olmak itibariyle, İslâmiyet'in yalnız kendi hudutları içerisinde yükselmesine değil, belki dış düşmanları da yenerek, İslâm âleminin hudutlarının genişlemesine de çalışmak gerekiyordu. Tabiî olarak onlar bu vazifeyi başlıca Batı Asya'da yerine getirdiler ki buradaki zafer ve fetihler büyük iktisadî çıkarlara bağlı idi. Onların Anadolu'da ve Kafkasya'da Hıristiyanlarla, Suriye ve Mısır'da Şiîlerle savaşları da işte bu çeşittendir. Bizans'la mücadelede İslâmiyet'in zaferi İslâm halifesinin memleketinde Türk hâkimiyeti yerleştikten sonra gerçekleşmiştir. Bu zafer tamamen Türk hakimiyetine bağlı bir şeydir. Bundan biraz önce İranlı Büveyhoğullarının hâkimiyeti devrinde X. Asrın son yarısı ile XI. Asrın ilk yarısında Bizanslılar, Sünnîlerle Şiîler arasındaki ihtilafın şiddetinden istifade ederek Suriye ve Mezopotamya'da birçok yerleri fethetmiş idiler. Halifenin memleketinde Türk hâkimiyeti yerleştikten sonra Bizanslılar bu fetihlerinden mahrum olmakla kalmadılar, belki bu defa İslâmiyet Anadolu içerilerine kadar girdi ve orada bir Müslüman Türk devleti kuruldu. Selçuk torunlarının buradaki hudut savaşlarına ne derece büyük ehemmiyet verdiklerini anlamak için bunların kendi urukdaşlarını özellikle o taraflara gönderdiklerini hatırlamak yeter. İran'ın asıl Oğuz vatanına coğrafî olarak daha yakın olan doğu kısımlarının ahalisi önceki etnografik yapısını koruduğu halde İran'ın kuzey batı kısmı, Azerbaycan ve Anadolu dil yönünden yavaş yavaş halis Türk olmuşlar, aynı zamanda Anadolu'da halkın çoğunluğunun dini de İslâm olmuştur. Bizim için bu islâmlaşma hâdisesinin yavaş yavaş gelişmesini araştırmak şimdilik mümkün değildir. Eskiden Hıristiyanlığa alışmış olan ülkede İslâmiyet'in yayılması tahmin edileceği gibi yavaş ilerlemiştir. Daha XIII. Asrın son yarısında mahalli Müslüman hükümetinin başlıca gelir kaynağı cizyeden, yani Müslüman olmayanlardan toplanan vergiden ibaretti ki bundan o zaman Müslüman olmayanların çok fazla olduğu kolayca anlaşılabilir. Meseleyi daha çok zorlaştıran diğer bir husus ise evvelce halkın Araplaşmasında görüldüğü gibi, bu devirdeki Türkleşme olayının da İslâmiyet'in yayılması ile paralel olmadığıdır. Bilindiği üzere Suriye ve Mısır halkının Hıristiyan ve Yahudi olarak kalanları bile Arap dilini kabul etmişlerdi. Türk hâkimiyeti zamanında ise Hıristiyanlıkta kalanların bazıları Türk dilini kabul etmekle beraber, kendi dillerini koruyanların Müslümanlığı kabul ettikleri de oluyordu. Bu takdirde İslâmiyet ahalinin kendi dillerine uygun hale getiriliyordu. Celâleddin-i Rumi'nin oğlu Sultan Veled XIII. Asrın ikinci yarısında yalnız Farsça veya Türkçe değil, Rumca şiirler de yazıyordu. Arap harfleriyle yazılan bu Rumca şiirler o zamanlar Konya civarında konuşulan Rum lehçesinin yegâne hatıraları olmak itibariyle dil bilginleri için büyük bir önemi vardır.

İslâmiyet'in ve Türk dilinin Kafkasya'daki üstünlüğü o zamanlarda henüz o kadar ehemmiyetli değildi. Eskiden Azerbaycan'ın bir İran lehçesi anlamına gelen Âzerî kelimesi şimdi Azerbaycan'ın hemen bütün halkının konuştuğu Türk lehçesi anlamında kullanılıyor. Bu lehçenin hem kuzey hem güneydeki yayılma sınırı bugün Azerbeycan adını muhafaza eden İran eyaletinin hudutlarından daha çok geniştir. Fakat buralarda Türk dilinin yayılmasına ait bilgiler yalnız Moğol istilâsından sonraki döneme aittir. Hatta Moğol istilâsının getirdiği Türk dalgaları olmasaydı, Türkçe'nin buralarda bu derece üstünlük ve hâkimiyet kazanacağı hakkında şüphe etmek mümkündü. Selçuk sultanlarının Kafkasya'daki zaferlerinden pek az sonra siyasî üstünlük Hıristiyanların eline geçti. Bütün XII. Asır ve XIII. Asrın başlangıcı kudretli Gürcü devletinin çok geliştiği bir devir olmuştur. X. Asırda ve XI. Asrın ilk

yarısında Bizans'ın Müslüman komşularının karşı karşıya kaldıkları felaketlere Gürcülerin Müslüman komşuları da maruz kalıyorlardı. Yalnız şu farkla ki Gürcü hükümdarları ötekilerin aksine müslüman medeniyetine karşı düşmanlık beslemiyorlar, Müslüman ülkeleri için Arap harfleriyle sikkeler kesiyorlardı. Bir Arap yazarının söylediğine göre, kendi uyruklarından olan Müslümanlarla Gürcüler arasında bir farklılık görmüyor, ayrım yapmıyorlardı.

"Selâtin-i İslâm (İslâm Sultanları)" olarak Selçuk'un torunları mümkün olduğu kadar bütün Müslüman dünyasını kendilerinin yüksek hâkimiyetine bağlamağa çalışıyorlardı. Bundan dolayı da kendilerinin ortaya çıktıkları ve o zaman Karahanlıların hâkimiyeti altında bulunan Orta Asya'ya gözlerini çevirmeleri gerekiyordu. Gerçekten Türklerin Anadolu'daki ilk fetihleri zamanında saltanat süren Alparslan, Sirderya boylarına ve Karahanlıların ülkelerine başarılı seferler yapmıştı. Onun oğlu ve halefi olan Melikşah (1072-1092) zamanında Selçuk İmparatorluğunun kudreti en yüksek noktasına ulaştı. Bu hükümdar Fergana'da Özkent'e kadar gitmiş ve Kaşgar Hanı'nı kendisine boyun eğdirmişti. O zaman "İslâm Sultanı"nın hâkimiyeti doğuda Uygur ülkeleri sınırından batıda Akdeniz'e kadar bütün Müslüman Asya'sında hâkim olmuştur. Yalnız Afganistan ve Hindistan'daki Gazneliler bir müddet daha müstakil kalabildiler ise de Melikşah'ın oğlu Sancar zamanında onlar da Selçuk sultanı adına hutbe okuttular.

Selçuklular, diğer ülkelerde olduğu gibi, Orta Asya'da da kendi amaçlarına ancak kuvvetle ulaşmışlardır. Türk halkının onlara kendi hükümdarları olarak baktıkları veya bu sultanların kendilerinin Türk milliyeti fikrine dayanmağa çalıştıklarını gösteren hiçbir delil yoktur. Selçuk Sultanları Karahanlıları kendilerine tâbi vasal yapabildilerse de vasal durumda bütün Müslüman Türklerin bir devlet şeklinde birleşmeleri mümkün olmadı ve olmazdı. Çünkü daha o zaman Orta Asya Türkleri ile batıya gitmiş olan Oğuzlar arasında büyük bir fark vardı. Hatta Oğuzların kendileri bile Selçuk sultanlarının sadık tebası değillerdi. Selçuk'un kudretli torunlarından sonuncusu olan Sultan Sancar, vaktiyle VIII. Asırdaki Türk hanlarının yaptıkları gibi öz halkı olan Oğuzlarla savaşmağa mecbur olmuştu. Hatta bu sultan bir müddet Oğuzların elinde esir olarak bile kalmış ve bu esaretten ancak kaçarak yakasını kurtarabilmişti.

İslâm etki alanının dışında kalan doğu tarafındaki medenî Uygurlardan başka kuzey batı taraflarında Müslüman medeniyetine karşı değil-

se bile, İslâm dinine yabancı kalmış çok miktarda göçebe Türk yaşıyordu. Önceleri Irtış nehri havzasında yaşayan Kıpçak kavmi çoğalarak XI. Asırda pek geniş yerleri hızla işgal edip buralarda yayıldı. Irtış havzalarında yaşıyan Türkler arasındaki olaylara ait tarihi kaynaklarda ayrıntılı bilgi olmadığından oradaki değişikler hakkında yalnız o kavimler içerisindeki isimlerin değişmesinden hüküm çıkarmak mümkün olabiliyor. Orhun âbidelerinde Irtış adı birkaç defa geçiyorsa da, orada hangi kavimlerin yaşadığına ait hiçbir söz yoktur. Batı Oğuz yahut Türgeş (veya Türgiş, Türkiş) hakanının hâkimiyeti Irtış havzalarına kadar uzanmış olsa gerek. Irtış kelimesine ait birkaç Türk halk türetmesi varsa da, bu kelimenin Türkçe olmadığı şüphesizdir. Arap coğrafyacıları Irtış havzasında Kimek adlı bir kavmin yaşadığını ve bu kavmin Oğuzların kuzeyinde çok geniş ve batı tarafında Volga veya Kama nehrine (Kama, İdil adını taşıyan nehrin yukarı yatağı sayılıyordu) kadar uzanan yerleri işgal ederek oturduğunu söylüyorlar. Kimek kavmi birkaç kabileden ibaret olup, bunlar içinde Kıpçak ve Emek urukları da vardı. Marquart bu kabilenin iki urukdan ibaret olduğu görüşüyle Kimek kelimesinin "İki+Emek"ten alınmış olduğunu söylüyor ki herhalde başarısız bir yorumdur. Kaşgarlı Mahmud'da ise "Kimek" kelimesi yoktur. O, Irtış boylarında "Emek"lerin oturduğunu ve bunların da Kıpçakların bir "cîl"i (aymağı/oymağı) olduğunu söylüyor.

Sonraları Kıpçak kavmi ile birlikte "Kanglı" kavminden de bahsedilmektedir. Kaşgarlı Mahmud'da ise Kanglı kelimesi kavim adı olarak geçmiyor. Kıpçaklardan bir büyük adamın Kanglı ismini taşıdığı söyleniyor. Yine Kanglı kelimesi bu yazara göre araba adı olarak da bilinmektedir. Kaşgarlı Mahmud'un eserini yazmasından çok önce Kıpçaklar güney taraflarında İslâm ülkeleri hudutlarına dahil olarak Harezm'in komşuları olarak yaşıyorlardı. Biz bunu İranlı tarihçi Beyhakî'den öğreniyoruz. Kaşgarlı Mahmud'un Bulak yahut Elke Bulak adında bir Türk kavminin Kıpçaklar tarafından esir edilerek götürüldüğüne (metinde "sebâhum Kıfçak") ve sonraları Allah'ın yardımiyle kurtulduğuna dair sözleri de, anlaşılan Kıpçakların güneye doğru olan hareketlerine aittir. Biz burada da Kaşgarlı Mahmud'un eserinin pek çok yerlerinde olduğu gibi, bir tarihî olaya ait zayıf bir işaret görüyoruz ki bu olay hakkında tarihi de gösterilerek daha ayrıntılı bilgi elde edilmesi pek arzu edilirdi.

XI. Asırda Oğuzların batı ve güneye doğru hareketlerinin kuzeyden Kıpçakların sıkıştırmasından ileri gelmiş olması mümkündür. Belki de

önceleri meskûn olmayan Mangışlak (Mankışlak) yarımadasının X. Asırda Oğuzlar tarafından işgal edilmesi hakkında Arap coğrafyacıları tarafından verilen bir haber bu olay ile açıklanabilir. Mangışlak yarımadası o günden itibaren ta son asırlara kadar Türkmen yurdu olarak kalmıştı. Son asırlarda onlar da kuzeyden gelen diğer bir baskı -Kazakların baskısı- sonunda buralarını bırakmak zorunda kaldılar. İnkılaptan sonra (1917'den sonra) Mangışlak Kazakistan'ın sınırlarına dahil edildi.

XI. Asırda meydana gelen kavmî değişiklikler X. Asır coğrafyacıları tarafından Oğuzlara nisbetle "Guz Sahrası (Bozkırı)" denilen geniş bozkırın bundan böyle Kıpçaklara nisbetle "Deşt-i Kıpçak" olarak adlandırılması şeklinde ortaya çıkmıştır.

Hazarların inkırazından sonra da Bahr-i Hazar (Hazar Denizi) diye adlandırılmakta devam ettiği gibi, bu "Deşt-i Kıpçak" ismi de Kıpçakların müstakil bir kavim özelliğini kaybetmelerinden sonra da devam etmiş, hatta son asra kadar Müslüman ilmî eserlerinde bu ad kullanılmaktadır. Oğuzlar gittikten sonra Sirderya havzasında kalan yerler ve Oğuzların baskısı ile giden Peçeneklerin Güney Rusya'da kalan yerleri Kıpçaklara ve onlara sıkı sıkıya bağlı olan Kanglılara geçerek, bunların doğudan batıya uzanan yurtları gayet geniş alanlara kadar yayıldı. Bu büyük ülkenin kuzeyindeki bütün step (bozkır) kısmı bugünkü Kazakistan'a dahil olduğu gibi, o eski zamanda da Kıpçak memleketine dahil ve Kıpçaklara bağlı olmuş ve kuzeyden yeni kavimlerin hareketi gerçekleşmemiştir. Batıda Kıpçaklar bir taraftan Ruslarla, diğer taraftan Batı Avrupalılarla temasa girmişlerse de ne ötekiler ne de berikiler Kıpçak kelimesini biliyorlardı. Ruslar Kıpçaklara Polovest, Batı Avrupalılar ise Kuman diyorlardı. Benim bildiğime göre, eserini XII. Asırda Avrupa'da yazan İdrisî'den ve ondan faydalanmış olan yazarlardan başka diğer Müslüman eserlerinde "Kuman" kelimesine rastlanmıyor.

Kıpçakların ortaya çıkışına dair yakın zamanlarda Marquart tarafından tam bir vukuf ve ehliyet ile yazılan bir eser yayınlanmıştır. Yazar bu eserinde bazı Müslüman yazarlar tarafından Uzak Doğu taraflarında yaşayan bir kavim olarak Kun kavminin Kıpçaklara dahil olduğunu ve Batı Avrupa'da Cuni isminin bilindiğini isbat etmeğe çalışıyor. Marquart'ın getirdiği bütün delillere rağmen ne onun doğudan batıya yönelmiş olarak farzettiği hareket, ne de Kun kavminin varlığı bence isbat edilmiş bir dava değildir. Kırgızların doğu tarafında gösterilen Kun kavminin yerine Gerdizî'de Furi adında medeniyetçe Kırgızlardan aşağı seviyede bir kavimden bahsediliyor. Bu Furi kelimesinin "kurt" anlamında olan "böri" kelimesi olması pek muhtemeldir. Marquart'ın dayandığı Birunî ve Avfî'nin eserlerinin birçok yazma nüshalarında "kun" kelimesi yerinde "furi" kelimesi vardır. Burada şu ikinci kelimenin tercih edilmesi daha uygun olsa gerektir. Marquart'ın bazı Çin kaynaklarına dayanarak Kıpçakların nispeten son zamanlarda, yani XII. Asırda Uzak Doğu'dan gelmiş bir hükümdar sülâleleri olduğunu isbat etmek yolundaki ortaya koyduğu örnekler ikna edici bir mahiyette değildir.

Bir kavmin siyasî bakımdan birleşmediği, yani bir devlet kurmadığı halde geniş toprakları işgal etmesi açısından bakılırsa bu Kıpçakların hareketi pek nadir bir misal teşkil eder. Ayrı ayrı Kıpçak hanları bulunuyordu, fakat bütün Kıpçaklar için ortak bir han hiçbir zaman olmamıştır. Kıpçakların yerleştiği geniş ülke o zamanlarda Müslüman âleminin dışında kalmış ve Kafkasya'da XII. Asırda Kıpçaklar, müslüman memleketlerine gerçekleştirilen saldırılara katılmışlardır. Bazan aksine Gürcülerle Müslümanlar kuzeyden gelen Kıpçak saldırılarını önlemek için birleşiyorlardı. Bu saldırılar yalnız yağmacılık için olmayıp fetih gayesiyle de yapılıyordu. Müslümanlar bir müddet için Derbend'i ve Derbend'in güneyinde bulunan Şaberan vilâyet ve şehrini kaybetmişlerdi. Sonunda Gürcülerin yardımıyla buraları geri alabildiler. Müslüman topraklarına 1175 senelerinde bu taraftan saldıran düşmanlar arasında Ruslardan da bahsedilmektedir. Fakat Rus vakâyinâmelerinde buna dair bir haber yoktur. Galiba bunlar o zamanki Rusya derebeyliklerinden hiçbirinin katılmadığı başıboş grupların çapulcularından ibarettir.

Kıpçak hanları daha Güney Rusya'da iken Müslüman medeniyeti temsilcilerini, özellikle askerî işlerde uzman olanları kullanırlardı. Bununla beraber Müslüman memleketlerine bitişik ülkelerde bile Müslüman olmayan Kıpçak hanlıkları vardı. Bazı şehirler de bu hanlıklara dahildi. XII. Asırda Harezmlilerle münasebette bulunan bu gibi Kıpçak hanlıklarından birinin merkez şehri Suğnak (bugünkü Sunak-Kurgan harabeleri) idi; bu şehir Oğuzlar memleketinde bir şehir olarak Kaşgarlı Mahmud'da da geçmektedir. Müslüman kaynakları oralarda yaşayan bu Kıpçak ve Kanglıların (bu iki kavim o kadar çok birlikte zikrediliyorlar ki birini diğerinden ayırmak zordur) ancak XII. Asrın ikinci

yarısında Harezm ile olan sıkı münasebetleri tesiriyle İslâmiyet'i kabul ettiklerinden pek açık bir şekilde bahsetmektedir. Bu şartlar altında İbnü'l-Esir'de geçtiği gibi (benim bildiğime göre bu habere daha eski bir kaynakta şimdiye kadar rastlanmamıştır) şimdiki Kazak bozkırlarında yaşayan bir Türk kavminin H. 435 yılı Safer'inde (M.S. 1043 Eylül-Ekim) tamamının İslâmiyet'i kabul etmesi, "Dest-i Kıpçak" bozkırlarında İslâmiyet'in yayılması hususunda fazla bir netice vermemiş olsa gerek. 990 hadisesine dair hikâyede olduğu gibi, İbnü'l-Esir'in bu hikâyesinde de İslâmiyet'i kabul eden kavmin ismi anılmıyor, ancak bunların konup göçtükleri alan gösteriliyor: Kışın Balasagun civarında otu-rur, yazın İdil nehrine kadar göç ederler imiş. Bu alanın o kadar geniş olmasına rağmen bu kavmin nüfusu 960 yılında İslâmiyeti kabul eden kavmin sayısından daha az olmalıdır. Nitekim İbnü'l-Esir bunların sayısını yalnız 10000 çadır olarak gösterdiği halde ondan daha sonraları yazan Ebu'l-Fida 5000 çadır olarak kaydediyor.

Kaşgarlı Mahmud'un eserinden İslâm etkisinin kuzeybatı yönünde nerelere kadar yayıldığı anlaşılmıyor. Genellikle onun naklettiği Türk halk edebiyatı ve yazılı edebiyatı örneklerinin Türk inanç ve geleneklerinin ve devlet idaresi hakkındaki ayrıntılı bilgilerin vs.nin hangi bölgelere ve hangi Türk kavimlerine ait olduğu pek belli değildir. Onun zikrettiği şiirler çok çeşitli ve değişik bölgelere ait olup bunlar içinde Katun Sini şehrinin Tangutlar ile mücadelesine dair manzumeler olduğu gibi, İdil nehrini anlatan manzumeler de vardır:

"İdil suyu akaturur,
Kaya tügin kokaturur
Balık telim
Kölünen takı kuşarır

Türklerde halk şiirlerinden başka bir de yazılı şiir hatta saraya has şiir vardı. Bir şair kendisini "han'ın eşi (Hatun)nin hizmetkârı" diye niteleyerek hatuna hizmet yolunda yeni yazmış olduğu şiiri ona sunduğunu söylüyor. Bu üslûptaki şiire koşuk deniliyor ve Arapça kaside kelimesi ile tercüme ediliyor. Sonraları koşuk şekli şiirden ayrı ve baka bir ölçüde bir edebî tür olmak üzere "Tunyuk" diye anılıyordu. Bu kelime Kaşgarlı Mahmud'da yoktur. Kaşgarlı Mahmud'da yalnız "Cucu" yahut "Çuçu" adında bir şairden bahsediliyor. Bunun hakkında da sadece "Bir Türk şairinin ismidir" denmekle yetiniliyor. Şairin hangi Türk kavminden olduğu, nerede ve ne zamanlarda yaşadığı kaydedilmemiştir.

İran kültürünün tesiri önceki Türk şiirini birdenbire ortadan kaldıramadığı gibi, İslâmiyet'in kabulü de önceki inançları birdenbire yok edemedi. Hatta Orhun âbidelerinde geçen Umay ismindeki tanrıçaya ait inanç da korunuyordu. Kaşgarlı Mahmud'a göre bu, ana karnında bulunan çocuğun koruyucusu olan bir ruhtur. "Umay'a hizmet edenin oğlu olur" anlamında bir atasözü bile vardı. Orada eski bir tabir olan ve ölenleri hatırlama anlamına gelen Yuğ da zikrediliyor; o zamanda bu kelime ölenin gömülme töreninden sonra üç gün veya yedi gün boyunca halka verilen yemek için kullanılıyordu. Bunun gibi iki ordu arasında gerçekleşecek savaş öncesinde, savaşacak iki ülkenin cinlerinin de kendi aralarında savaştıklarına ait bir inanç vardı. Savaşa başlanacak günün gecesinde savaşçılar kendilerine cinlerin okları isabet etmesin diye korkarak çadırlarından çıkmazlardı. Bu cin askerlerine "cavi" deniyordu. Şu tarafın veya bu tarafın cin askerinin galip gelmesinin, insanlar arasındaki savaşın sonucunu belirlediğine inanılıyordu. Yeni doğan çocuk hakkında "Erkek mi, kız mı?" diyecek yerde "Börü mü (kurt mu), tilki mi?" diye sorarlardı.

Devlet idaresine ait verilen bilgilerden, mesela hanın hakimiyet alametleri, sembolleri sayılıyor. Bu sembollerden biri "tuğ" (bayrak) idi. Bir han dokuza kadar bayrağa sahip olabilirdi. Bir han hakkında Dokuz Tuğlu Han denirse, o hanın en kudretli hanlardan olduğunu anlamak gerekirdi. Müslüman olmayan Türklerin yani Uygurların hanlarına dair bazı bilgiler de veriliyor; "kamdu" kelimesini açıklarken denilmiştir ki bu, boyu dört zira' (iki metre kadar) eni bir şibr (bir karış) kadar olan pamuk kumaş parçasıdır ki bunun üzerine Uygur hanının mührü (tuğrası) basılır ve alış-verişlerde ölçü olarak kullanılır. Her yedi senede bir defa bu kumaş parçaları yamanır, yıkanır, üzerine yeniden mühür basılırdı. Pamuk kumaş parçalarının para yerine kullanılması Doğu Türkistan'da da son zamanlara kadar yürürlükte idi. Bazan Karahanlılarla Oğuz yani Selçuk'un torunlarının devletlerine ait bazı terim ve tabir farkları da gösteriliyor. Mesela daha o zamanlarda Çiğillerde (sonraları Moğol İmparatorluğunda olduğu gibi) "yarlık" tabiri bulunuyordu; bu Oğuzlarca bilinmiyordu. Diğer taraftan Oğuzlarda mühür (tuğra) ve mühür basan memur anlamına gelen "tuğrağ" (şimdiki "tuğra") kelimesi vardı. Yazar bu kelime hakkında "bunu Türkler bilmiyorlar. Aslını ben de bilmiyorum" diyor. Moğol devri yazarlarından olan İbnü'l-Mühennâ "tuğra" ve "yarlık" kelimelerinin her ikisini aynı sayfada zikrediyorsa da bilindiği üzere "tuğra" kelimesi sonraları sadece

Selçuk Türklerinde ve onlardan sonra Osmanlı Türklerinde kullanılmış ve Orta Asya Türklerince tamamen unutulmuştur. Oğuzlar tarafından Batı Asya'dan getirilen ve başka Türkler tarafından hiç bilinmeyen bu medenî tabirin aslı meselesi tarihçiler için çok önemlidir.

Bundan sonraki dersimizde Moğol istilâsından önceki asırlarda Türklerin batı ve doğu ile medenî münasebetleri meselesine temas ederken Türk medenî hayatının diğer yönlerinden de bahsedeceğiz.

Yedinci Ders

Kaşgarlı Mahmud Karahanlıların kuzeyinde Yabaku kavmiyle (ki bu kavim sonraları tarihte hiç görülmüyor) doğuda da Uygurlarla olan mücadelelerine ait bazı bilgiler veriyor. Fakat Kıtaylarla olan savaşlardan hiç bahsetmiyor. Halbuki Uzak Doğu'da hâkimiyeti ele geçirmiş olan bu Kıtaylarla Karahanlılar daha XI. Asrın ilk yarısında mücadeleye başlamışlardı. Yukarıda görüldüğü üzere Uzak Doğu'nun bu başlıca medenî memleketi, Ruslarda, Moğollarda ve bir kısım müslümanlar arasında bu güne kadar bu kavmin yani Kıtayların ismini taşımaktadır. Halbuki Çin'de Kıtayların hakimiyeti daha XII. asırda bitmiş ve bu kavmin kendisi ve lisanı büyük bir ihtimalle Moğol devrinde sona ermişti. Kıtaylar Çin'deki hâkimiyetleri zamanında kendi sülâlelerine Liao ismini vermişlerdi, Çin tarihinde bu kavim o isimle bilinmektedir. Müslüman kaynaklarında ise sülâlenin böyle bir ismine rastlanmıyor. Bunlara müslüman tarihçiler tarafından "Hıtay" deniyor ve çoğunlukla (hattâ bazan da Kaşgarlı Mahmud'un eserinde "tı" harfi ile yazılıyor.)

Liao Sülâlesi imparatorları Kuzey Çin'i ele geçirdikten sonra Moğolistan'ı da fethettiler ve 924 senesinde burada Müslüman tüccarlarla karşılaştılar. Bu karşılaşmadan yalnız Çin kaynakları bahsediyor, Müslüman kaynaklarında ise hiçbir bilgi yoktur. Kıtaylar Moğolistan'dan Kırgızları çıkardılar, onlar da oradan Yenisey havzasına dönmüş olmalılar ki sonraki devirlerde bunların orada oturdukları görülüyor. Moğolistan'ın eski hâkimi olan ve bu devirlerde Doğu Türkistan'da yaşayan Uygurlar da bu Kıtaylara tâbi oldular. Kıtaylar bu Uygurlara tekrar Moğolistan'a dönmelerini teklif ettilerse de Doğu Türkistan'da ziraatle geçinmeye ve şehir hayatına alışmış olan Uygurlar bu tekliften yararlanmak istemediler.

Eserlerini Arapça yazan tarihçiler çoğunlukla Karahanlıların memleketine doğu tarafından gerçekleşen hücumlardan bahsediyor ve hü-

cum eden kavmi de Kıtaylar olarak gösteriyorlar. Sultan Gazneli Mahmud'un çağdaşı olan Utbî'den başlayarak pek çok yazar bunu kaydetmektedirler. Fakat eğer bu seferler Kıtayların savaş seferleri idiyse, Çin kaynaklarında "Liao Sülâlesi Tarihi" bu olaylardan bahsetmeden geçmezdi. Halbuki orada Kıtayların batıya seferleri hakkındaki hiçbir bilgi görülememiştir. Daha yakın bir ihtimal olarak bu olaylarda Kıtayların kendileri değil, o zamanlar Kıtaylar tarafından harekete geçirilen ve başlangıçta Moğolistan'ın doğu ve sonra da batı kısmını işgal eden Moğol kabilelerinin faaliyette bulundukları söylenebilir. Orta Asya'daki bir Nasturi piskoposunun Bağdad'ta oturan Nasturi Katolikosuna gönderdiği bir mektup da bu konuda bir izlenim uyandırmaktadır. Bu mektupta sekiz kabileye ayrılmış olan bir kavmin hücumundan bahsediliyor. Bu kavmin de Cengiz Han devrinde Moğolistan'ın batı kısmını işgal ederek oturan Moğol kavmi (Naymanlar) olması pek muhtemeldir. "Nayman" Moğolca "sekiz" demektir. Bu da bu kavmin sekiz kabileye ayrılmış olduğunu gösteriyor.

Liao Sülâlesi Kuzey Çin'de hüküm süren sülâlelerin hepsine göre Çin medeniyetini en fazla benimsemiştir. Bununla beraber bu sülâlenin en son üyesi, o zaman Mançurya'da aslen Tunguz soyundan olan "Çejur çejen"– İslâm kaynaklarında Curci- kavminin kuvvet kazanması sonucu Çin'i bırakıp gitmek zorunda kalmıştır. Bu Çurçenler 1125 senesinde Liao Sülâlesini devirerek Kuzey Çin'de bunların yerini işgal ettiler ve "Altun" (Çince "teszin/kin", Moğolca "Altan Han", Türkçe "Altun Han") sülâlesini kurdular. Liao Sülâlesinin en son hükümdarı o zaman batı taraflarına gitti. Fakat kendisiyle birlikte kavminden yalnız bir kısmı gitti. Bir çoğu Çin'de kaldılar ve Çurçenlere tâbi oldular. Sonradan Cengiz Han kuvvetlenerek Çurçenlerle harp etmeğe başladığı esnada Çurçerlere karşı isyan ettiler. Daha sonraki Müslüman tarihçileri ise bu Kıtayların batıya gidenlerine de, Çin'de Çurçenlere tâbi olarak kalanlarına da Karakıtay diyorlar.

Kıtayların batıya hareketleri hakkında İslâm kaynaklarındaki bilgiler Çin kaynaklarına nispeten daha açık ve ayrıntılıdır. Çinliler Kıtayların yalnız Liao Sülâlesinden son hükümdarın kardeşinin idaresinde Doğu Türkistan'a olan hareketlerini zikrediyorlar. Bunlar bu seferlerinde Uygur memleketinden geçmişler, Uygurlar da bunlara yardımda bulunmuşlardır. Fakat bu seferin neticesi Kıtaylar için başarılı olmamıştır. Bu hususu da biz yalnız İslâm kaynaklarından öğrenebiliyoruz. Kaşgar

Hanı bu Kıtayları tamamen mağlup etmiş ve bunu Selçuk Sultanı Sancar Bağdat halifesine yazmıştır. Fakat Karakıtayların diğer kısmının biraz daha kuzeyden Batı Moğolistan'dan geçerek yaptıkları diğer seferleri başarılı olmuştur. Bu seferlerinde bunlara Yenisey nehrinin yukarı kısımlarında Kırgızlar hücum ettilerse de Kıtaylar biraz daha güney batı tarafına giderek bu hücumdan yakalarını kurtarabildiler. XI. Asırda Yabakularla Karahanlılar arasında muharebe meydanı olan şimdiki Çuguçak civarında Emil adlı bir şehir kurdular. Burası X. Asırda olduğu gibi XII. Asırda da İslâm tesirinin dışında kalmış olmalıdır. İslâm memleketinin bu taraftan en kuzey ülkesi eskiden olduğu gibi yine Balasagun şehri bölgesi idi. Burası da Karahanlılardan birisinin idaresinde bulunuyordu. Kıtaylar ilk geldiklerinde Balasagun'dan sekiz günlük mesafede bir yere gelmişlerse de püskürtülmüşlerdir. Bu olaydan yüz sene sonra olan bu son seferlerinde ise Karahanlılar bunların hücumuna karşı koyamadılar. Kıtayların galip gelmesine özellikle Balasagun Hanı ile hizmetinde olan göçebelerin arasındaki anlaşmazlık sebep oldu. Kıtaylar bu anlaşmazlıkta önce han tarafını tuttular ise de muhaliflerini bertaraf ettikten sonra hanın kendisini de iktidardan düşürerek vilayetlerini ele geçirdiler ve o zamandan itibaren bu vilayet Karakıtay hükümeti başkanınm merkezi oldu. Bundan sonra buradan doğuya seferler yaptılar ve eskiden doğudan gelerek fethedemedikleri Kaşgar Hanlığı'nı kendilerine bağladılar. Eski düşmanları olan Kırgızları cezalandırmak için de kuzey-doğu tarafına asker gönderdiler. Uygurlar da bunların idaresinde kaldı. 1137'de bunlar Batı Türkistan işlerine karışmağa başladılar. Burada da han ile göçebe kabile reisleri arasında anlaşmazlık olduğundan bundan faydalanmağa kalkıştılar. Fakat bu sefer Balasagun'daki gibi han tarafını değil, göçebeler tarafını tuttular. Semerkand hanı Hocend yakınlarında mağlup oldu. 1141'de Semerkand'ın kuzeyinde bulunan Katvan sahrasında Sultan Sancar'ın kendisi Karakıtaylar tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldı. Güçlü ve kuvvetli Selçuk sultanının bu şekilde kâfirlere mağlûp olması çağdaşlarına çok büyük etki yaptı. Bu olay hakkında müphem bir haber o zaman Filistin'de ve El-cezire'nin kuzey kısmında Müslümanlarla savaşan Haçlılara kadar erişti. Avrupalılar arasında "Doğu'dan Yuvan (Yohannes) adında bir papazın Filistin'deki dindaşlarını kurtarmak için Müslüman memleketine hücum ettiği" hakkında yayılan bir efsane de galiba bu 1141 senesi hâdiselerinin bir yankısı olarak meydana gelmiştir.

Gerçekte Karakıtaylar o kadar uzağa gitmeyerek Amuderya (Ceyhun) hududunda durdular. Biraz sonra bu nehrin güneyindeki Belh vi-

lâyetini ele geçirdiler. Türkistan'daki bütün Müslüman memleketleri Buhara ve Harezm de dahil olmak üzere bunların hâkimiyeti altına geçti. Balasagun civarında oturan Karakıtay imparatorlarını Müslümanlar da, Moğollar da "Gurhan" diye adlandırıyorlar. Bu lakaba Karakıtaylardan önce tesadüf olunmadığı gibi onlardan sonra da tesadüf olunmuyor. Aslı ve kökeni de mechul bir muamma kalıyor. Müslüman yazarları ise bu kelimeye "Hanların Hanı" manasını veriyorlar. Buradaki "gur" kelimesi önceleri Orhun âbidelerinde, Gerdizî ve Kaşgarlı Mahmud'da görülen "kür" yahut "kül" kelimesi olabilir. Gurhanların idaresinde Harezm'den Uygur ülkesine kadar uzanan büyük bir ülke bulunuyordu. Çin'de ise bir iktidar ve mülkleri yoktu. Bununla beraber Çin tarihçileri bu "Batıdaki Liao"ları da Çin imparator sülâlelerinden birisi olarak zikrediyorlar ve Çin'deki usul gereği imparatorların "padişahlık seneleri"ne verilen isimleri sayıyorlar. Çin'de imparatorların kendi şahsi adları zikredilmeyerek imparatorun hükümdarlık ettiği yılların hepsine bir isim veriliyor ve buna "saltanat seneleri" deniyor. O devirlerde meydana gelen olayları da bu "saltanat seneleri" ile tesbit ediyorlar. Bu sebeple eskiden Çin hakkında eser yazan yabancılar, Müslümanlar ve Avrupalılar, bir imparatorun bütün hükümdarlık müddeti için verilen "saltanat seneleri"ni kendilerine çağdaş olan imparatorun özel adı zannetmişlerdir. Karakıtayların yani Çin içerisinde hâkimiyetini kaybeden ve aslen Çinli olmayan bir sülâlenin böyle Çin imparator sülâlelerinden sayılmasının Çin tarihinde diğer bir örneği görülmemiştir. Nitekim XIV. Asırda Moğollar Çin'den çıkarıldığı vakit Cengiz Han'ın Çin'de hüküm süren oğullarının adı olan Yuan sülâlesi bitmiş kabul edildi ve bu sülâlenin Moğolistan'a dönmesinden sonra hüküm sürenlerinin saltanatlarını "saltanat seneleri" ile nitelemek bahis konusu olmadı. Liao Sülâlesine ait olarak yapılan böyle bir ayırım Karakıtayların Çin imparatorluğu medeniyetini ne derecede ciddi bir şekilde kabul etmiş ve benimsemiş olduklarını açıkça gösteriyor. Hatta anlaşılan Çinliler bu sülâleyi artık dışarıdan gelmiş, Çinli olmayan bir unsur gözüyle bile görmüyorlardı.

Gurhanlar hükümetine dair Müslüman kaynaklarından edinebildiğimiz pek az bilgilerde bunların batıda (Çin'den çıkıp Türkistan'a geldikten sonra da) resmi dil olarak Çince'yi kullandıklarını ve Çin yönetim esaslarını da kendileriyle beraber getirdiklerini farzetmeğe sevkediyor. "Damad"a çince "Fu-ma" deniyor. Memurlara verilen ayırdedici alâmet ve (yetkili olduklarını gösteren) fermanlara ise daha sonraki devirde Moğollarda olduğu gibi "Payza" deniyordu. Diğer alelade göçebe devletlerden Karakıtayların farkı şu idi ki bu memleket bölgelere ayrılmadı, hatta birinci Gurhan hakkında bunun hiç kimsenin kumandası altına yüz süvariden fazla asker vermediği rivayet olunuyor. Fakat buna karşılık memlekete dahil olan ufak beyliklere dahilî serbestî (özerklik) vermek usulü pek geniş ölçüde uygulandı. Karakıtaylar yalnız Balasagun'da hüküm süren Karahanlı hanının hâkimiyetini ortadan kaldırdılar ise de burasını Gurhan bizzat idare etti. Bu şehir, ahalisi bakımından bundan sonra da müslüman şehri olarak kaldı. Fetholunan diğer vilâyetlerin herbirinde mesela Kaşgar ve Mâverâünnehir'de Karahanlı sülâlesinden olan hanlar eskisi gibi hüküm sürdüler. Batıda Harezmlileri, doğuda Uygurları da yine eski sülâleler idare etti. Gurhan'a itaat vergi vermekten ibaret idi. Bununla beraber özerk vilâyetleri idare eden meliklerin (beylerin) karargâhında Gurhan'ın bir temsilcisi bulunuyordu. Bağlı beylerin bağımlılık usulü, sonradan Moğollar devrinde olduğu gibi bazan daha sade ve imtiyazlı bir şekle konuluyordu. Bazan Gurhan'ın temsilcisi mahalli beyin karargâhına yalnız vergi almak için geçici olarak geliyor ve sonra gidiyordu. Bazen bağlı melik (bey) vergiyi Gurhan'a kendisi götürmek imtiyazını alıyordu. Çin'de olduğu gibi Karakıtaylarda da vergi hane başına idi. Yani her haneden bir dinar (bir altın para) alıyorlardı. Bu usul Müslüman geleneklerine aykırı olduğu gibi, göçebelerin âdetlerine de aykırı idi. Sonraki devirlerde Moğollar da Çinlilerin memleketinde beher nüfus (kişi) başına vergi almak usulünü uygulamaya çalıştılar ise de, Çin memurları bu usule karşı pek ciddî şekilde karşı koydular. Fakat Karakıtayların bu yeni usulü Orta Asya'da etkisiz kalmadı. Hatta bu hane başına vergi almak usulü XIX. Asır Orta Asya hanlıklarında bile vardı. Mesela Hokand hanları devrinde Taşkent'te vergiyi hane başına alıyorlardı; bunu Taşkent'te evlerin sayısının çok daha az olduğu bir zamana ait eski bir hesap defterine göre alıyorlardı. XII. Asırda Gurhanlar devrinde olduğu gibi Hokand hanları da hane başına bir tila yani bir altın para alıyorlardı. Ne yazık ki XII. Asırdan XIX. Asra kadar geçen uzun müddet arasında tarihî bir münasebet olup olmadığını tesbit etmek zordur.

Genellikle böyle bir Uzak Doğu medeniyetini kabul etmiş olan bir kavmin Orta Asya'da hâkimiyet kurması genellikle buralardaki Müslümanların ve özellikle Türklerin tarihinde ne gibi bir etki bırakmış olduğu sorusu bu güne kadar hallolunamamıştır. Birçok meselelerle beraber bu da Marquart'ın "Kumanların aslı" hakkında yazdığı eserinde

işlenmiştir. Bu eserde Gurhanların memleketine pek büyük önem veriliyor. Marquart'ın fikrine göre XII. ve XIII. Asırların hiç teselli verici olmayan genel görüntüsü içinde medenî Karakıtaylar devletinin kesin olarak ayrı bir yeri vardır. Marquart bu fikirlerini doğrulayacak hiçbir delil getirmiyor. Görünüşe göre bu fikri de genellikle İslâm ve Türkler hakkındaki olumsuz görüşlerinden kaynaklanmaktadır.

Herşeyden önce "Batı Liao" sülâlesinin hayatı da pek o kadar umut verici bir görünüş arzetmiyordu. Burada Müslüman memleketlerinde ve göçebe ülkelerdeki aşiret ve tımar usulleriyle ilgili kargaşa yoktu. Fakat buna karşılık Çin'de olduğu gibi, buralarda da hükümet idaresi birkaç defa kadınlar ve bunların âşıkları eline geçti, hatta böyle bir kadın hükümdarlardan birisinin âşığının yaptığı kötü hareketler neticesinde ahali arasında ortaya çıkan isyan fikirlerinin önünü almak için bu âşığını halkın gözü önünde kendi eliyle öldürmüştür. Gurhanlıların kendi memleketlerinin medenî seviyesini yükseltmek için çalıştıkları hakkında da hiçbir bilgi yoktur. Her ne kadar Karahanlılara bağlı olan Karlukların isyanı neticesinde bunların ellerindeki silahları alınıp ziraate alıştırılmak tecrübesi gibi bir hâdise biliniyorsa da, o da neticesiz kalmış ve bununla beraber Karahanlılar için yine pek az sonra Karluk reislerinin isyanını bastırmak ve cezalandırmak zarureti ortaya çıkmıştır.

Genellikle, Gurhanların kendi memleketlerinde dış ve iç güvenliği tamamen sağladıkları bir devrin var olduğu da şüphelidir. Harezm ülkesi Gurhan'a bağlı olduğu halde, Selçuk Sultanı Sancar uğradığı yenilgiden sonra tekrar kuvvet kazanarak Harezm'e hücum etmiş ve o vakit Gurhan tarafından Harezm'e bu hücuma karşı koyacak hiçbir yardım gelmemiştir. Bu sıralarda Türkistan'da ortaya çıkan diğer karışıklıklara Gurhanların da karıştığı hakkında hiçbir haber yoktur. Kısaca, Karakıtayların Türkistan'da yüksek bir medeniyet taşıyıcıları eline geçmiş olduğu da görülmüyor. Tersine son Gurhan'ın vezirinin "Mahmud Bay" isminde bir kişi (galiba bir Müslüman tüccar) olduğu (yani İslâm medeniyeti temsilcilerinin Gurhanlar yanında önemli yeri olduğu) bilinmektedir.

Bununla beraber Karakıtay devletinin kuruluşu bu memlekete giren çeşitli medenî unsurların arasında yakınlaşmaya sebep olması itibariyle medeniyetin ilerlemesine sebep olmuştur. Müslüman vilâyetlerinin Müslüman olmayan bir hükümdar idaresi altında kalmasının Müslüman olmayan medenî unsurların da batıya hareketlerine sebebiyet vermiş olması da mümkündür. Yedisu vilâyetinde Çu nehri havzasında Süryanîce ve Türkçe Hıristiyan âbidelerinin var olmasının sebepleri bugüne kadar iyi açıklanamamıştır. Bu yazıların çoğu (özellikle Isık Gölü etrafında ve İli nehri havzasında olanları) XIV. Asra yani Moğollar devrine ait ise de, Çu nehri havzasında bulunanları için de XIII. Asrın başına yani oralarda daha Karakıtayların hâkim olduğu devre ait olanları da vardır. Yedisu'daki Hıristiyan âbidelerini Turfan vilâyetindeki Hıristiyan eserleri ile karşılaştıran Rus Akademi üyelerinden Kakoftsov Turfan Hıristiyanlarının Yedisu Hıristiyanlarına göre daha medenî ve daha aydın olduklarını ve burada Hıristiyanların birbirlerine tesiri meselesi doğudan batıya yani Turfan'ın Yedisu'ya tesiri şeklinde olup, tersine batının doğuya tesiri şeklinde olmadığını söylüyor. Uygur Hıristiyanlarından başka Uygur Budistleri batıya tesir edebildiler. Karakıtaylar devrinde Uygurların böyle bir tesirleri hakkında açık bir haber (bilgi) yoksa da Moğol hükümdarlığının ilk devrinde 1253'de seyyah Rubruquis "İli" nehrinin kuzeyinde "Kayalık" şehrinde Budist dininde olan Uygurlara rastlamıştır. Bu Budist Uygurların buralara daha Karakıtaylar devrinde gelip yerleşmiş olmaları muhtemeldir. Elimizde buna dair bir delil yok ise de, XI. ve XII. Asırların Hıristiyan dinî propagandasının kuvvetli bir devri olduğu bilinmektedir. Birçok Moğol kavimlerinin bu devirde Hıristiyanlığı kabul ettikleri de bilinmektedir. Batı Moğolistan'da Naymanların ve Doğu Moğolistan'da Kereyitlerin Hıristiyan olduklarını, yalnız Hıristiyan değil İslâm kaynakları da söylüyor. Profesör Pelliot'nun tetkikleri neticesinde Güney Moğolistan'da Çin hududunda olan Ongutların da Hıristiyan olduğu anlaşılmıştır. Cengiz Han Naymanların memleketinde bunların bir Uygur tamgacısına rastlamış ve ondan Uygur alfabesini öğrenmiştir. Bundan Hıristiyan dinî propagandasına Uygurların da katıldığı anlaşılıyor. Gerçekten de Yedisu'da bulunan Hıristiyan mezar taşlarında "11" yerine, "bir 20" yani Orhun Yazılarında ve Uygur metinlerinde kullanılan usulün var olmasından, Yedisu Hıristiyanlarının da Uygurlardan oldukları anlaşılmaktadır. Uygur Hıristiyanlarının merkezi Turfan'ın doğusunda olan "Bulayık" kasabası olmuş, burada yalnız Hıristiyan yazma eserleri bulunmuştur. Bunlar da Süryanî, Sogd ve Türk dillerinde yazılmış eserlerdir. Yedisu Hıristiyanlarının Uygurlardan ayrı olan bir özelliği mezar taşlarında evvelce Sogdlulardan alınmış olan Uygur yazısını değil, Türkçe için lazım olan bazı ayrı işaretler ekleyerek, Süryanî asıllı diğer bir alfabe şeklini kullanmış olmalarıdır.

Misyonerlik işi burada da ticaret işleriyle paralel gitmiştir; Kereyitler'in Hıristiyanlığı kabul etmeleri hâdisesi, Süryanîlerin hikâyesinde, Kereyit hanının Hıristiyanlığı evvelce Hıristiyan tüccarlarından öğrendiği şeklinde söyleniyor. Bu dinî propaganda meselesinde dikkati çeken bir husus ise Moğolistan'da İslâm propagandasının olup olmadığı hakkında hiçbir bilgi olmamasına rağmen yine buranın medenî seviyesini yükseltmek hususunda Hıristiyan tüccarlarına nisbeten Müslüman tüccarların daha büyük faaliyet göstermiş olmalarıdır. Moğollar "tüccar" anlamında Türklerden "sart" kelimesini almışlardır. "Sogd" kelimesinden "sogdak" kelimesi yapıldığı gibi "sart" kelimesinden de "sartak" kelimesi meydana gelmiştir ve bu kelime Moğolistan'da özellikle tüccarlar çıkaran bir kavim yani "Müslüman İranlılar" anlamında kullanılmıştır. Moğollar bir kavme mensup erkekleri ifade için adı geçen kavmin adına bir de "tay" kelimesini ekliyorlardı. Bu şekilde Moğolistan'da "sartaktay" kelimesi kullanılıyordu ki "sartak" yahut "sart" kavminin erkekleri demektir.

Moğolistan'da Müslüman İranlıların medenî faaliyetlerinin ne şekil ve derecede olduğunu gösterecek bir eser de, Sartaktay nâmında maharetli ve sanatkâr bir kahraman hakkındaki Moğol hikâyesidir. Hikâyede kahramanın büyük nehirler ve göllerden sulama işleri için acayip mucizevî işler yaptığı söyleniyor. Bundan Müslümanların Moğollara sulama usulünü öğretmiş oldukları anlaşılıyor. Sartak veya sartaktay kelimesini Moğollar yalnız bir millete (kavme) mensup adamlar anlamında kullanıyorlardı. Cengiz Han kendisine boyuneğen ilk müslüman hükümdarı olan Yedisu'nun kuzeyindeki Karluk hükümdarı Arslan Han'ı "sartaktay" diye adlandırdı. Halbuki Karluklar lisan bakımından İranlı değil Türk idiler. Moğollar aynı "sart" kelimesinden "sartağul" veya "sartavul" kelimesini türeterek kullanmışlardır ki bu kelimenin daha Cengiz Han devrinde kullanıldığı bilinmektedir. Sonradan Reşidüddin bu kelimeyi "Tacik" diye, İbnü'l-Mühenna ise "Müslüman" diye tercüme etmişlerdir.

Moğolistan'daki İslâm'ı yayma faaliyetleri hakkında tarihî kaynaklarda hiçbir bilgi verilmiyorken, sartaktay hakkında böyle bir hikâye söylenmesi Moğolistan'da Müslüman tüccarların ticaret hususundaki başarılarının o memlekette İslâm dininin yayılmasına bağlı olmadığını çok açık olarak göstermektedir. Bu husus asrımızda Avrupalıların dünya ticaretindeki başarılarının oralarda Hıristiyanlığın yayılmış olup olmadığıyla ilgili olmaması gibidir. Moğollar devrinde zengin Müslüman tüccarları medrese ve hangâhlar yaptırıyorlardı. Fakat İslâm âlimleri ile İslâm tüccarları arasında hiçbir münasebet yoktu, belki aksine bu münasebet bazan açık olarak düşmanca oluyordu.

Eski İslâm ticaretinin bugünkü Avrupa ticaretinden farkı şudur ki, İslâm ticaretinin başarısı hiçbir vakit Müslüman devletlerin siyasî başarılarına bağlı değildi. Yalnız İslâm halifesine bağlı olan büyük İslâm memleketi çeşitli ülkelere bölündükten sonra Müslüman memleketlerinin (tavaif-i mulûk) hudutlarının değişmesi şu veya bu sülâlenin yükselmesi veya çöküşüyle ilgili oluyordu ve hudutlar o kadar çabuk değişiyordu ki, ahali, kendilerinin medenî ve iktisadî hayatlarını, hudutların böyle çarçabuk değişmelerinden zarar görmeyecek bir şekilde düzenlemek zorunda kalıyorlardı. Yukarıda da söylenmiş olduğu gibi, oldukça kuvvetli ve devamlı bir sülâle olan Sâmânoğulları devrinde bu sülâlenin bir tedbiri ile alâkalı olmaksızın bozkırda Türkler arasında Müslüman kolonileri meydana geliyor ve bu koloniler de Sâmânlılara değil mahalli Türk hükümdarlarına tabi oluyorlardı. Birbirleriyle münasebette bulunan ticari şirketleri vardı; o zaman asrımızdaki gibi (banka usulü) borç müesseseleri, finans kuruluşları bulunmamakla beraber bir ülkede verilen bir senet ile diğer bir hükümet idaresi altında bulunan diğer bir şehirden para almak mümkün oluyordu. XI. Asır tarihçisi Ebu Şuca'ın yakın zamanda bulunup yayınlanan eserinde, hükümetler tarafından verilen havale kâğıtlarıyla para almaktan ise, tüccarlar tarafından verilen havale kâğıtları ile para almanın daha kolay olduğu söyleniyor. Tüccarlar arasında özellikle İranlılar çok olduğundan Farsça "çek" kelimesi yayılmıştı. Hatta bu kelime Arapların kullandığı "sak" şeklinde değil, Farsça "çek" şeklinde yayılarak, sonradan Batı Avruya'ya geçmekle bütün ticaret âleminde kullanıldı.

Orta-Asya'daki ticaret işlerine herhalde Türkler de katıldılar. Sonraki devirlerde Moğollarda tüccar anlamında "ortak" kelimesi kullanılıyordu ki "şirket üyesi" (Arapça "şerik") anlamındadır. Bu kelime o zamanın ticaret işlerinde şirketlerin mühim rol oynadıklarını göstermektedir. Kaşgarlı Mahmud'da bu "ortak" kelimesi var ise de onun zamanında daha "tüccar" anlamında değil, yalnız "şerik (ortak)" anlamında kullanılmıştır. Buna göre Türkler arasında ticaret şirketlerinin gelişmesi XI. Asırdan sonra olsa gerektir.

O zamanlar İslâm medeniyeti birinci sırayı işgal ettiğinden diğer medeniyetlerin İslâmiyet'le olan her çatışması, sonuç itibarıyla Müslümanlığın yayılma alanının daha çok genişlemesine yol açıyordu. Karakıtaylar Çin medeniyeti tesirine pek ciddî şekilde kapılmış olduklarından, Orta Asya'ya gelmekle İslâmiyet'i kabul edemediler. Bu hususta bunlar Orta Asya'daki Moğollardan farklıdırlar. Fakat Karakıtayların hâkimiyeti devrinde Müslümanların Müslüman olmayanlara tabi olmaları –(Moğol devrine nisbeten daha ufak bir miktarda olmakla beraber)- İslâmiyet'in yayılma sınırlarını genişletmiştir. Kaşgarlı Mahmud zamanında olduğu gibi Karakıtayların ortaya çıkışı esnasında da Balasagun Hanlığının daha kuzeyinde bir müslüman ülkesi mevcut değildi. Bununla beraber bu olaydan henüz yüz yıl geçmiş olduğu halde, Moğolların ortaya çıkışından biraz önce Yedisu vilâyetinin kuzeyinde Müslüman Karluk hükümdarı Arslan Han'ın – merkezi Kayalık şehri olan – ülkesi zikrolunuyor. Bu Kayalık şehrinin yeri şimdiye kadar yalnız yaklaşık olarak belirlenebilmiştir. Rubruquis Alagöl'e giderken İli'den geçtikten bir müddet sonra bu şehirden geçti. Rubruquis bu münasebetle o zaman uzaktan Balhaş/Balkaş gölünü gördüğünü söylüyor. Buna göre o zamanki yolun şimdiki posta yoluna nisbetle Balkaş gölünün daha yakınından geçtiği tahmin olunabilir. Yalnız Kayalık şehri değil, belki asıl Karluk Hanlığının kendisi de daha Karakıtaylar zamanında meydana geldi. Karluk Hanı Gurhan'a bağlı bir bey idi. Harabesi şimdiki Gulce şehrinin kuzey batısında olan Almalık şehri de ne Kaşgarlı Mahmud'un eserinde ve ne de Karakıtayların fetih hikâyelerinde geçiyor. Moğolların ortaya çıkışına yakın bir devirde bu şehrin idaresi Gurhan'a bağlı olmayan, aksine ona isyan eden bir serseri çete reisinin eline düşmüştü. Bu çete de Karluk veya Kanglı Türklerinden idi (XII. Asrın sonunda ve XIII. Asrın başındaki olayları öğrenmek için temel kaynak olan Cüveynî'nin Tarih-i Cihangüşa'sının çeşitli eski nüshalarında bu kabilenin ismi birbirinden farklı olarak "Karluk" ve "Kanglı" şeklinde yazılmıştır). Herhalde Almalık hâkimi de Müslüman idi. İşte bu şekilde Orta Asya'da Müslüman olmayan Karakıtayların hâkimiyetlerinin son devrinde Müslümanlar bu Müslüman olmayan hükümdarlara vezir oldular ve daha önceleri İslâmiyet'in yayılmamış olduğu yerlerde yeni Müslüman vilâyetler meydana geldi. Fakat İslâmiyet'in doğu yönünde yayılması nisbeten daha yavaş oldu. Çünkü oralarda İslâmiyetin yayılmasına medenî Uygurlar engel teşkil ediyorlardı. Müslüman memleketlerinin Kuça şehri doğusundaki hududu

Moğol İmparatorluğunun kurulduğu zamanda da yine Kaşgarlı Mahmud zamanındaki yerinde yani Kuça şehrinin doğusunda idi. Yalnız Kuça'daki Müslüman kahramanlarından Hızır Bey nâmında birisinin Uygurlara galip gelmesi ile şöhret bulduğu hakkında bir haber vardır. O vakitler Uygurlar barış ve dostluk taraftarı olup cesur askerlere karşı koyamayan bir kavim addolunuyorlardı. Bu Hızır Bey, Kaşgar Hanına düşmanlar hücum ederken bunların püskürtülmesi hususunda hana yardım ettiğinden "hanlık" ünvanını elde etti. Fakat Tarım havzasının güneyinde durum biraz değişik olup, Kaşgarlı Mahmud devrinde burada İslâm hudut şehri Çerçen iken XIII. Asırda Marko Polo'nun buralardan geçtiği sıralarda Lob-Nor havalisindeki ahali de Müslüman idi.

Karmaşık bir sorun olarak kalan diğer bir husus da müslüman Asya'nın medenî hayatına Türklerin ne derecede katkı yaptığıdır. Türkler hiçbir yerde Arap-İran medeniyetine tamamen tabi olmuş değildiler. Türklerin kendi dillerini unutmaları da hiçbir yerde olmamıştır. Bununla beraber Arap ve İran medeniyetinin Türklere tesiri o kadar kuvvetli idi ki Türk dili hiçbir yerde devlet ve medeniyet dili olamadı. Türk devletlerinin en batı kısmı olan Küçük Asya'da XIII. Asra kadar devlet dili Arapça idi. Bu bilgiler XIV. Asırda Küçük Asya'da yazılan, yazarı bilinmeyen bir Farsça eserde mevcuttur. Bu habere önceleri pek güvenmiyor idiysem de Marx van Berchem'in dikkat çektiği, XIII. Asra kadar Anadolu'da kitâbelerin Arapça yazılmış olduğu hususu, yazarı bilinmeyen bahsi geçen Farsça eserin verdiği bilgiyi doğruluyor. Aynı şekilde sultanların Keyhüsrev, Keykubâd gibi isimleri taşımaları bunlara İran milli destanının tesirini, bununla beraber bazan herhalde öz Türkçe isimlere rastlanması da sultanların asıllarının Türk olduğunu daha unutmadıklarını gösteriyor. İran Selçukluları da aynı durumda olup, orada Farsça gittikçe yönetim (bürokrasi) ve medeniyet dili oluyordu. Hatta Karahanlıların yönetimindeki Türkistan'da da yönetim ve edebiyat dili olarak Farsça gitgide Arapça'yı sıkıştırıyordu. Bu konuda çok dikkat çekici bir özellik olarak ayrıca söylenmesi gereken bir nokta da Buhara tarihine ait bir eserle ilgili olanlardır. Bu eser Sâmânlılar devrinde Arapça yazılmış idi. Sonra XII. Asırda Farsça'ya tercüme edilirken tercümenin sebebi olarak "halkın o zamanlar Arapça eserler okumağa eğilimli olmadıkları" belirtilmiştir. Hatta İslâmî ilimlerin öğretilmesinde de Arap dili başarısını kaybediyordu. Medreselerde dersleri Farsça okutan hocalar ortaya çıktı. Dinî öğretim meselesinde de hatta ilk (öğretime başlarken) telkinler hususunda da o usul uygulanmaya

başlandı. Mesela 451 senesinde doğmuş ve "Tarih-i Nişabur"a zeyl (ek) yazmış olan Mecdüddin Abdulgâfir'in daha beş yaşında İslâm dininin kaide ve esaslarını Farsça öğrendiği zikrolunur. Fakat Karahanlılar memleketinde hatta Kaşgar vilâyetinde XII. Asrın son yarısında Arap dili mahkeme (hukuk) dili olarak kullanılmıştır. Örneğin tarafımdan Londra Şarkiyat Mektebi Mecmuası'nda İngilizce tercümesiyle yayınlanan bir kaza mahkemesi vesikası da Arapça yazılmıştır. (Bu mesele ve vesikanın Türkçe'ye tercümesi Türkiyat Mecmuası'nın birinci sayısında yayınlanmıştır. Vesika Kaşgar'da yazılan "Kutadgu Bilig"in tasnif olunduğu devirde hüküm süren Buğra Han zamanına aittir). Bununla beraber bu devire ve daha sonraki devirlere ait vesikalar Karahanlılar memleketinde Türk dilinin de siyaset terimlerinden tamamen çıkarılmamış olduğunu gösteriyorlar. Hatta mesela Semerkand'ta da bu şehrin halkı içinde Türkçe konuşanlar o zaman büyük bir ihtimalle hiç bulunmamasına rağmen yine devletle ilgili terimlerde Türkçe kelimeler vardı. Mesela "vezir" kelimesine Türkçe bir sıfat olan "uluğ" kelimesi ekleniyordu. Semerkand hanlarının XII. Asır sonunda kestirdikleri sikkelerindeki "sultanü's-selâtîn" ünvanına da bu "uluğ" kelimesi ekleniyordu. Bu sülâlenin çöküşüne kadar hanlar daima Türkçe isim ve özellikle Türkçe lakap (ünvanlar) kullandılar. Hatta eskiden Moğolistan'da hükümran olan Oğuz hanları tarihinden de bilinen bir âdete– ki tahta çıkan hanın kendisinin eski ünvanını yeni bir ünvana çevirmesidir- Karahanlılarca devamlı uyuluyordu. Bu lakap (ünvan) hanın özel adı yerine kullanılmakta idi. Bu sebepten tarihçiler aynı yerde aynı tarihte kesilen sikkelerde görülen çeşitli ünvanların bir veya birçok şahıslara mı ait olduğunu doğru tâyin edemeyerek büyük zorluk çekmektedirler.

Fakat bugüne kadar bilindiğine göre Semerkand'da Türkçe edebiyat hakkında bir söz bile söylenmiyordu. Hanın sarayında Farsça şiir söyleyen şâirler yaşıyor ve hanın koruma ve lütuflarına kavuşuyorlardı. Türk dilinde Müslüman edebiyatı vücuda getirmek, diğer yerlerden daha çok Kaşgar ülkesinde mümkün idi. Fakat orada da Farsça'nın etkisi gittikçe kuvvetleniyordu, hatta XVII. Asırda bile burada Farsça bir tarihî eser yazılmıştı, halbuki eser nahiv (dilbilgisi) hataları ile dolu olduğundan, Farsça'nın bu yazarın ana dili olmadığı gibi, kendisince pek alışılmış bir dil de olmadığı açıkça görülmektedir. Hicrî 462 de (1069-1070 M.) Kaşgar'da "Kutadgu Bilig" adında Türkçe bir ahlâk kitabı yazılmıştır. Bu kitap Kaşgar Hanı adına yazılmıştır. Yazarı aslen Balasagun'lu olup Kaşgar Hanının sarayında "Hâcib"lik makamını elinde tutan Yusuf adında biridir. Kitabın ismi olan Türkçe "Kutadgu" terkibi "mutlu edebilecek ilim", yahut "padişahlara lâyık ilim" anlamındadır.

"Baht ve mutluluk" anlamında olan "kut" kelimesi her yerde (ve Kutadgu Bilig'in kendisinde de birçok yerlerde) şimdiki zamanda padişahları tazim için kullanılan "haşmet-meâb" anlamında kullanılıyordu. Böyle padişahlara, memurlara vs. başka sınıflara ahlâk öğretmek için yazılan eserler eskiden doğuda ve İran'da çok meşhur idi. Bu gibi eserlerin en kıymetli olan kısmı ahlâkî görüşleri ve verilen nasihatları doğrulamak ve desteklemek için tarihten örnek verilen efsaneler veya olaylarla ilgili hikâyelerdir. Fakat Balasagunlu Yusuf'un eserinde bu yön hiç yoktur. Bunda hiçbir tarihî şahıs zikredilmiyor. Bahsettiği padişah "İlik/İlek" yalnız adaleti temsil eden müstear bir (takma) isimdir. Diğer faziletler ise İlek'in veziri, oğlu ve kardeşi şeklinde temsil olunuyorlardı. İşte bu yüzden "Kutadgu Bilig" bu türden Farsça yazılan örneklerine nispeten kıymeti çok daha azdır. Kitabın girişinde Arap ve Fars dillerinde kitap çok olduğu, fakat Türk dilinde hiçbir kitap bulunmadığı kaydolunmuştur. Böyle bir kayıt Türklerin eski Budist, Mani, Hıristiyan eserlerini pek çabuk unuttuklarını gösteriyor. Var olduğunu Kaşgarlı Mahmud'un eserinden öğrendiğimiz Müslüman Türk Şiir ve Edebiyatı da galiba daha başka edebî eserlerin ortaya çıkmasına sebep olamamıştı. Kaşgarlı Mahmud'un ifadesine göre Kaşgar şehri ahalisi Türk dilinin en fasihi (efsah: en düzgün, açık) olan "Hakanî Türkçesini" konuşuyorlardı. Fakat Kaşgar vilâyetinin köylüleri Kencek dilinde yani bu vilâyetlerin Türk olmayan esas yerli kavminin sonradan Türkleşen diliyle konuşuyorlardı. Bu yüzden Türkçe edebiyatın da ilk önce Kaşgar'da ortaya çıkması gerekiyor.

Bir de "Kutadgu Bilig'in üslup ve ifade tarzı itibariyle eski Türk edebî gelenekleriyle münasebeti ve bu eserin çağdaşlarına ne gibi tesir yapabildiği sorunu vardır. Kutadgu Bilig'in üç nüshası bilinmektedir: Biri 1439'da Herat'da Uygur alfabesi ile yazılan nüsha, diğerleri Arap alfabesiyle yazılan iki nüshasıdır ki bunlardan birisi Mısır'da, diğeri de Fergana'da bulunmuştur. Yazarın eserini önce Uygur ve Arap alfabesinden hangisi ile yazdığı hususu ise hâlen münakaşayı gerektiren bir konudur. Kitabın ismi ve "haşmet-meâb" anlamında "kut" kelimesini kullanması Kaşgar'da İslâm ve biraz da İran tesirinin daha pek kuvvetli olmadığını ve hanın saray ve yönetim birimlerinden Türk dilini daha

çıkarıp süremediğini gösteriyor. Bu "Kutadgu Bilig" adına biraz sonra Moğollar devrinde de tesadüf ediliyor; Moğol imparatorluğunda ve imparatorluğun kalıntısından kurulan devletlerde uygulanan kanunun kaynağı olarak Cengiz Han'a nispet edilen düsturlar ve "yasa" vardı. Gerektiği zaman kanunun kaynağı olmak üzere bunlara başvuruyorlardı. İşte Cengiz Han'a nispet edilen bu rivayetler ve sözler mecmuası da "Kutadgu Bilig" diye adlandırılıyordu. XVI. Asır yazarlarından İbn Arabşah'ın sözünden "Kutadgu" kelimesini Moğolların da kullandığı, hatta Uygur alfabesinin ismi olarak kullanıldığı da görülüyor. İbn Arabşah bu "Kutadgu" kelimesini Cengiz Han'ın mensup olduğu kabilenin ismiyle birleştirmekle hata ediyor. (İbn Arabşah bu kabile ismini "Kıyat" değil "Kıtat" okumuştur). Buğra Han'ın Kutadgu Bilig'i hiç olmazsa ünvan hususunda Moğollara tesir etmiş ve Cengiz Han'ın "Kutadgu Bilig"inin ortaya çıkmasına sebep olduğunu söyleyenler de vardır. Fakat Kaşgarlı Mahmud'un eseri yayınlandıktan sonra Karahanlılara bağlı olan Türklerin kendilerini "Uygur" diye isimlendirmedikleri, bundan dolayı Balasagunlu Yusuf'un eserini yazdığı dilin de Uygurca olmadığı kesin olarak ortaya çıkmıştır. Aynı şekilde Buğra Han'ın "Kutadgu Bilig" gibi başından sonuna kadar İslâm ruhuyla yazılan bir eserin devamlı olarak Budist ve Hıristiyan olarak kalan Uygurlara geçmiş olması ve Uygurların bu kere Moğollara tesir ederken müslüman Karahanlılardan öğrendikleri eseri onlara öğretmiş olmaları da mümkün değildir.

Balasagunlu Yusuf'un eseri Kaşgarlı Mahmud'un eserini yazmaya başladığı seneden ancak iki yıl önce yazılmıştır. Kaşgarlı Mahmud bu eseri görmüş müdür, görmemiş midir? Bu hususu Kaşgarlı Mahmud belirtmiyor. Kaşgarlı Mahmud kendisinin lisaniyata (dil) ait olan bu eserinin kendisinden önce yazılanlar arasında benzeri olmadığını söylüyor. Martin Hartmann, Balasagunlu Yusuf'un eseri ile Kaşgarlı Mahmud'un eseri arasında esaslı bir fark görmüyor; birincisini saray edebiyatı zümresine, sonuncusunu da halk edebiyatı an'anesine (geleneğine) nispet ediyordu. Fakat bu iddiasında haklı olmasa gerek. Yukarıda gördüğümüz üzere Kaşgarlı Mahmud'un eserinde geçen şiirler içinde saraya ait şiirler de vardır. Diğer taraftan da Balasagunlu Yusuf kendisinin ahlâkî nasihatları için halk arasındaki hikmetli sözlerden (halk felsefesinden) faydalanmıştır. Kutadgu Bilig'te geçen bazı yerler Kaşgarlı Mahmud'un eserinde geçen halk sözleri örneklerindeki fikir ve ifadelerin aynıdır. Kutadgu Bilig'i okumuş olan herkes Kaşgarlı Mahmud'un eserinde geçen "erdem başı til" yani "hikmetin başı lisanda" yani "insanın sözündedir" atasözünü görür görmez herhalde Kutadgu Bilig'i hatırlayacaktır.

Yayık nehrinin ağzına yakın Saraycık denilen yerde üzerinde Kutadgu Bilig'ten alınmış şiir yazılı bir çömlek bulunmuştur. Bundan Kutadgu Bilig'in bugüne kadar ortaya çıkarılan nüshaları sayıca az olmasına rağmen zamanında epeyce meşhur olduğu anlaşılıyor. Bundan başka yine yakında Türkiye'de Hibetü'l-Hakaik ve "Aybetü'l-Hakayık" adlı bir eser bulunarak yayınlanmıştır. Kutadgu Bilig'e nispeten biraz daha geç bir döneme ait olan bu eser yine aynı mevzu üzerine ve gerçek hayatın olayları ile tamamen ilgisiz bir şekilde yazılmış olup, bilinegelen ve kuru ahlâkî nasihatları içermektedir. "Kaşgar dilinde" yazılan bu eserin yazarı "Ahmet bin Muhammed Yüknakî" adlı biri olup, Dâd Sipehsâlâr Bey adında bir emîre ithaf edilmiştir. Bu "Hibetü'l-Hakaik"in bulunması Kutadgu Bilig'in kendi türünde tek eser olmadığını ve Türk edebiyatında bir "Kaşgar Devri" olduğunu gösteriyor, fakat bu devrin Türk edebiyatının daha sonraki devirlerdeki yapı ve gelişmesine tesiri pek az olmuş olsa gerek.

Türklerin Çin medeniyetine olan eski yakınlıklarının izleri bu zamanda da sürmüş olup, bu izler yalnız han lâkap ve ünvanlarına has değildi. Kaşgarlı Mahmud'un eserinden anlaşılıyor ki Karakıtaylarda kullanılan Çince bir mansıp (mevki ünvanı) olan "tayangu" daha o asırlarda da varmış. Tayangu kelimesi Arapça "hâcib" terimine karşılık olup bunun aslı da "itimat etmek, güvenmek" manasında olan Türkçe "tayanmek (dayanmak)" mastarından olduğu söyleniyor. Orhun âbidelerinden bilinen "prenses" manasını ifade eden "koncuy" kelimesi de Kaşgarlı Mahmud zamanına kadar gelebilmiş, fakat "hatun" kelimesi bu zamanda "koncuy" kelimesine göre daha yüksek bir mevkii ifade etmiştir.

Kaşgarlı Mahmud'un eserinde maddî medeniyeti ifade eden çeşitli kelimeler arasından "elatu" kelimesi dikkati çekmektedir. Bu kelime "burun temizlemek için insanın cebinde taşıdığı ipek parçası" diye açıklanıyor. Bilindiği gibi eski ve orta çağlarda gerek eski Yunan ve gerekse İslâm âleminde burun mendili kullanılmıyordu. Bu mendil Çin ve Japonya'da çok eski devirlerde bile kullanılmış olup, Avrupalılarda XV. Asırda Uzak Doğu medeniyeti ile tanıştıktan sonra kullanılmağa

başlandı. Moğolistan'da da eskiden kullanılıyordu. XI. Asırda bu burun mendilinin Türklerde kullanılması, sonradan etkisini kaybeden Uzak Doğu medeniyetinin, Türklere olan eski etkisinin izlerinden birisi olarak kabul edilmesi gerekir.

Müslüman Türk edebiyatının Kaşgar devrinden sonraki devrinin merkezi Harezm de dahil Sirderya nehrinin güneyinde olan yerlerdir. Bu yerlerin Türk tarihindeki önemini gelecek konferansta arz edeceğim.

Sekizinci Ders

Yukarıda görüldü ki göçebe kavimlerle ticaret Orta Asya'nın diğer medenî vilâyetleri için önemli olmakla beraber, coğrafî durumu itibarıyla Harezm için daha önemli idi. Aynı coğrafî durumun Harezm halkının kavmî (etnoğrafik) yapısı ve diline de etkisiz kalamayacağı bellidir. Hatta Harezm'in komşuları İranlı asla daha yakın olan göçebelerden olduğu zamanlarda bile bu özelliğinin farkedilmiş olması ihtimali pek yakındır, hiç olmazsa bazı âlimlerin Harezm halkının evvelce Sirderya boylarından Don boylarına kadar uzanan geniş bozkırda oturan Alan kavmine mensup olduğunu ispat etmek yolundaki çalışmaları bu hususta zikre değer. Bozkırların Türkleşmesinden sonra Harezm Türklerin etkisine daha çok girdi. İslâmiyet'in ilk asırlarında Harezm ahalisinin konuştuğu lehçe diğer İranlılarca anlaşılmamakla beraber, yine İranî bir lehçe idi. Bu yalnız konuşma dili olmakla kalmayıp edebî özelliği de vardı. Hatta XI. asırda bile bu dilde yazıyorlardı, fakat Farsça sözlüklerde "Harezm kelimesi" diye gösterilen kelimelerin çoğu öz Türkçe kelimelerdir. Buna ek olarak X. Asırda Harezmlilerin kıyafet itibarıyla Türklere benzediği de kaydedilmiştir. XIII. Asırda Moğollar devrinde ise Harezm hakkında eser yazanlar burasını dil bakımından tamamen bir Türk memleketi olarak tasvir ediyorlar. Şu halde Harezmlilerin Türkleşmesi XI. Asır ile XIII. Asır ortasında yani burasını Selçuk Sultanlarına bağlı emîrlerin idare ettikleri devirde gerçekleşmiştir. Bu emîrler köken itibarıyla Türk olmakla beraber, eski İran ünvanı olan "Harezmşah" ünvanını koruyorlardı. XI. Asırın son senelerinde burada Harezmşahlar Sülâlesi kuruldu ki, bunların hemen hepsinin isimleri Türkçe idi. Harezm bunların devrinde bu ülkenin bütün tarihinde ilk ve son defa olmak üzere pek büyük bir devletin merkezi olmuştur. Bu Harezmşahlar önceleri Selçuk sultanlarının vekilleri iken, yavaş yavaş Müslüman âleminin doğu kısmının yüce hükümdarları sıfatını kazandılar. Hatta Selçuk devletinin çöküşünden sonra XII. Asır ortasında Bağ-

dad Halifesinin vaktiyle kaybetmiş olduğu dünyevî hâkimiyeti geri almasını da kabul etmediler. Belki umumen İslâm memleketinde önceleri Selçuk sultanlarının hakkı olan "Sultan-ı İslâm"lığın kendilerine geçtiğini iddia ettiler. Hatta son Harezmşahlar evvelce Selçuklular devrinde olduğu gibi hâkimiyetlerinin Bağdat'ta da kabul olunmasını istediler.

Harezm o vakit herhalde İran medeniyetinin tesiri altında bulunuyordu, eserlerini Farsça yazan âlim ve şairler arasında Harezmliler de vardı. Harezmşahlar devrinde Farsça, memleketin resmî dili idi. Fakat Sogd'daki gibi mahalli halk kitlesinin konuşma dili olan eski lehçenin yerine Farsçanın üstünlük kazanması daha gerçekleşmemiş olsa gerektir. Büyük bir ihtimalle Harezm dili buralarda daima halkın dili olma özelliğini korumuş ve yerini ancak daha sonraları Türkçe'ye bırakmıştır.

Sirderya havzasında kısmen Harezmliler ve kısmen ihtimale göre Sogdlular tarafından kurulmuş olan kolonilerin Türkleşmeğe maruz kalmalarının daha erken olması gerekiyordu. Nitekim XI. Asırda buralarda Türklerle meskun şehirler de vardı. Kaşgarlı Mahmud'da Oğuz şehirleri olarak "Savran" (bu gün de mevcut olan bu şehir Sâmânlılar devrinde bir hudud şehri idi) ve "Soğnak" (XII. Asırda henüz Müslüman olmayan Kıpçak ülkesinin başşehri idi, şimdi harabesine Sunak Kurgan deniyor) şehirleri zikrolunuyor.

X. asır coğrafyacıları "Savran"ın güney doğusunda ve burası ile "Farab" (veya "Otrar") arasında "Şavgar" şehrini zikrediyorlar. Coğrafyacıların eserlerinde gösterilen mesafelere bakılırsa bu şehir yaklaşık olarak şimdiki "Türkistan" şehrinin yerinde olmuş olacaktır. "Şavgar" ismi İran asıllıdır. Fakat X. Asırda bu şehrin ahalisinin İranlı mı Türk mü olduğu belli değildir. Sâmânoğullarından Nasr bin Ahmed'in (914-943) üçyüzbin kadar (bu rakam herhalde abartılıdır) askerle yaptığı bir seferi, metinlerin birinde (İbn Havkal) bu Şavgar şehri üzerine yapılmış gösteriliyor. Eğer böyle ise Şavgar kuvvetli bir hükümdarlığın karargâhı olmuş oluyor. İbn Havkal'ın kaynağı olan "İstahrî"nin nüshalarında ise bu şehrin ismi tamamen başka türlü yazılmıştır. Böyle olunca, özellikle bu sefer hakkında diğer kaynaklarda da bilgi bulunmadığından seferin nereye doğru olduğu soru işareti olarak kalıyor. Sirderya havzasında bu Şavgar'dan başka bir de Evliya Ata şehrinden

dört fersah (24 kilometre) güney batıda başka bir Şavgar vardı. Gerek XII. Asır âlimlerinden Sem'ani'nin (XI. Asırda yazılan bir esere dayanarak) Türk hududunda bir yer (nâhiyetün min sugûrî't-Türk) ve gerek XIII. Asır âlimlerinden Yakut'un (XII. Asır yazarı İmranî'ye dayandırarak) "Türk şehirlerinden biri" (min bilâdî't-Türk) şeklindeki tarifleri de adı geçen Şavgarların her ikisine ait olabilir.

Şimdiki Türkistan şehri yerinde olan Yasi veya Yesi şehri ne Sem'anî ve ne de Yakut tarafından biliniyordu. Halbuki şehir XII. Asırda da mevcuttu. Nitekim doğumu burada olan veya hiç olmazsa burada yaşamış ve ölmüş olan Şeyh Ahmed Yesevî yahut Yasavî bu zamanda şöhret kazanmıştı. Ahmed Yesevî 562 H. (1166/1167 M.) de vefat etmiştir. Diğer bir habere göre bu Ahmed Yesevi "Sayram" şehrinde doğup yetişmiştir. Her halde bu Sayram'dan maksat Doğu Türkistan'daki Sayram olamaz. (Çünkü o şehir henüz o asırda mevcut olmayıp, ancak XVI. Asırda Batı Türkistan'daki Sayram'dan gelen muhacirler tarafından kurulmuştur). Belki Batı Türkistan'da şimdiki Çimkent şehrinin biraz doğusundaki Sayram'dır ki "İsficab" ve "Akşehir" isimleriyle bilinip Kaşgarlı Mahmud'ta da geçmektedir.

Türkler tarafından "Ata Yesevî" lakabını alan Ahmed Yesevî Türkler arasında İslâmiyet'in ve İslâm tasavvufunun yayılması için büyük bir tesir yapmış olsa gerektir. Bunun tasavvuf ruhuyla yazmış olduğu Türkçe şiirleri halk arasında büyük bir şöhret kazandı ve hatta bu güne kadar Orta Asya'daki halk şâirleri bu tarzda kendisini taklit etmektedirler. Fakat ne yazık ki özellikle halk tarafından bilinmeleri dolayısiyle bu şiirler, bize yazıldıkları zamandaki şekliyle gelememiş, belki bunları birçok defa istinsah (kopya) edenler asıl nüshanın dilini, kendi zamanlarına uydurarak değiştirmişler ve başka şeyler de araya sokmuşlardır. Ahmed Yesevî'nin terceme-i halini de (hayatını) aynı şekilde tamamen daha sonraki devirlerin efsanevî hikâyelerinden öğreniyoruz. Bu efsanelere göre Ahmed Yesevî'nin öncüsü "Arslan Baba" veya "Bab Arslan" (bilindiği gibi Arapça kapı anlamında olan "bab" kelimesi Türkistan'da İslâm dinini yayanlar için kullanılmıştır) adında Türk evliyasından bir velidir. Arslan'ın oğlu Mansur Ata, Ahmed Yesevi'nin ilk halifesi veya vekili idi. Ahmed Yesevî'nin kendisi ise Hemedan'dan Türkistan'a gelmiş olan İran'lı mutasavvıf Yusuf Hemedanî'nin üçüncü halifesi idi. Yusuf Hemedanî birçok seneler Merv'de mutasavvıflar tarikatının şeyhi olarak yaşamış ve 1140 senesinde vefat

etmişti. Yusuf Hemedanî'nin terceme-i halini (hayatını) yazan kişi bu şeyhin kesinlikle Türkçe bilmediğini kaydediyor. Bununla beraber bu onun Türk tasavvufunun kurucusunu talebe edinmesine engel olmamıştır. Yusuf Hemedanî'nin ikinci halifesi yani Ahmed'in doğrudan doğruya selefi Şeyh Ebu Muhammed Hasan bin Hüseyin el-Andakî idi. 1157 senesinde vefat eden bu zat hakkında kendisinin çağdaşı ve dostu olan Sem'anî bazı bilgiler veriyor. Fakat Ahmed Yesevî hakkında Sem'anî'nin bilgisi yoktur, hatta Sem'anî'nin yalnız "nisbelere" ve özellikle din âlimleri nisbelerine tahsis ettiği bu kitapta "Yesevî" şeklinde bir nisbe bile yoktur.

Özellikle Türk evliyasından bir veli olmasından dolayı Ahmed Yesevî sevgi ve saygısı onun mezarı üzerine XIV. Asrın sonunda Timur tarafından yaptırılan muhteşem binanın da gösterdiği üzere Sirderya nehri havzasında pek uzun ve devamlı olarak yaşamıştır. Ahmed Yesevî'nin talebe ve halifeleri arasında eserlerini Türkçe yazan ve Türkçe "Ata" (peder) lakabını taşıyan birçok kişi vardır. Bunlardan biri de faaliyeti cihetiyle Harezm'le irtibatı olan "Hakîm Ata" yahut "Süleyman Bakırganî"dir. Hakîm Ata da, tıpkı Ahmed Yesevî gibi tasavvufa ait Türkçe nasihatlar mecmuası yazmıştır. Fakat bu eser Ahmed Yesevî'ninki gibi manzum (şiir) değil mensurdur (düzyazı tarzındadır). Hâkîm Ata'nın hikmetli sözleri de tıpkı Ahmed Yesevî'nin sözleri gibi sade bir dille ve geniş halk kitlesine hitap etmek üzere yazılmıştır.

Harezm'in Türkleşme devresinde bulunduğu asırlardaki hayatının araştırılması Türkistan'da Türklerin yavaş yavaş çoğunluk kazanmasının medeniyetin çökmesine ne derecede sebep olup olmadığı yönünden büyük bir önemi vardır. Türkleri medeniyete düşman diye tanıtarak tarihteki rollerine yalnız o noktadan karar vermekte Avrupa müsteşrikleri içinde herkesten ileri giden zat meşhur Alman müsteşriki Nöldeke olmuştur. Nöldeke'nin fikrince Sâmânoğullarının memleketinin Türkler tarafından fethedilmesi "bu memleketlerin tarihindeki en acı felâketlerden biridir". Daha yakın zamanlarda 1924'te "Der İslâm" dergisi sahifelerinde Nöldeke bu konuya tekrar dönerek önceki iddiasını tekrarlamış ve umumen İran devleti olan Sâmânoğulları devletinin çöküşünü takiben medenî İslâm dünyasına Türklerin gelip girmesini "bütün dünya tarihinde birinci derecede bir belâ ve musibet olmak üzere" tasvir etmiştir. Harezm ise yalnız Türk siyasî hâkimiyeti altında kalmış olmayıp, eski dili yerine Türk dilinin hakimiyetini kabul eden yüksek

medeniyetli ülkelerin bir örneğidir. Bununla beraber Harezm'in XIII. Asırda (Türk hâkimiyeti altında olduğu devirde) ki durumunun X. ve XI. Asırda (yani Türk hâkimiyetinden önceki devirde) ki durumundan medeniyet bakımından çok daha aşağı olduğunu gösterecek vakıalar göstermek çok zordur. Moğol istilâsından pek az önce şehir hayatının geniş ölçüde ilerlemiş olduğunu, hatta sulama ile yapılan ziraat alanlarının ve mamur yerlerin, özellikle Harezm'in güney batı kısımlarında daha çok genişlediğini görüyoruz. Diğer kaynaklar ise bu asırlarda Harezm tüccarlarının Orta Asya'da eskiye göre daha uzak memleketlerde nüfuz kazandıklarını anlatıyorlar. Bunun en büyük örneği 1218'de Mahmud Harezmî adında bir zâtın Cengiz Han tarafından Harezmşah Muhammed'e elçi olarak gelmesidir. Büyük bir ihtimal ile bu Mahmud "Sefir Mahmud" anlamında olan "Mahmud Yalvaç"la aynı kişidir. Bu Mahmud Yalvaç ise Moğol devrinde Çin'de Pekin valisi idi, oğlu Mesud Bey de Orta Asya'nın medenî ülkelerini idare ediyordu. Bu Mesud'un "bey" ünvanını taşıması, "Satılmış" ve "Sevinç" isminde iki oğlunun isimlerinin öz Türkçe olması, gerek Mesud'un, gerek babası Mahmud'un dil yönünden Türk olduklarını düşünmeğe sevkediyor.

Harezm'de fikrî medeniyetin yüksekliğine, akıl ve fikre dayalı bir kelâm mezhebi olan Mutezile'nin daha XI. Asırda burada geniş ölçüde yayılmış ve XIII. Asırda da bu yayılmanın en üst noktasına erişmiş olması şahittir. Harezm'in fikrî medeniyetinden bahseden Arap âlimleri bu ülkede dinî tartışmaların büyük bir edeb dairesinde yapıldığını ve hiçbir taassup gösterilmediğini ve tartışmacılardan birinin kendi fikrini savunurken kaba ifadeler kullandığı takdirde derhal sözünün kesildiğini ayrıca belirtiyorlar.

Harezm'de Mutezile mezhebinin ne kadar derinleşmiş ve kökleşmiş olduğunu bilmek için bu mezhebin Moğol istilâsından sonra da yaşamış olduğuna dikkat etmek yeter. Öyle ki Moğollar bu memleketi 1221 yılında fethederken Harezm büyük direniş gösterdiğinden özellikle bu ülke büyük tahriplere uğramıştı. Buna rağmen medenî geleneklerden Mutezililik yaşayabilmiştir. Vâkıa ziraat ve köylerin bayındırlığı Moğollardan önceki haline döndürülememiş ve XIV. Asırda ziraat alanları Moğollardan önceki devre göre biraz daha azalmış ise de Harezm'in başşehri olan Ürgenç, şimdiki "Köhne Ürgenç" şehri 1221 senesi olayından birkaç sene sonra hemen hemen Moğollardan önceki gibi yeniden onarılarak canlandırılmış ve hatta Moğol devrinde o taraf-

larda seyahat eden Müslüman ve Avrupalı seyyahlar Ürgenç'i Batı Asya ve Avrupa ile Uzak Doğu ticaret yolu üzerinde en büyük şehirlerden biri olarak anlatmışlardır. 1333 senesinde burada bulunan Arap seyyahı İbn Battuta da Ürgenç şehrinin "Türk şehirlerinin en büyük, mühim ve güzellerinden biri" oduğunu belirtmiştir.

Harezm ve medeniyet yönünden burayla ilişkisi olan aşağı Sirderya şehirleri, Moğol devrinden önce olduğu gibi sonraları da pek canlı bir medenî ve edebî faaliyet alanı olmuşlardır. Brockelmann'ın "Arap Edebiyatı Tarihi"nde Harezm'de ve ona komşu ülkelerde yazılan birçok eserlerin ve yazarlarının adı geçmektedir. Edindiğim bilgilere göre İstanbul kütüphaneleri bu bilgilerden daha fazlasını vermeğe ve tamamlamağa imkân veriyor. Bu eserlerin çoğunluğu dinî ilimlere aittir. Bana verilen bilgilere göre bu eserlerden birinde Harezm dilinde cümleler kullanılmıştır; bu bilgilerin yakın bir zamanda ortaya çıkarılmasını ümit etmek icabeder. XII. Asırda Harezm'den çıkan veyahut Harezm'de faaliyet gösteren âlimler içerisinde biz Zemahşerî ve Şehristanî gibi değerleri dünyaca bilinen âlimleri de görüyoruz. O zamanın bu gibi âlimlerinden mahallî veya Türk millî hislerini ortaya koymalarını beklemenin biraz zor olacağı tabiîdir; fakat Harezmşahların en sonuncusu olan Celâleddin (1221 senesi başlarında Harezm'i terketmiş, aynı senenin Kasım ayında Hindistan'a kaçmış, 1223'te Batı İran'da faaliyet göstermiş ve 1231'de Moğollarla olan savaşta ölmüştür) adına Muhammed bin Kays isimli birinin Türk dili hakkında "büyük bir kitap" yazmış olduğu dikkat çekici ve ilginçtir. Bu yazar hakkında başka hiçbir bilgiye sahip değiliz. Eseri de galiba Arapça'dır. Kaşgarlı Mahmud'dan sonra bu eser Türk dili hakkında yazılmış ve şimdiye kadar bizce bilinen eserlerin ikincisi olacaktır. Yazık ki bu eser bize ulaşmamış ve varlığı da ancak Moğollar zamanında eser yazan Cemâleddin ibnü'l-Mühenna'nın eserinin iki yerinde bu kitaba yaptığı atıflardan anlaşılmıştır.

Anlaşıldığına göre Türkler Harezm'e gelip yerleştiklerinde oradaki, zamanına göre, yüksek olan medeniyeti benimsedikleri gibi bu öğrendiklerinden Müslüman Türk edebiyatını geliştirmek yolunda faydalanmışlardır. Eğer Moğollardan önceki devrin Türk-Harezm medeniyeti olmasa idi, Moğollar devrinde Harezm'in ve genellikle Altınordu'nun Türk Edebiyatı tarihindeki o büyük –ve şimdi gittikçe daha da anlaşılan- rol ve ehemmiyetlerini anlamak zor olurdu. Aslen Harezmli olan bir Altınordu şâirinin 1353 tarihli eserinin dili Timurlular devrinde "Çağatay dili" adını alan edebî Türk dilinin aynıdır. Bununla beraber "Harezmî" takma adını taşıyan bu yazarın eseri, asıl vatanı olan Harezm'de değil, şimdiki Güney Rusya'da yazılmıştır. Şimdi İstanbul'da, anlayabildiğime göre, eserlerini bu şâir Harezmî'den önce yazan yazarlar da bulunmuştur. Harezmî'nin eseri Canbek Han devrinde yazılmış iken bize ulaşan diğer bir edebî eser ondan daha önce, Canıbek Han'ın büyük kardeşi olan Tini Bek Han devrinde yazılmıştır. Bu eserde Tini Bek'e "Şahzâde" dendiğinden bu son eserin daha Şehzâde Tini Bek'in babası Özbek Han zamanında yani 1340'tan önce yazılmış olduğu anlaşılıyor. Şimdiye kadar bilinenlere göre Moğollardan önce Kırım'da Müslüman yoktu. İşte burada da Moğol devrinde Yusuf ve Züleyha'ya ait Türkçe bir edebî eser yazılmıştır. O eser de şimdi bize yalnız o eski devirde güney Türkçesine yapılan tercümesinden bilinmektedir. Bu güney Türk edebî dili de Moğol devrinde meydana gelmiş ve sonra Osmanlıca adını almıştır. Daha başka tercümeler de vardır, örneğin "Ebu Nasr Serahsî"nin akâide dair eseri XV. Asırda Mısır'da güney Türkçe'sine tercüme edilmiş ve Yusuf ile Züleyha kıssası gibi bu eser de bu güney Türkçesine Tatarca'dan yani Altınordu'daki edebî dilden tercüme edilmişti. Sirderya havzasının aşağı kısmındaki Barçkent şehrinde (bu şehir Barçın, Barçınlığ isimleriyle de bilinmektedir) XIII. Asırın ikinci yarısında Hüsâmeddin Hâmid bin Asım el-Barçınlığî isminde büyük bir fakih yaşamış olup bu fakih üç dilde eserler yazmış idi. Bu âlimi şahsen görüp bilen Cemal Kureşî'nin anlattığına göre onun Arapça eserleri fasih (açık seçik), Farsça eserleri melih (sevimli), Türkçe eserleri sahih (düzgün) idi.

Cemal Kureşî tarafından Arapça, Farsça ve Türkçe'nin İslâm âleminin üç edebî dili olarak karşılaştırılması bugüne kadarki bilgilere göre İslâm edebiyatında ilk karşılaştırmadır. Cemal Kureşî Almalık'ta doğmuştur (doğumu 1230 civarında olup, sonraları çoğunlukla Kaşgar'da yaşamıştır). Hüsâmeddin ile de 672 H. de (1273/1274 M.) Barçkent'e seyahatı esnasında tanışmıştır. Cemal Kureşî'nin rivayetinden anlaşılıyor ki Altınordu medeniyeti daha XIII. Asırda bile Türkistan medeniyetini etkiliyordu. Böyle bir etkinin varlığı son zamanlara kadar Orta Asya Türklerince bilinmediği gibi Avrupa âlimlerince de bilinmiyordu. XVI. Asrın başlarında Babür Mirza, Çağatay şâiri Ali Şir Nevaî'nin eserlerinin Fergana'da Andican şehri ahalisinin konuştuğu dilde yazılmış olduğunu düşünüyordu. Radloff ise 1888'de Babür'ün fik-

rinin yanlış olduğunu ve Çağatay dilinin bir edebî dil olup, herhangi bir yerli konuşma dili ile ilgili olmadığını ispat etmeğe çalışmıştı. Bununla beraber Radloff bu edebî dilin yalnız eski Uygurların edebî dilinden başlayarak (Radloff o makalesini yazarken Orhun âbideleri daha bilinmiyordu, bundan dolayı o dilin arada sözkonusu olması bile imkânsız idi) 1310'da yazılmış olan "Kısas-ı Enbiya" kitabına kadar gelen eski edebî dil etkisiyle, yani özellikle doğunun batıya olan medenî etkisi sayesinde meydana gelmiş olduğunu düşünmüştür. Radloff'un fikrine göre anılan Kısas-ı Enbiya kitabı da "öz Uygur dilinde" yazılmıştır. Aynı edebî dilin Altınordu'da da yayılmış olduğuna XIV. Asrın sonunda Toktamış ve Timur Kutluğ Han'lar tarafından yazılmış olan ferman (yarlık) lar tanıklık etmektedir. Radloff bu edebî dilin böylece Altınordu'da yayılmasını da ancak bu fermanların yazıldıkları XIV. Asırda meydana gelmiş gibi düşünmüş olsa gerek. Ona göre bu fermanlar "Çağatay edebî dilinden haberi olan" biri tarafından yazılmıştır. O zaman daha Çağatay edebiyatının etkisiyle Altınorda edebî dilinin değil, aksine Harezm dahil olmak üzere Altınorda'nın Türkistan'a etkisiyle Çağatay dilinin oluştuğunu düşünmek güç idi.

Eğer Moğol istilâsı olmasaydı, Çağatay edebî dilinin oluşması da mümkün olamazdı. Bilindiği üzere XIII. Asır Moğol fetihleri dünya tarihinde tamamen istisnai bir yer işgal etmektedir. Göçebelerin medenî ülkelere akınları her vakit tekrarlanmasına rağmen, aynı kavmin kısa bir zaman zarfında Uzak Doğu ve Batı Asya'yı, Doğu Avrupa'daki medenî memleketleri fethetmesinin diğer bir örneği görülmemiştir.

Böyle olunca tabiîdir ki Moğollar tarafından fethedilen memleketlerin hepsinde de Moğollar hakkında yazılar yazılmıştır. Bu yüzden tarihî kaynaklarda Moğol tarihi hakkında diğer tarihî devirlere göre daha fazla bilgiye rastlıyoruz. Batı Avrupa ilimleri de, ortaçağdaki büyük doğu devletlerinin hepsine birden verdikleri önemden daha fazla Moğol devleti tarihine önem vermişlerdir. Fakat bu devletin kuruluşu ile ilgili meselelerin hepsi de araştırılmış ve çözülmüş sayılamaz. Mesela bizim için büyük önemi olan meselelerden biri Cengiz Han ile Harezmşah Muhammed'in savaşlarının sebebi meselesidir. Bu meseleye çoğunlukla cihangir Cengiz Han'ın fetih planları noktasından bakılıyor ve bu planlar da dışarıdan teklif edilmiş değilse bile, özellikle Bağdad'taki Abbasi Halifesi Nâsır tarafından yardım görmüş olduğu zannediliyordu. Hatta son zamanlara kadar ilmî eserlerde Cengiz Han'ı

Harezmşah aleyhine halifenin yönlendirdiği söyleniyor. Halbuki İslâm kaynaklarının bu savaşa ait haberlerinin karşılaştırılması bu savaşın çakmasına Harezmşah'ın sebep olmuş olmasa bile bunu hızlandırmış olduğu sonucunu veriyor.

Son Harezmşahlar "Sultan-ı İslâm" olmak istiyorlardı. Bu "Sultan-ı İslâmlık" vazifelerinden biri de İslâm dinini ve ona dayanan adalet esaslarını İslâm memleketi dahilinde korumakla beraber kâfir yönetimler altında olan Müslümanları da mümkün mertebe kurtarmağa çalışmaktı. Harezmşah Muhammed devrinde bu noktaya önem verilmesine uygun şartlar vardı, o da Karakıtay Gurhanları'nın çöküş ve yıkılmaya yüz tutmaları ve yönetimleri altındaki Müslüman vilâyetlerinden bazılarında isyanların olmasıdır. Bu isyanların ne sebepleri ve ne de nasıl olduğu hakkında elimizde hiçbir ayrıntılı bilgi yoktur. Gurhan aleyhine isyan eden Müslüman sultanlarından ilki Hotan Sultanı olsa gerek; Türk ve Müslüman olduğuna şüphe olmayan bu sultan yalnız bu münasebetle zikrediliyor. Moğollardan önceki devirde Hotan'da basılan paralara (sikkelere) de sahip değiliz. Aynı olay bile bir anda Gurhan memleketinin batı kısmında Buhara'da Gurhanların ve onlar tarafından atanan mahallî hâkimlerin (idarecilerin) yönetimine karşı halkın kendisi baş kaldırmıştı. Aynı şekilde isyandan biraz önce de Buhara'da bütün yönetim ve hâkimiyet mahallî Müslüman ruhanîlerin reisi olan ve "Âl-i Burhan" denen "Sadr"ların eline geçmiş ve Semerkand'da oturan Türk hanlarından tamamen bağımsız bir şekil almıştı. Bu Sadrlar doğrudan doğruya Gurhan'ın kendisine bağlı ve vergiyi de kendileri toplayıp götürüp vermek gibi imtiyazlara sahip idiler, yani bunlara Karakıtay ve sonra da Moğol devrinde uygulanan vasallık (tâbi beylik) usullerinin en yumuşak şekli uygulanıyordu. Sadrların hâkimiyeti halkın, genellikle mahallî aristokrasisi aleyhine olan isyanı neticesinde sona erdi. İsyan edenlerin reisi mahallî sanatkârlar sınıfından biriydi. Bunu da eski beyleri çok şiddetli takip etmekle suçluyorlar ki bu şekilde isyanın mahiyet ve özellikleri açığa çıkmış oluyor. Bu mücadelelerde dikkat çeken noktalardan biri şudur ki Sadrlar hâkimiyetlerinde bir dinî kuvvete dayanmalarına rağmen isyan edenler aleyhine yardım ricasıyla Müslüman olmayan Karakıtay hükümdarlık merkezine müracaat ettiler. Karakıtaylar bunların rica ve isteklerini yerine getirdilerse de yardım için askerî kuvvet değil, yalnız emir ve fermanlar gönderdiler. O devir ise Gurhanların çöküş devri olduğundan bu emirlerin hiçbir etkisi olmadı.

Harezmşah Muhammed Buhara'daki hâdiselerden yararlanarak 1207 senesi sonbaharında Karakıtaylar üzerine ilk seferini yaptı. Buhara'daki isyan Gurhan'ın da aleyhine olduğundan Harezmşah Muhammed'in bu isyan hareketine yardım edeceğini beklemek gerekirken öyle olmadı. Buhara ayaklanmasının öncüsü, Harezmşah'ın askerine karşı koyamadığından tutsak alınarak Harezm'e getirildi. Aynı zamanda Harezmşah, Gurhan'ın vasalı olan Semerkand hanı ile görüşmelere başladı. Karahanlılar sülâlesinden Semerkand'da hüküm süren son iki han İbrahim ve oğlu Osman "Sultanların Sultanı" (Sultanü's-Selâtin) gibi tantanalı bir ünvan taşıyorlardı. İbrahim Han ise sikkelerinde bu Arapça ünvan yanına Türkçe "Uluğ" sıfatını da ekliyordu. Sikkelerde bu hanların Türk sülâlesinden olduklarını gösterecek diğer bir alamet yoktur. Yalnız çağdaşları olan İranlı Avfî'nin eserinde bu İbrahim ve Osman hanların tam olarak ünvanları "Kılıç Tamgaç Han" ve "Kılıç Arslan Han Hakan" geçiyor. Bunun gibi her iki hanın askeri ve teb'ası içinde Türklerin ne kadar önemi olduğuna dair de hiçbir bilgi yoktur. Dikkat çekici ve ilginç olan bir nokta da Zerefşan nehrinin son akıntılarının döküldüğü gölün, o zaman bile "Kara Göl" ismini taşımasıdır. Bundan Buhara vilâyetinde, hiç olmazsa bu vilâyetin çöle yakın ve Harezm tarafındaki yerlerinde daha o zaman bile az çok Türk'ün olduğunu çıkarmak mümkündür.

Harezmşah'ın 1207'deki seferi fazla bir netice vermedi. Galiba Harezmşah'ın geçici bir müddet için fethettiği yerler, tekrar Gurhan yönetiminde kalmak mecburiyetinde kaldılar. Harezmşah Muhammed ancak 1210'da Talas yakınındaki savaşta Karakıtay askerlerini yenebildi. Bu zafer de kesin bir zafer olmadı. Çünkü Gurhan teb'ası olan Müslümanlar, Harezmşah etrafında toplanarak birleşemediler, hatta Balasagun halkının Gurhan aleyhine ayaklanmalarına da Harezmşah bir türlü yardım edemedi. Fakat Harezmşah bu zaferlerden faydalanarak kendi hâkimiyetini daha da canlandırdı, kendisine Selçuk sultanlarının sonuncusu ve pek kudretlisi olan Sancar'ın adını (Sultan Sancar) verdi. İlâve olarak "İskender" yani "Makedonyalı Aleksandr" nâmını da aldı ki bu, Harezmşah'ın yalnız "Sultan-ı İslâmlık" noktasından gerekli olan fetihlerle yetinmeyip dünya çapında fetihler yapma fikrinde olduğunu da yeterli derecede açıkça gösteriyor.

Bununla beraber Karakıtay devletinin kaderi Harezmşah'ın hareketinden daha çok doğudan Moğolların gelmesiyle çözüldü; o zaman Tatar diye adlandırılan Moğollardan, tarihçi İbnü'l-Esir'in ifadesine göre, önce "ilk Tatarlar" geldiler, bunlar Moğolistan'dan Cengiz Han'ın baskısıyla çıkmışlardı. Sonra da Cengiz Han'ın askerleri geldi.

Tarihçi Reşidüddin ise Moğollardan önce Tatar isminin kavim adı olarak geniş ölçüde kullanılmasının o zaman "Boyur-Nor Gölü" etrafında yaşayan hakiki Tatarların oldukça kudretli olmalarından ileri geldiğini söylüyor. Şimdi ise biz bu Tatar kelimesinin daha eski zamanda, Orhun âbideleri devrinde yani VIII. Asırdan başlayarak böyle geniş bir şekilde yayılmış olduğunu biliyoruz; X. asırda bu isim Tumanski Yazması'nda ve XI. Asırda Kaşgarlı Mahmud'un eserinde görülüyor. Büyük bir ihtimalle Tatar ismi genellikle Moğol diliyle konuşan kavimlere verilmiştir. Reşidüddin'in naklettiği bilgilerden de görülüyor ki Moğol dilleri ile Türk dillerinin yayıldıkları ülkelerin hududu o zamanda da yaklaşık olarak şimdiki hududa uyuyordu. Orhun nehrinden yukarı Irtış'a kadarki bütün Batı Moğolistan'a sahip olan Naymanlar, hatta onların kuzey komşuları olan Uyratlar bile Moğolca konuşuyorlardı. Bunlar Yenisey nehrinin kaynaklarında yaşıyorlar ve bu kaynaklara "Sekiz Muren" deniyordu. Bundan o havalide Moğol ve Türk dillerinin birbirine karışmış olduğu çıkarılır. (Sekiz: Türkçe 8, Muren: Moğolca nehir demektir). Uyratların kuzeyinde Yenisey veya Türklerin her zaman kullandıkları şekilde söylenirse "Kem" nehri havzasında Türkçe konuşan Kırgızlar yaşıyordu. Irtış nehri üzerinde Naymanların komşuları Türkçe konuşan Kanglı, Kıpçak ve muhtemelen Karluklardır ki bunların merkezi Yedisu vilâyeti kuzeyinde bulunan ve kuruluş tarihi XII. Asırdan önce olmayan Kayalık şehridir.

Moğol kabileleri ise güneyde Çin seddinden, kuzeyde Baykal Gölü'ne kadarki yerleri işgal ederek oturuyorlar ve medenî yönden farklı derecelerde bulunuyorlardı. Çinliler Tatarları üç kısım olarak belirtmişlerdi; güneyde Çinlilerle komşu olan Ak Tatarlar, onlardan kuzeyde Kara Tatarlar, onlardan daha kuzeyde de Vahşi Tatarlar. Moğollar bu Vahşi Tatarlara "orman kavimleri" diyorlardı. Kara Tatarlar göçebe, Vahşi Tatarlar ise vahşi hayvan avcılığı ile geçiniyorlardı. Kabilelerin yerleri ve hayat tarzlarının nasıl olduğu hususunda XIII. Asır Moğol kabileleri hakkındaki bilgiler, eskiden buralarda oturan Türklerle ilgili bilgilere göre daha zengin, daha çeşitlidir. Ne Çin ne de diğer kaynaklarda "göçebe Türkler"le birlikte "avcı Türkler"in de bulunup bulunmadığı ve genellikle bozkır kavimleriyle orman kavimleri arasında ne

gibi münasebetler bulunduğu hakkında hiçbir bilgi yoktur. İstisnai bir husus olarak yalnız Gerdizî'deki Kırgızlar ve onların doğu komşuları hakkında birkaç kelime gösterilebilir. Reşidüddin'in eserinden öğreniyoruz ki, Şamanizm evvelce göçebelerin değil, avcı kabilelerin dini imiş ve daha Moğol devrinde yalnız kuzeydeki ormanlık ülkelerde yaşayan kavimler içerisindeki Şamanlar hakiki Şaman kabul edilmişlerdir. Reşidüddin'in eserinde Şamanî kuvvetlere diğer kabilelerden daha çok sahip olan bir kavim olarak bahsedilen "Orman Uranhabtı" (Uryankgat bişe) kabilesi hakkında naklolunan hikâyeden anlaşılıyor ki, göçebeler gözünde medenî çiftçilerin hayatı ne kadar dayanılmaz bir esaret olarak düşünülüyorsa, avcılıkla geçinen kavimlerin gözünde göçebelerin hayatı da öyle düşünülüyormuş.

Moğolistan'ın Cengiz Han idaresinde birleşmesinden önceki olaylar ve kanlı iç ihtilâller bazen "orman kavimlerini" de araya karıştırmış ise de, bu karışıklıkların asıl failleri özellikle Moğolistan'daki "göçebe kavimler" olmuştur. Şimdi isbat olunduğu üzere bu karışıklıkların ana hatları bozkır aristokrasisi ile bozkır halk kitlesi arasındaki mücadeleden ibarettir. Bozkır aristokrasisi Cengiz Han'ın başkanlığı altında birleştiği halde, Bozkır demokrasi (halk) kitlesi de Camuga etrafında toplanmışlardı. Bu Camuga önceden Cengiz Han'ın dostu olup sonra ondan ayrılmış ve Karakıtay Gurhanları gibi bu da kendisine "Gurhan" ünvanını vermiş idi. Camuga Moğol kabile başkanları ve hanları arasında Cengiz Han aleyhine yeni düşmanlar buluyordu. Fakat bu mücadele Camuga'nın bütün arkadaşları ve müttefiklerinin kısmen yok edilmesi ve kısmen de Moğolistan'dan kaçmalarıyla ile son bulmuştur.

Cengiz Han ile olan mücadelede son defa olarak Camuga'nın katıldığı savaş 1204'te gerçekleşmiştir. 1205'te ise Moğol kaynaklarına göre Camuga Cengiz Han'a teslim edilmiş ve idam edilmiştir. Fakat tarihçi Cüveynî dikkat çekici ve garip bir olaydan; önceleri Cengiz Han hizmetinde bulunmuş sonra da İslâmlar tarafına geçmiş ve daha sonra 1220'de Buhara fethedilirken Cengiz Han tarafından öldürülmüş olan bahadır "Gurhan" adlı birinin hikâyesinden bahsediyor. Moğol rivayetine rağmen Camuga'nın Cengiz'den kaçarak Harezmşah'ın ülkesinde kendisine bir sığınak bulmuş olması mümkündür.

Cengiz Han'ın Moğol kabilelerinden olan düşmanları Selenga nehri üzerinde yaşayan Merkitler ve Naymanlar batı tarafına kaçmışlardı.

Her iki kabile sonuncu kez 1208'de Cengiz Han tarafından mağlup edildi. 1209'dan sonra bu kabileler bölünerek, Merkitler daha kuzeydeki bir yoldan Kıpçakların ülkesine, Naymanlar ise Karakıtayların memleketine geldiler. Gerek Merkitler ve gerek Naymanlar bu olaylardan daha önce Hıristiyan poropagandası etkisi altına girmişlerdi. Bunun üzerine yukarıda da gördüğümüz gibi Uygurlardan yazma ve okuma öğrendiler. Türklerin Moğollara olan medenî etkilerine daha başka olaylar da tanıklık etmektedir. Örneğin, aslen Moğol olan kavimlerde bir çok özel isim ve lakapların Türkçe olmasıdır. Cengiz Han daha Doğu Moğolistan'da oturduğu sıralarda karargâhında Müslüman tüccarları var idiyse de, oralarda İslâmlar olduğu hakkında hiçbir haber yoktur. Merkit isyancılarından olan ve Cengiz Han'ın karısının kardeşi olan birinin "Cemal Hoca" diye bir Müslüman ismini taşıdığından bahsediliyor. Bu rivayet ise daha Cengiz Han hayatta iken Moğollar içerisinde İslâmiyet'i kabul edenlerin var olduğunu gösteren tek rivayet değildir.

Cengiz Han'ın Merkit ve Naymanlarla olan savaşı esnasında, 1207'de Cengiz'e bağlı olan ilk Türk kavmi olmak üzere Yenisey nehri havalisindeki Kırgızlar boyun eğdiler. Sonra bunlar Cengiz'e karşı isyan etmişler ise de, 1218'de Cengiz'in büyük oğlu Cuci, Yenisey nehrini buz üstünden geçerek bunları cezalandırmıştır. Arap coğrafyacılarının rivayetlerine göre o zamanlar Kırgızların, VIII. Asırda olduğu gibi hakanları yoktu. Bütün kavim iki kola ayrılmış olup her kolun bir reisi vardı; fakat hiçbirisi han ünvanını taşımıyordu. Hatta sonraları Kırgızlar eski zamanda hanları olduğunu tamamen unuttular. Radloff'un Kara Kırgızlar'dan işittiği bir rivayet, Kırgızların "büyük han"a başvurarak kendileri için büyük oğlu Cuci'yi han vermesini rica ettiklerini söylüyor. Cuci o zaman daha küçük bir çocuk iken kulan (yabani eşek) sürüsüne rastlamış ve kulanlar da bunu kendileriyle beraber götürmüşler. "Aksak Kulan Cuci Han" Kırgızların ilk ve son hanları olmuştur. Bu rivayet efsanevî bir mahiyette olmasına rağmen Kırgızların vaktiyle Cengiz Han'a ve oğlu Cuci Han'a bağlı oldukları hakkındaki hâtırayı muhafaza etmiştir. Hatta burada "kulan" hakkındaki Cengiz Han'ın 1227 yılında oğlu Cuci'nın ölümü haberini işittiği vakit güya Türkçe söylediği bir şiiri olmak üzere aktarılan rivayetteki hikâyenin hatırası da olabilir: (Avcıların takibi sonucu) yavrusunu kaybeden kulan gibi ben de kendi yavrumdan ayrıldım; dörtbir tarafa dağılıp giden ördek sürüleri gibi ben de kahraman oğlumdan ayrıldım."

Kulun algan kulanday | Kulunum dın ayrıldım
Ayrılışkan ankuday | Er olum dın ayrıldım.

1209'da Cengiz Han'a daha medenî bir Türk kavminin reisi olan Uygur İdikut itaat etti; bu olay Harezmşah Muhammed'in Karakıtayları yenmesinden bir sene önce idi. Uygur İdikut o zaman Karakıtay Gurhan'ına bağlı idi. İdikut'un böyle bağlılık değiştirmesi Cengiz Han düşmanlarının batıya kaçmaları dolayısiyle olmuştur. Merkit ve Naymanlar İdikut'un ülkesinden geçmek istedikleri zaman İdikut tarafından şiddetli karşılık gördüler. Aralarında vukubulan savaşta Merkit ve Naymanlar yenildiler, hatta o güne kadar beraber iş gören bu iki kavmin birbirinden ayrılmasına da bu olay sebeb olmuştur. 1211'de yani Harezmşah'ın Karakıtayları yenmesinden bir sene sonra o zamana kadar Karakıtay Gurhan'ına bağlı olan diğer bir Türk hükümdarı, Karluk hâkimi Müslüman Arslan Han, Cengiz'e itaat etti. Halbuki Harezmşah 1210'da Karakıtaylar'ı yendiği zaman kendisini "Müslümanları kâfirler elinden kurtarıcı" diye ilân etmişti. Bu hadise Harezmşah'ın artık Orta Asya'nın Müslüman ahalisi içinde bile etkinlik ve itibarının bittiğini gösteriyor. Esasen Harezmşah'ın şahsî seciye ve sıfatları kendi devletinin dıştan görülen o büyük kudretiyle ve kendisinin takındığı o büyük ünvan ile taban tabana zıt idi; fethettiği memleketlerde ordusunu zaptu rapt altında tutmaktan ve ahaliyi askerlerin zulümlerinden koruyabilmekten büsbütün âcizdi. 1212 senesinde Semerkand hanının Harezmşah ile arası açılarak sonunda Semerkand hanının Karakıtay tarafına geçmesi gibi karakteristik bir hadise de bununla açıklanabilir. Harezmşah ile Semerkand hanı arasında münasebet kesilmeden önce aralarında yapılan görüşmelere ait ayrıntılı bilgiler Cüveynî'de geçmektedir. Çok dikkat çekici olan bu ayrıntıda deniliyor ki: Semerkand hanı Harezmşah'ın kızı ile evlendikten sonra Harezmşah'ın annesi Semerkand hanını Ürgenç'te bir müddet daha bulundurmak isterken eski bir Türk âdetine dayanmıştı; buna göre güveyin nikâhtan sonra bir yıl kadar bir kayınbabasının evinde kalması gerekirmiş. Han Semerkand'a dönüşünden sonra kendi başşehri ahalisinin uygun görmesi sonucu Harezmşah'a yani kendisini Mecusî Gurhan'ın boyunduruğundan kurtaran Müslüman padişahına karşı isyan etti. Harezmşah da bu isyanı ancak sel gibi kan akıtmakla bastırabildi.

Bu olaydan sonra Harezmşah memleketinin hududu Fergana'dan Aral Gölü'ne kadar uzanan Sirderya nehri ve nehrin sağ sahili oldu.

Karakıtay Gurhanı'na bağlı olan Müslüman vilâyetlerinin (en kuzeyde Cengiz Han'a bağlı olan Karluk Hanlığı hariç) hepsi doğudan Karakıtay memleketine gelip yerleşen Nayman kabilesinin reisi "Küçlük" eline geçti. Bu Küçlük Hıristiyan idi, diğer bazı kaynaklara göre Karakıtay memleketine geldikten sonra Hıristiyanlıktan putperestliğe yani büyük bir ihtimalle Budizm'e geçmiş idi. Küçlük Gurhan'ın memleketini 1211 senesinde yani Semerkand Hanının Harezmşah'a karşı isyanından daha önce ele geçirmiş olsa gerek. Harezmşah Küçlük'le savaştı, fakat başarılı olamadı. İbnü'l-Esîr ve Yakut'un verdikleri bilgilere göre, işgal ettiği memleketlerden bazılarını, bunlar arasında İsficâb (Sayram), Taşkent ve Fergana'nın kuzey kısmını Küçlük'e bırakmak zorunda kalmış ve bu vilâyetleri bırakıp giderken güya buralarını tamamen tahrip etmiş ve ahalisini de beraberinde götürmüş. Büyük bir ihtimalle Harezmşah böyle bir fikir taşımış olabilir, fakat o fikri uygulayamamış olsa gerektir. Çünkü Moğolların fetihleri sırasında yani Harezmşah ve Küçlük olayından on yıl sonra bile adı geçen vilâyetlerin durumu oralarının tamamen tahrip olunduğuna tanıklık etmiyor.

Moğolistan'ın Türkistan'dan uzak olmasına ve 1211 senesinden başlayarak Moğolların Çin'deki savaşlarla meşgul olmalarına rağmen Orta Asya'nın Müslüman vilâyetlerinde Cengiz Han'ın itibar ve etkinliği "Sultan-ı İslâm"ınkinden daha fazla idi. O zaman (ihtimalen şu 1211 yılındaki olaylardan az önce) şimdiki Kulca vilâyetinde olan Almalık şehrinde yeni bir Müslüman beyliği kuruldu. Bu beyliğin kurucusu önceleri bir serseri ve at hırsızı idiyse de, bu durum onun, XIV. Asır başlarına kadar devam eden bir sülâlenin kurucusu olabilmesine engel olmadı. Bu adam daha işinin başlangıcında Cengiz Han'a tâbi olmuştu. Sonra Küçlük bunu bir av sırasında ansızın tutup öldürdü. Fakat öldürülen adamın karısı Moğolistan'dan yardım kuvvetleri gelinceye kadar Almalık şehrini Küçlük'ün askerlerine karşı savunabildi. Küçlük, Cengiz Han'a bağlı hükümdarlardan (Karluk hâkimi) Arslan Han Karluk aleyhine hiçbir teşebbüste bulunmamış olsa gerektir. Küçlük kendisinin bütün kuvvetlerini Kaşgar tarafına çevirdi ve bu vilâyeti fethetmesiyle bütün Orta Asya'nın tarihinde ilk ve son defa olmak üzere İslâmiyet'e karşı takibat ve baskı başladı; Küçlük'ün Müslümanlara Karakıtay kıyafetini kabul etmelerini emretmesi, Müslümanları ibadetten men, Hotan'da imamlardan birini idam etmesi ve Nayman askerlerini Müslüman evlerine (galiba Müslümanların bu emirleri tamamen yerine getirip getirmediklerini kontrol için) yerleştirmesi gibi husus-

lardan bahsedilmektedir. Müslümanlar bu durumda iken de "Sultan-ı İslâm" yani Harezmşah'dan hiçbir yardım göremediler ve bu zulüm ve takibattan 1218'de Moğol askerleri geldiği zaman kurtuldular.

Harezmşah bu esnada kâfirlerle savaş ile meşgul idi. Fakat o hücumlarını nisbeten daha zayıf ve teşkilâtı daha gevşek olan Kıpçaklara, Sirderya nehrinin kuzey taraflarına yöneltmiş idi. Burada Irgız havalisinde Harezm askerleri ile Cuci Han idaresindeki Moğol kuvvetleri arasında az çok rastgele bir çatışma oldu. Cucu Han o zaman batıya kaçan Merkitleri takibederek gelmiş idi.

Kendisinin başarısızlıklarına rağmen Harezmşah yine cihangirlik şöhretine ulaşmak hayallerini beslemekte devam ediyor ve hatta bir zaman sonra Çin'i bile fethedeceğini ümit ediyordu. O yüzden Cengiz Han'ın 1215'te Pekin şehrini ele geçirdiğini işittiğinde çok üzüldü. Bu haberin doğruluğunu araştırmak ve Cengiz Han'ın fetih ve başarıları hakkında bilgi toplamak için Bahaeddin Razî adında birisini Cengiz Han'a elçi olarak gönderdi. Elçi, Cengiz Han da Çin'de iken oraya ulaştı. Bu elçilik hakkındaki hikâyeyi tarihçi Cürcanî elçinin kendi ağzından hikâye ediyor ve bundan dolayı hiçbir şüpheye yer bırakmıyor. Şu halde Moğol imparatorlarına elçi gönderen Halife Nâsır değil Harezmşah idi.

Bundan sonraki olayların nasıl geliştiği, Harezmşah'ın gönderdiği bahsi geçen elçi göndermeden ayrı, yine Harezmşah memleketinden Cengiz Han'a bir ticaret kervanı geldiği ve Cengiz Han'ın da buna mukabil bir elçi heyeti ve bir ticaret kervanı gönderdiği, Harezmşah'ın önce elçi heyetini sonra da ayrıca Cengiz'in elçisi olan Harezmli Mahmud'u geceleyin kabul etmesi ve hepsi Müslüman olan bu tüccarların Harezmşah memleketinin hudut şehri olan Otrar'da öldürülmeleri, bunların hepsi genellikle bilinmektedir. Bunların içinde bilhassa Harezmşah'ın elçi Mahmud'a Harezmli olması dolayısı ile tabiî vatandaşı olduğunu söyleyerek Cengiz Han'ın memleketi hakkında gerekli olan bütün bilgiyi vermesini istemesi pek dikkat çekicidir. Böyle bir istek çağdaş bir Avrupalının gözünde tamamen normaldir. Mesela İngiliz hükümeti, vahşi veya yarı vahşi bir ülkeye tesadüfen düşmüş orada hizmet etmiş olan her İngilizden böyle bir istekte bulunmakta hiçbir vakit tereddüt göstermez; fakat ortaçağdaki Müslüman tüccarlar doğup büyüdükleri yerlerin hükümetine bir bağlılık hissetmiyorlar ve Müslüman padişahlarının askerî plânlarını uygulamaları ve çalışmalarına katılmak onları ilgilendirmiyordu. Moğolistan'dan gelmiş olan Müslüman tüccarların Otrar'da öldürülmelerinin sebeplerinden birinin de bu olması pek muhtemeldir.

Her halde Otrar olayından sonra Moğolların Harezmşah ülkesine seferleri kaçınılmaz oldu. Bunun için Halife Nâsır'dan veya diğer birisi tarafından bir davet ve teşvike hiç de ihtiyaç yoktu. Harezmşah ile Halifenin arası açık olduğundan Halifenin bu gibi girişimleri hakkında dedikoduların ortaya çıkması tabii idi; Harezmşah'ın oğlu ve halefi olan Celâleddin'in de Bağdad Halifesine karşı bu gibi ithamlarda bulunduğu bilinmektedir. Fakat elinde bu iddiayı isbat edecek bir delil yok idi. Cengiz Han'ın Müslüman memleketlerine seferi Otrar olayının doğrudan doğruya bir sonucu idi. Bu ise pek tabiî idi, çünkü Müslüman tüccarlar Cengiz Han'a tam bir yardım göstermiş oldukları gibi, Moğol askerlerinin galibiyetleri sonucu ortaya çıkan şartlar ve kurumlardan, ileride göreceğimiz üzere herkesten çok bu Müslüman tücccarlar faydalanmışlardır.

Dokuzuncu Ders

Türkistan'ın Moğollar tarafından istilâsından pek az önceki olaylara ait haberler biraz çelişkilidir. Hatta Harezmşah ile Cuci'nın askerleri arasında vuku bulmuş olup, Moğolların geri çekilmesiyle sonuçlanan silahlı çatışmanın Otrar olayından önce mi sonra mı olduğu meselesi hakkında bile kaynakların verdikleri haberler ve rivayet eden âlimlerin isimleri birbirlerinden farklıdır. Muhammed Harezmşah ülkesinde, özellikle Farsça'da siyasî olaylara da temas eden mühim bir manzum edebiyat vardı. Fakat bu eserler ancak kısa birtakım atıflar ve bilgiler sayesinde bizce bilinmektedir. Örneğin, bizzat Muhammed Harezmşah nâmına yazılmış olup, onun tarafından Mâverâünnehir'de bırakılan yerlerin harap olduğuna dâir Yakut'un naklettiği Arapça manzumeler (şiirler), yine bu günkü Türkistan'da Aşkâbâd'ın batısında Nesâ şehrinde şâir Mecdüddin Muhammed Payizî'nin Muhammed Harezmşah'ın saltanatı olayları hakkında "Şâhânşahnâme" ünvanlı destansı şiirine dâir Avfî'nin sözleri, yine Avfî'nin naklettiği Ömer Hurrem Âbâdî'nin Muhammed Harezmşah'ı "İskender-i Sâni (İkinci İskender)" sıfatıyla yüceltmek gayesiyle yazılmış kasidesi de bunlardandır. Bu kasidede özellikle şu sözler vardır: "Hıtaî'nin senin askerinle çarpışmak istemesi hata olur" (Hıtaî ve hata ile kelime oyunu). "Eğer o böyle bir şey isterse şüphesiz cahilliğinin cezasını çeker, gün gibi açıktır ki Tatarlar senin emrine boyun eğmezlerse onlar için gündüz tar (karanlık gece) olur" (Tatar ve tar ile kelime oyunu). Burada Cengiz Han ve Moğolları ile mi yoksa İlik Tatarlar yani Küçlük ve Naymanlarla mı olan çatışmadan bahsedildiği bilinmemektedir.

Irgız civarındaki çatışmanın uzun vadeli neticeleri olmadı; bu defa saldıran taraf Harezmşah idi. İki taraf askerlerinden hiçbiri bu karşılaşmayı beklemiyordu. Harezmşah bu taraflarda Kıpçaklarla, Cuci, Merkitlerle savaşıyordu. Hatta Cuci, Harezmşah'a kendisiyle savaşmak için babasından emir almamış olduğunun bildirilmesini emretti. Fakat

Sultan'ın bütün kâfirleri aynı şekilde düşman saydığı cevabını aldı. Savaşın sebebi Harezmşah ülkesinde Müslüman tüccarların öldürülmesi olduğu ve 1218'de Kaşgar'daki Moğol miralayı Müslümanların yeniden serbestçe ibadet etmelerini sağladığı halde, savaş Sultan için savunma şeklini aldığı zaman bu durum dâru'l-İslâm'ın (İslâm ülkesinin) kâfirlerin istilâsından korunması gibi anlaşılmaya başlandı. Cengiz Han hizmetinde Müslüman tüccarların bulunmasından başka Moğol ordusunda Kayalık ve Almalık Müslümanlarından meydana gelen birlikler de vardı. Bu tüccarlar arasında, o zamanlar, muhakkak ki, Taciklerden başka Türkler de vardı. Moğollar bütün tüccarlara Türkçe "Ortak" diyorlardı. Böyle denmesi galiba tüccarların kervanları donatmak için şirketler halinde birleşmelerindendir.

Harezmşah'ın ordusu muhtelif milletlerden olan askerlerden meydana gelmişti. Bu hususta dikkati çeken bir durum da Mâverâünnehir'in başşehri olan Semerkand garnizonunda Türklerin ve Taciklerin sayısının Cüveynî'nin ifadesine göre, hemen hemen bir olması idi. (60 000 Türk, 50 000 Tacik). Bu ordunun kuvvet ve sağlamlığına milliyet çekişmelerinin az çok olumsuz etkilemiş olması mümkündür. XIII. Asır başında Harezm ile öz İranlı olan Mazenderan halkı arasındaki münasebet hakkında tarihçilerden biri Türklerle Tacikler arasında hakiki bir dostluk olamayacağı görüşündedir. Bundan daha etkili bir diğer sebep de Gazne'de Türklerle İran'ın dağlık Gur eyaleti yerlileri arasında meydana gelen çatışmadır; Türklerin başbuğu Gurluların serdarıyla (komutanıyla) anlaşma yapmak istemiş fakat şu cevabı almıştı: "Biz Gurluyuz, siz Türksünüz, bir yerde geçinemeyiz"

Moğollar için Türkler, herhalde diğer milletlerden daha yakın idi. Bundan başka Cengiz Han ordusunda birkaç Türk birliği vardı; nihayet Orta Asya göçebe gelenekleri Türkleri Moğollara daha çok yaklaştırıyordu. Bununla beraber biz Moğolların Türklerle birleşmek ve bunları kendi fetihlerine ortak etmek teşebbüsünde bulunduklarını görmüyoruz. Bazan Türklerle görüşmelerde bulunuyor idiyseler de, bu Moğollar için bilinegelen, mutad askerî bir hud'a, bir hile idi. Moğollar dostça davranarak aldatıcı güvenceler verme ve sözler ile düşmanlarını sonradan birer birer yoketmek için birbirine düşürüyorlardı. Bunlar arasında önceleri dost ve müttefik olduğunu söyledikleri de dahildi. Cengiz Han, oğlu ile savaşmakta olan Harezmşah'ın anasına da, elinde çok sayıda Türk birlikleri bulunan bu melikeyi savaştan alıkoymak

için, dostluğu hakkında güvence vermişti. Semerkand kuşatması sırasında Moğollar garnizonun bir kısmını, başlarında Harezmşah'ın dayısı, anasının kardeşi olduğu halde, hizmetlerine almağa rıza göstermişler, fakat şehrin ele geçirilmesinden sonra sayıları 30.000 olduğu ve başlarında 20 kumandan bulunduğu söylenen bu Türkler birdenbire kuşatılarak yok edilmişlerdi. Aynı şekilde Dağıstan'da da üzerlerine Kıpçaklarla birlikte Alanlar saldırdığı zaman Kıpçaklara Türk olmaları dolayısı ile "Biz bir soydanız, bu Alanlar sizden değildir, onlara niçin yardım ediyorsunuz?" demişlerdi. Moğollardan aynı zamanda hediye almış olan Kıpçaklar Alanları terketmişler, fakat Alanları yendikten sonra Moğollar derhal Kıpçaklar üzerine dönmüşler ve onlardan evvelce verdiklerinin iki katını almışlardır. Aynı şekilde Polovetsler, ki Kıpçaklar, daima düşmanları olan Ruslardan yardım gördükleri zaman Moğollar Rus beylerine de, Rus toprağına hücum için toplanmadıklarını, belki oraya sadece –Rus vakâyinâmelerinin tabirince- "yarıcıları ve at uşakları olan" Ruslara çok zararları dokunmuş olan "müşrik (putperest) Kumanlar" için geldiklerine güvence verip inandırdılar. Aynı şekilde Ön Asya'daki Moğollar da oradaki bazı hükümdarlarla, mesela İsmailîler ve Bağdad Halifesi ile bir müddet görüşmelerde bulundular ki, bunlar sonradan Moğol istilâsında yok edilmişlerdir. Sultan Celâleddin anlaşıldığına göre 1226'da Isfahan'dan, Azerbaycan'da faaliyette bulunan vezirine Suriye'den gelen kervanları arattırması emrini göndermişti. Kendisine ulaşan haberlere göre Bağdad yolu ile Suriye'ye İsmailî tüccarlarla birlikte bir Tatar elçisi hareket etmişti; Celâleddin'e çeşitli beylerle Halife hükümetinin Tatarlarla olan münasebetlerinden dolayı kınamak için deliller lazımdı. Her ne kadar vezir yalnız aramalardan değil İsmailîlerin kervanlarını olduğu gibi yok etmekten bile geri durmamış ve hatta bu durum sonradan hükümdarını zora bile sokmuş iken hiçbir delil elde edememişti. Bununla beraber görüşmeler (müzakereler) hakkında ortalıkta dolaşan laflar, şayialar gerçeğe uygun da olabilirdi.

Bilindiği gibi, 1220 senesi sonlarında Hazar denizi adalarından birinde ölmüş olan Muhammed Harezmşah, Moğollarla olan savaşlarda bizzat o kadar az görünüyordu ki, adı bile Moğollarca meçhuldü. Savaş sırasında ve ondan önce Harezmşah hükümetinin bütün faaliyeti ve bu arada Otrar'da tüccarların öldürülmeleri Moğol kaynakları tarafından Muhammed'in oğlu ve halefi Celâleddin'e isnat edilmektedir. Celâleddin'in 1221 Kasımı sonunda Hindistan'a kaçması fiilen savaşa son

vermekle beraber daha sonraki yıllarda bunların bazı ayaklanmaları bastırmasından ve bazı dağlar üzerindeki kalelerin ele geçirilmesinden bahsedilmektedir. 1223 yazında Cengiz Han Türkistan'ı terketmiş ve 1224 yazını Irtış boyunda geçirmiştir. 1227'de ölen Cengiz Han daha hayatta iken Celâleddin İran'a dönmüştü. Bir müddet sonra, 1228'de Moğollar Isfahan'dan az uzakta ona karşı bir zafer kazandılar. Fakat o kadar kayıp verdiler ki İran'ı boşaltmak zorunda kaldılar. Celâleddin'in birlikleri bunları Amuderya'ya kadar kovalamış, fakat Moğolların Harezm ve Mâverâünnehir'deki hâkimiyetlerini sarsmak için hiçbir teşebbüs yapılamamıştır.

Moğol fetihleri, eldeki bilgilere göre, ahalinin müthiş bir şekilde katliama uğratılmasıyle yapılıyordu. Avrupa âlimleri yalnız medenî memleketler halkının göçebeler tarafından uğradıkları katliamları gözönüne almaktadırlar. Halbuki gerçekte göçebelerin siyasî birliği, bu defa da diğer bütün durumlarda olduğu gibi, uzun ve kanlı ve bazan bütün bir kabilenin bir plân içinde imhası ile sona eren savaşlar neticesinde meydana geliyordu. Onun için Cengiz Han ordusu tarafından bozkırlar halkının mı, yoksa medenî ülkeler halkının mı daha çok yok edilmiş olduğunu söylemek güçtür. Aynı şekilde Moğol fetihlerinin göçebelere yalnız yarar ve yerleşik halka yalnızca zarar verdiğini isbat etmek de güçtür. Moğol seferleri, mesela Selçukluların Ön Asya'yı istilâları gibi bütün bir kavmin göç etmesi şeklinde değildir; Moğolların büyük çoğunluğu Moğolistan'da kalmış ve Cengiz Han yine buraya dönmüş ve burası daha 40 seneden fazla bir süre haleflerinin oturduğu yer olmuştur. Kamu hukuku alanına şahsi hukukta kullanılan bir kural tatbik edilmiştir ki, buna göre baba daha hayatta iken büyük oğullarına birbiri ardınca bir kısım mülkünü taksim eder, esas mülkünü küçük oğluna bırakırdı; buna göre Cengiz Han'ın anayurd'u [Atayurt] Moğolistan, Küçük oğlu Toluy'a kalmıştı. "Moğol muvazzaf ordusu" yüz yirmi dokuz bin kişiden meydana geliyordu. Bunun 101 000'ini Toluy almıştı. Bu rakam Moğolistan'da kalanlarına göre, başka memleketlere giden Moğolların sayısının ne kadar az olduğunu açıkça göstermektedir.

Moğolistan'ın batı taraflarındaki fetihler Cengiz Han'ın üç büyük oğlu arasında bölünmüştü. O zaman bunların herbiri muvazzaf (sürekli görevli) ordudan dört bin kişi almışlardı. (Geri kalan 16000 kişi han soyunun diğer üyelerine dağıtılmıştı). Oğullarından herbirinin mülklerinin (topraklarının) hududu genel olarak belirlenmişti. Atayurdunun en küçük oğula geçmesi gerektiği gibi, en büyük oğlu Cuci'nin de fetholunan yerlerin en uzaklarda bulunanlarını alması gerekiyordu; onun için Cuci'nin payı Cengiz Han'ın başarıları ölçüsünde gittikçe batıya doğru ilerliyordu. Cengiz Han'ın yalnız Moğolistan'da hâkim bulunduğu zamanlarda Cuci'nin payı Selenga'nın batısındaki topraklar idi; batı taraflarında galibiyetler elde edilince Cuci'nin payına "Moğol atlarının tırnaklarının vardığı hudutlara kadar" bütün toprakların dahil olduğu farzedildi. Cengiz Han'ın hayatında Irtış'ın batısındaki Kıpçak ovaları, bunlar içinde Merkit kalıntılarının yok edildiği yerler ve Volga Bulgarları ülkesinin hudutlarına kadar (Cuci'nin payına düşen) alana dahil bulunuyordu. Cengiz Han'ın ölümünden sonra Cuci'nin haleflerinin mülkü içine bu ülke ile bütün Rus beylikleri de girdi (Moğolların Lehistan, Macaristan ve diğer Batı Avrupa eyaletlerine girmeleri, bir sıra elde edilen zaferlere rağmen devamlı bir fetihle sonuçlanmamıştır). Cuci'nin halefleri Kafkas'ın güneyinde ve Hazar denizinin batısındaki topraklar üzerinde de hak iddia ediyorlardı. Bu iddialar Cuci'nin halefleri ile 1250 senelerinde İran'daki Moğolların kurduğu hükümet arasında sık sık savaşlara sebep olmuştu. Karakıtay ve Harezmşah ülkelerinde, Irtış'dan güney batıya doğru, Amuderya ve daha uzaklara kadar hareketler yapıldığında bu toprakların Cuci ülkesine katıldığından bahsedilmiyor.

Yalnız Sirderya'nın aşağı yatağı üzerindeki şehirlerle Harezm bunun dışındadır. Çünkü Harezm kendi ülkesine katılmış olmalı ki, Cuci 1221'de Ürgenç'i uğradığı tahribattan kurtarmağa çalışmıştı. Volga havzası ile Amuderya'nın aşağı kısımlarının tek bir yönetim altında birleşmeleri daha dikkat çekici bir durumdur. Gerçekten bunlar arasında önceleri de sıkı bir medenî bağ vardı, fakat bunlar hiçbir zaman bundan ne daha önce ne daha sonra (Türkistan'ın Ruslar tarafından fethine kadar) tek ve aynı bir hükümet teşkilâtı içine girmemişlerdir. XIV. Asrın ilk yarısında Harezm'in Sirderya boyundaki yerlerden çok Volga havzasiyle daha sıkı bir ilişkisi vardı. Özbek Han zamanında bu Han'ın ismini taşıyan paralar aynı zamanda hem Volga havzasında, hem de Harezm'de basılıyordu. Halbuki o zaman Soğnak'ta paralar yine Cuci soyundan olmakla beraber başka bir han adına basılmakta idi. Cuci ve sülâlesinin ülkesi içine önceleri Karakıtaylarla kuzey ülkeleri de Kayalık şehrini içine alan Yedisu eyaletinin bir kısmı ile bütün Irtış'tan Alagöl'e ve daha uzaklara İli ve Sirderya'ya kadar bütün yerler dahildi.

Plano Carpini'nin 1246'daki seyahati sırasında bu mıntıkanın doğu kısmında, galiba Irtış'dan çok uzak olmayan bir yerde Cuci'nin büyük oğlunun "Orda"sı bulunuyordu. Batı tarafı ise galiba İli ile Sirderya arasındaki saha olup, Cuci'nin küçük oğlu Şiban'a aitti. Müslüman rivayeti sonraları bu kelimeyi Şeyban'a çevirmiştir. Bunun sonucu XVI. Asırda Şeyban'ın halefi, Türkistan'daki Özbek ülkesinin kurucusu Şeybanî şeklinde şâirlik ünvanı almıştır. Arap kabilelerinden birinin ismi olan "Şeybanî" özellikle meşhur Hanefi mezhebi fakihlerinden, Ebu Hanife'nin ve Ebu Yusuf'un talebelerinden birinin mensubiyetini ifade etmek üzere meşhurdur. Pek muhtemeldir ki İslâm âleminde pek meşhur olan bu isim Şiban'ın Şeyban'a çevrilmesine ve bu suretle Şeybanî lakabının çıkmasına sebep olmuştur.

Ebu'l-Gazi'nin naklettiği bir rivayete göre, Şiban kardeşi Batı' (Batu) dan, Batu'nun kendi yurdu ile Orda'nın yurdu arasındaki araziyi – yazları Irgız, Ora, İlek kıyılarında ve genellikle Yayık nehri ve Ural dağlarının doğusunda ve kışı da Karakum, Arakum'da Sirderya, Çu ve Sarısu kenarlarında geçirmek üzere- almıştı.

XVII. asırda yaşamış geç dönem yazarlarından olan Ebu'l-Gazi kaynaklarını belirtmiyor. Fakat verdiği haberler, gördüğümüz gibi, çoğunlukla Orda, Batu ve Şiban'ın çağdaşı olan Carpini'nin sözleri ile uyuşmaktadır. Şiban'ın halefleri daha başka yerlerde de faaliyet gösterdiler. Reşidüddin'in bildirdiğine göre Şiban'ın torunu Terek boyunda karaul kumandanı idi. Fakat Şiban'ın yurdu XV. Asra kadar haleflerinin elinde kalmıştır ki, bunların şecereleri (soykütükleri) gerek Ebu'l-Gazi ve gerek Muizzü'l-Ensab isimli soylara ilişkin bir eserin yazarı olan XV. Asırda yaşamış meçhul bir tarihçi tarafından hissedilir farklar arzetmeyecek bir şekilde nakledilmektedir. Cuci ülkesinin dağıldığı kısımların hepsinden çok Şiban'ın haleflerinin ülkesinde göçebe hayat hâkim olmakta idi; öyle iken burada hâkimiyet ikiyüz yıldan fazla bir zaman tek ve aynı bir han sülâlesi üyelerinin ellerinde kalmıştır; bu göçebelerde pek ender görülen bir durumdur. Şehir medeniyeti ile en az temas etmiş oldukları için Şiban'ın halefleri göçebelerin savaşçılık geleneklerine en çok sadık kalmışlar ve onun için, Cengiz Han sülâlesinin kudreti hemen her yerde tamamiyle yok olduğu bir zamanda fatih rolünü almayı başarmışlardır.

Daha bazı benzer olaylarla birlikte bu olay da Radloff'un Moğol İmparatorluğunun varlığının diğer göçebe hükümetlerinkine göre, devamlılığını bu imparatorluğun bünyesi içine hazerî (yerleşik) kavimlerin çeşitli milletlerden oluşan hükümetlerinin girmiş olması ve bundan dolayı imparatorluğun göçebe kabileler birliği değil, Cengiz Han haleflerinin hâkimiyeti altında Çin, Orta Asya, Ön Asya vs. medenî hükümetler kurması ile açıklamak yolundaki makalesi aleyhindedir. Gerçekte ise Cengiz Han haleflerinin hükümeti özellikle Moğol devresinden önceki hükümet geleneklerine dayanmadığı yerlerde –Kıpçak ovalarında, Volga havzasında ve Kırım'da –daha çok devamlılık göstermiştir. Anlaşıldığına göre, devlet nizamının devamlılığı için Cengiz Han'ın dehasının meydana getirdiği askerî teşkilât kendisinin hazerî (yerleşik) medenîyet temsilcilerinden, medenî idare sahasında almış olabileceği derslerden daha az ehemmiyetli olmamıştır. Bu adamlar her halde, hanlar üzerinde yaptıkları etkinin çok önemli neticelerini daha da fazla göstermeye meyilli idiler. Özellikle bu durum kendilerininkinden başka bir medeniyet kabul etmeyen ve ilerlemeyi yalnız Çin medeniyetinin kaidelerini benimsemekten ibaret düşünen Çinliler hakkında söylenebilir. Çin haberlerinin kökeni itibarıyla Çinli olmasa bile (çünkü aslı Karakıtaylardandı) eğitim ve terbiye yönünden Çinli olan vezir Ye-Liu-Çu-Tısai'ye isnat ettikleri rol de ançak bu şekilde açıklanabilir. Çin kaynaklarından Ye-Liu-Çu Tısai'nin Moğol imparatorluğunun gerçek kurucusu olduğu hükmünü çıkarmak mümkündür. Çinlilerin bu görüşü, Çince olmayan kaynaklarda Ye-Liu-Çu Tısai hakkında hiçbir haber olmamasına rağmen Reşidüddin'in Avrupalı yayıncısı Blochet tarafından kabul edilmiştir. Blochet'ye göre, Moğollara medenî memleketlerde katliamlar tertip etmek ve halkın mallarını yağma etmenin caiz olmadığını yalnız bu Ye-Lui-Çu Tısai anlatmıştır. Blochet'nin ifadesine göre, buna yalnız Cuci hükümeti uymamış ve onun için "açıklanamaz bir barbarlığa düşmüştür" (*dans une barbarie sans nom*).

Gerçekte ise Cuci ülkesinin batı tarafı (ki burada aynı zamanda babasının bütün hissesinin en yüksek hakimi sayılan ikinci oğlu Batu hüküm sürüyordu) Moğollar zamanında mühim bir medeniyet seviyesine erişmiştir. Rus beylerinden vergi almakla ve ilk zamanlarda bunların yanına kendi temsilcilerini göndermekle yetinerek Moğollar yok ettikleri Volga Bulgarlarının ülkesine yerleştiler. 1223'te Rusya'dan dönüp Cengiz Han'a giderken Moğollar, Bulgarlar tarafından çevrilmiş ve çok kayıplar vererek kendilerine yol açabilmişlerdi; bundan dolayı da 1236'da Bulgar ülkesini fethedip başşehirlerini tahrip etmeyi başardıklarında intikamlarını aldılar. Tahrip edilen şehir de pek çabuk yeni-

lendi: Şimdi orada bulunan bütün binalar ve kitâbeler Moğol hakimiyeti devrine aittir. Bulgar şehri bir zamanlar Cuci sülâlesi ülkesinde Moğol hanlarının sikkelerinin darbedildiği (para basıldığı) biricik şehir idi. Kitâbelerden halkın daha XIV. Asır başlarında Moğollardan önceki dillerini (bugünkü Çuvaş lehçesinin bu dilin kalıntısı olduğu anlaşılıyor) korudukları anlaşılıyor. Sonradan yavaş yavaş Kıpçak Türkçesi'nin etkisine girmiş ve gitgide Moğol Orta Asyasında olduğu gibi burada da resmi dili olmuştu. XIV. Asırda Moğollar devrinde Volga'nın orta yataklarında kurulmuş Kazan gibi şehirler, her halde daha başlangıçtan beri halis Türk şehri idi. Volga'nın aşağı yatağında daha Batu devrinde yeni şehirler kuruluyordu. Keşiş Rubruquis 1253'de Moğolistan'a giderken Volga üzerinde "Tatarlar tarafından kurulmuş olup, Batu'nun sarayına gidip gelen elçileri kayıklarla karşı sahile geçiren Rusyalı ve Sarazin yani Müslüman unsurlardan meydana gelen bir halkın yaşadığı yeni bir kasaba" görmüştür. Bundan maksat Saratov yakınlarında, sonradan Ükek diye bilinen yerdir. 1254'de Moğolistan'dan dönerken Rubruquis "Batu tarafından İtil (Volga) üzerinde kurulmuş yeni bir şehirden (Saray) bahsediyor. Rubruquis kendisi Saray'dan geçmiştir. Fakat o diyor ki "Saray ve Batu'nun Sarayı doğu sahilindedir", ne şehir, ne de saray tasvir ediliyor, aynı yerler yakınında Volga'nın orta kolu üzerinde, Moğollardan önce "Summerkent" adında bir şehir vardı, Moğollar bu şehri sekiz yıl kuşatmışlarmış.

Summerkent başka kaynakların hiçbirinde geçmiyor; bunun hangi millete ait olduğu ve bazılarının yaptıkları gibi, XII. Asır yazarlarından Ebu Hâmid Gırnatî'nin Oğuzlar elinde gösterdiği Saksın şehrinin aynı olup olmadığı bilinmiyor. Saksın'ın yeri de hâlâ tartışmalı bir konudur. Fakat bunu çoğunlukla Yayık veya Volga kaynaklarında arıyorlardı (şu halde XII. Asırdaki Saksın ile Kaşgarlı Mahmud'un Suvar'ın aynı olduğunu söylediği Bulgar şehri Saksın'ın hiçbir ilgisi yoktur). Fakat Moğolların Saksın'da sürekli bir direnişle karşılaştıklarından hiçbir yerde bahsolunmuyor. Şehrin gerçek yeri meselesi Gırnatî'nin metnini 1925'de basan Fransız âlimi Gabriel Ferrand tarafından da çözülmeden bırakılmıştır.

Saray, Türklere pek erkenden geçmiş olan ve Kutadgu Bilig'de rastlanan Farsça bir kelimedir. Moğollar da hanlarının ikametgâhlarına bu ismi veriyorlardı. Aynı ad saray etrafında meydana gelen şehirlere de verilmiştir. İşte Amuderya üzerinde, Tirmiz'in yukarısındaki Saray

köyü, Volga üzerindeki "Saray"ın yeri hakkında ilmî eserlerde tartışmalar olmuştur; paralarda ve bazı yazma eserlerde geçen "Yeni saray" ile ilgili olarak bu saray tabirinin iki veya bir ve aynı şehre mi ait olduğu konusu da değerlendirilmiş ve tartışılmıştır. Rubruquis'in gösterdiği verilere bakılırsa Batu (Batı) tarafından kurulan ilk "Saray" şimdi "Selitrenny köyü" etrafında bulunan harabelerin olduğu yer idi. Batu'nun kardeşi Berke ismiyle ilgili olan öteki "Saray" ise Tsaref (Carev)'in yerinde idi ve oradaki harabeler ve kazılar esnasında bulunanlara göre tarihte çok daha büyük önemi olan bir şehirdi. Hâlâ zamanımızda bile Selitren mevkiinde yalnız Batu'nun değil Berke'nin sarayının da mevcut olduğunu ve Carev mevkiindeki yeni sarayın da ancak Özbek zamanında kurulup, Canbek zamanında daha büyük bir gelişme gösterdiğini isbat etmek için çalışmalar vardır. Bununla beraber kaynaklarda Berke Sarayı özellikle daha Özbek devrinde mevcut Saray'a deniliyordu. Özbek'in saltanatından önce, 710 hicrî tarihiyle "Yeni Saray" da basılmış bir sikke elimize geçmiştir; bundan başka bana bildirildiğine göre, İstanbul'da H. 705 tarihinde "Yeni Saray"da yazılmış kelâm ilmine dair bir yazma varmış. "Yeni" (Arapça: el-cedid) sıfatına Güney Rusya'da Moğol hakimiyeti devrinde o kadar çok şehirlerde rastgelinmektedir ki, bütün bu durumlarda biri yeni, öteki eski olmak üzere, tek ve aynı adı taşıyan ikişer şehrin varlığını kabul etmek güçtür. Büyük ihtimalle şehirler genişleyince yeni mahalleler, yeni şehir olarak değerlendirilmiştir.

Cuci ülkesinin doğu eyâletleri tersine Batı (Batu) ve Berke'nin haleflerinin hükümetlerinde şehir hayatı gittikçe daha fazla gelişmiştir. Bir sıra şehirler görüyoruz ki, buralarda sikkeler darbediliyordu (para basılıyordu); özellikle dikkate değer ki her bir şehir kendine göre ayrı bir tip yapıyordu. Paraların kıymeti yaklaşık olarak aynı idi. Bu hususta da Moğol devresinden daha önce ve sonralara göre çok daha fazla tekdüzelik görüyoruz. Moğolların Çin'den başka devlet kurdukları bütün ülkelerde yavaş yavaş gümüş para sistemi kuruldu. Burada en büyük gümüş paralara dinar ve küçüklerine de dirhem deniliyordu. Bir dinar altı dirheme eşitti. Cuci haleflerinin hükümetleri devrinde dirhemin ölçüsü de 1/3 miskal olarak tespit edilmişti. Aynı ölçü daha sonraları Orta Asya ve İran'da kabul edilmiştir. İşte bundan bilhassa Cuci oğullarının ülkelerinin özellikle Harezm'in o zaman milletlerarası ticarette sahip olduğu önem açıkca ortaya çıkıyor. Fakat sikkelerin dış görünüşü, yazı özellikleri, harflerin dış şekil, süs ve diğer yönleriyle her

şehrin kendine has tarz ve gelenekleri vardı. Bunlarla ilgili olarak burada bir soru ortaya çıkıyor ki, farklı şehirlerin medenî hayatlarına nazaran Cuci oğullarının ülkelerinin hepsinin durumu hakkında ne dereceye kadar bir hüküm verilebilecektir? Son zamanlarda Saray'da ve diğer yerlerde yapılmış olan araştırma ve bulgulara dayanılarak, Rus vakâyinâmelerinin Altın Orda dedikleri (benim öğrenebildiğime göre doğu kaynaklarında bu tabir yoktur) Batu ülkesinin medeniyetinden hatta Tatar kavminin medeniyetinden bahsetmeye başlamışlardır. Bununla beraber o zamanlar şu veya bu şehir veya yerde hangi millî unsurun üstün olduğu, İslâm dini ve Türk dilinin üstünlüğü ile sona eren bu medenî gelişmenin nasıl meydana geldiğini net olarak söyleyebilmek için daha çok araştırmalara ihtiyaç olsa gerektir.

Moğol unsuru Altın Orda'da pek önemli olamazdı. Türk dilinin üstünlüğü muhtemelen çok çabuk, daha Altın Orda'nın Moğolistan'la bağları kesildiği zamandan itibaren kurulmuştur. Batu ve daha o yaşarken Berke bütün imparatorluğa ait işlerin çözümüne katılıyorlardı ve bu amaçla Moğolistan'a sefer yapmışlardı. Rubruquis 1253'de bütün imparatorluğun Batu ile Moğolistan'da yaşayan İmparator Mengü ülkeleri arasında bölünmüş olduğunu söylüyor. İki ülke arasındaki hudut Talas ile Çu nehirleri arasından geçiyordu. Müslüman yazarları da Mâverâünnehir şehirlerinin önce Batu, daha sonra Berke'nin hâkimiyeti altına girdiğinden bahsediyorlar. Ancak 1260'dadır ki, Orta Asya'da Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay'ın torunu Algu'nun hâkimiyeti gerçekleşti, hatta daha önceden beri Altın Orda hümkümranlığına giren alanlara kadar genişledi. Algu Harezm'i işgal etmiş ve birkaç sene sonra Otrar şehrini de Berke'den alıp tahrip etmiştir.

Bu alanlar sonradan tekrar Altın Orda hakimiyetine girmiş ise de Altın Orda hanlarının kudret ve nüfuzları doğuda daha ileri gitmemiştir. Daha Berke'nin saltanatı zamanında (1257-1266) Altın Orda hanı Moğol imparatorluğunun ikinci önemli adamı iken müstakil bir ülkenin hükümdarı olmuştur. Fakat ancak kendisinden sonraki han Mengü Timur kendi adına sikkeler kestirmeğe başlamıştır. İsmen Cuci sülâlesinden olan bütün hanlar bu arada Orda ve Şiban'ın torunları da tâbi idiler. Fakat bu tâbiliğin fiilî bir önemi yoktu. Bazı tarihçiler Altın Orda'ya "Gök", Orda oğullarının hükümetine ise "Ak" diyorlar ve bunlar da Moğolca değil Türkçe olan Gök ve Ak kelimelerini kullanıyorlar. Fakat bazı kaynaklarda "Gök-Orda" tabiri Orda haleflerinin ülkeleri

için kullanılıyor. Hatta XV. Asır başlarında, adı bilinmeyen bir tarihçi Orda'nın (doğuda) Ak ve (batıda) Gök diye bölünmesinin Tohta Han (1290-1312) zamanında, kendisiyle asi olan şehzade Nogay arasındaki savaştan sonra (ki bu adın hakiki Moğolca şekli, İran'daki Moğol hanının 1305'de Fransız kralına yazmış olduğu mektupta görüldüğü üzere Toktaga'dır) meydana gelmiş olduğunu belirtmektedir. (Nogay 1300'de öldürülmüştür). Bu kaynağa göre, Ak Orda'nın hanları Nogay'ın torunları idiler ki, bu kesinlikle gerçeklere uymamaktadır. Bu durum daha XV. Asırda -adı bilinmeyen tarihçinin eserini yazdığı– İran'da Cuci torunlarının tarihi ne kadar karışık bir şekilde anladıklarını göstermektedir. Ebu'l-Gâzi, Şiban'ın ülkesine "Ak Orda" diyor. Orda ve Şiban torunlarının ülkelerini dikkate almazsak, bu takdirde Altın Orda daha eskiden beri Cengiz Han'ın diğer haleflerininkine göre çok daha birleşiktir. Çeşitli yerlerde, kendileri üzerinde hanın hâkimiyetini kabul etmekle beraber, ayrıca "orda"lara ve özel askerî birliklere sahip şehzadeler vardı; Kırım'da Sudak ticaret şehri hakkında Mısırlı yazarlardan biri buranın gelirinin dört Tatar hanı arasında paylaşıldığını söylüyor, fakat Altın Orda'nın Tuna'dan Harezm'e ve Sirderya'nın aşağı yataklarına kadar uzanan sahasında Moğollardan önceki zamandan kalma hiçbir tâbi bey sülâlesi yoktu.

Moğollar her yerde olduğu gibi Altın Orda'ya da kendileriyle birlikte o zamana kadar Kıpçak illerinde bilinmeyen Uygur yazısını getirdiler. Elimize XIV. Asırın sonunda Uygur harfleriyle yazılmış Altın Orda yarlıkları erişmiştir; üzerinde hanın adının Uygur harfleriyle yazılı bulunduğu son (Tohtamış Han'a ait) sikkeler de bu devre aittir. Biz bu Uygur yazısının kullanılmasını yalnız Saray'da –o da her zaman değil-basılmış olan sikkelerde görüyoruz. Bu sikkeler han adlarının o vakit Moğollar ve bir ihtimale göre bazı Türkler tarafından Arap yazısı ile yazıldığından başka türlü telâffuz olunduğunu gösteriyor. Mesela 1341–1357'deki Canbek Han'ın adı Uygur harfleriyle Çambek diye yazılıyordu. Ebu'l-Gâzi'nin sözlerine göre, Moğolca XV. Asırda bile kullanılıyordu. Fakat buna ait bir delil yoktur. Altın Orda'da gerçi kime ait olduğu belirsiz ve geç devre ait olsalar da Kutlug Bolsun şeklinde Türkçe yazıların olduğu sikkelere rastlandığı halde, Moğolca yazılı olanları bulunmuyordu. Özbek Han'ın "orda"sını ziyaret eden İbn Battuta orada yalnız Türkçe sözler işitmiştir. Mesela han sarayının kadın ileri gelenleri arasında ulu Hatun ve küçük Hatun yani büyük kadın ve küçük kadınefendi zikredilmektedir. Bizzat han, seyyidlerden olan

kendi ruhani yetiştiricisini (mürşidini) Türkçe "ata" (peder) diye isimlendiriyordu. Türkçe İslâm ibadetlerinde de kullanılıyordu. Azak şehrinde İbn Battuta'nın önünde vâizlerden biri Arapça bir vaaz vermiş, sonra sultan (ki o zaman Özbek Han idi), bey (Azak beyi aslen Harezmli idi) ve orada bulunanlar için dua ettikten sonra bu sözleri Türkçe'ye tercüme etmiştir. Şu kadar var ki bu camide değil bir ziyafet meclisinde olmuştur; o zamanlar Kur'an-ı Kerim okunduktan sonra önce Arapça, sonra Farsça ve Türkçe ilâhiler okunuyordu. İbn Battuta Arapça ilâhilere "kavl", Farsça ve Türkçelere "mülemma" dendiğini ekliyor. Arapça olan "mülemma" sözü "alaca" demektir. Sonradan Arapça bir sözde Farsça ve Türkçe kelime ve ifadelerin karıştırıldığı söze "mülemma" denilmiştir.

İslâmiyetin yayılması Volga Bulgarlarının etkisinden çok Harezm ve Orta Asya Türklerinin etkisiyle gerçekleşmiş olsa gerektir. Mahallî Türkler (Kıpçaklar) daha Moğollar devrinden önce Rusya ve Batı Avrupa tarafından, Hıristiyanlık etkisine maruz kalmışlardı. Bu propagandanın Moğollar devrinde de devam ettiği XIII. Asır sonuna ait Kuman-Kıpçak sözlüğünden bellidir; bunda İncil metni ile katolik ilâhilerinin Türkçe tercümeleri bulunmaktadır. Tercüme pek başarılıdır, misyonerlerin bu dili iyi bildiklerine tanıklık etmektedir. Hatta İbn Battuta Kırım'da Kerç ile Kefe arasında Hıristiyan Kıpçaklar görmüştür. Kırım'da daha başka milletlere mensup mahallî Hıristiyanlar da vardı. 1382 başlarında Kahire'de geleceğin Mısır sultanı Çerkes Berkuk'un babası olan Kırımlı Anas ölmüştür. Onun hakkında önce Hıristiyan olup İslâmiyet'i sonradan kabul ettiği söyleniyor. Hatta Mısır'da ne Arapça ne de Türkçeyi iyi öğrenmiş, yalnız Çerkezçe konuşurmuş ve bunun için yanında tercüman bulundurmak gerekiyormuş.

O zamanlar Müslüman âleminin medenî üstünlüğü dolayısiyle, Hıristiyan geleneklerinin Kıpçaklar arasında olduğundan daha devamlı ve kararlı bulunduğu milliyet mensupları da 'kabul ediyorlardı. Alan veya As'lar, her yerde ve bu arada Rubruquis'in eserinde de Hıristiyan olarak anlatılmaktadır. Bununla beraber İbn Battuta Saray'da Müslüman As'lar da görmüştür. Hıristiyanların İslâmlığı kabul etmeleri için zorlayıcı tedbirler kullanılmıyordu. Hıristiyan ruhanileri, Müslümanlarınki gibi vergilerden muaftı. Hatta Saray'da 1261'de Müslüman Berke Han'ın zamanında bir Ortodoks piskoposluğu kurulmuştu.

Berke'nin İslâmiyet'i kabul etmesi hakkında sonradan çeşitli rivâyetler nakledilmektedir. Mesela Ebu'l-Gâzi'ye göre, Berke han olduğu zaman Buhara'dan gelmiş olan iki tüccar tarafından Müslümanlığa girmiştir. Başka rivâyetlere göre, daha tahta oturmadan önce Hocend veya Buhara'daki şeyhlerin tesirinde kalmıştır. (Bu konuda meşhur Seyfeddin Baferzî'nin ismini veriyorlar, vefatı 1261'dedir). Reşidüddin'in Oğuz Han hakkında hikâye ettiği menkıbe (Müslüman olmayan anadan süt emmeme) hususu Berke Han için de nakledilmiştir. Rubruquis'in hikâyesinden anlaşılıyor ki Berke daha Batu hayattayken 1253'de Müslüman idi ve Orda'sında domuz eti kullanılmıyordu: Nitekim bilinmektedir ki İslâmiyet'in bu emri şimdi de özellikle domuz etinin halkın başlıca gıdasını teşkil ettiği Çin gibi, böyle bir kaideye uymanın pek güç olduğu yerlerde de tamamen yerine getirilmektedir. Berke'nin Orda'sı o zaman Derbent ile Volga arasında (Rubruquis'in ifadesine göre "İran ve Türkiye'den gelen bütün Sarazin yani Müslümanların geçtiği yol" üzerinde) idi. Bunlar Batu'ya giderken Berke'ye hediyeler götürüyorlardı. Rubruquis ilâve ediyor ki: 1254'de Batu, Berke'ye Volga'nın doğusuna geçmesini emretti, çünkü elçilerin getirdiği hediyelerin bir kısmının Berke'ye verilmesini arzu etmiyordu. İran Moğolları ile olan umumi düşmanlığa karşılık Berke sonradan Mısır sultanları ile yakınlık kurmuş ve bu münasebetle Mısır'dan birkaç elçilik heyeti kabul etmiştir ki Berke'nin Orda'sı ve dışişleri ile ilgili geniş bilgileri bunlara borçluyuz. Yalnız kendisi değil kadınları ve maiyyetindekiler de Müslüman idi. Kadınlarının ve emîrlerin her birinin yanında bir imam ve müezzin vardı. Çocuklara Kur'ân-ı Kerîm öğretilen mektepler de vardı. Aynı zamanda birtakım müşrik (putperest) âdetlerine Moğolistan'da olduğu derecede uyuluyordu; meselâ İslâmiyet'in gerekleriyle tamamen çelişen bir âdet vardı ki o da: Nehir suyunu yıkama ve yıkanma için kullanmamaları idi. Mısır elçilerine, Orda'da elbiselerini yıkamamalarını ve şayet böyle bir şey yapmışlarsa bunu gizlemelerini önceden hatırlatmışlardı. Altın Orda'dan Mısır'a gelen Berke'nin çağdaşları İslâm medeniyetini daha çok benimsemek zorundaydılar. Bilindiği gibi Berke, kızını Sultan Baybars'a (1260–1277) vermişti. Bu evlilikten Baybars'ın ilk halefi Sait Han Muhammed doğdu ki, buna aynı zamanda Nâsırüddin Berke Han ismini de vermişlerdi. Açıkça görülüyor ki bunun Müslüman adından başka bir de Moğol adı vardı. "Uyûnü't-Tevârîh"in yazarı Mısırlı tarihçi Kütübî (eserlerinden bu kısmın yazması İstanbul'da vardır) bunun doğumunu 658 H. (1260

M.) olarak gösteriyor. Bu ise pek de mümkün olamaz. Çünkü Berke ile Mısır hükümeti arasındaki münasebetler ancak 1262'de başlamıştır. 1279 Nisan'ında genç sultan annesi Berke Han'ın kızı ile birlikte Şam'a gitmiştir. Bundan pek az sonra Suriye'de bir isyan olmuş, sultan âsileri kandırmak üzere annesini göndermiştir. Bunun yaklaşması üzerine eşraf (ileri gelenler) kendisini karşılamağa çıkmışlar, tahterevanı önünde yere kapanmışlar ve âdete gereği katırlarının ayakları altına dokumalar sermişlerdi. Görüşmeler, melikenin yakınlarının hatası dolayısiyle başarısızlıkla sonuçlandı. Sultan, annesini Kerak kalesine gönderdi. Daha sonra kendisi de oraya sürülmüştür. Kütübî'nin ifadesine göre, kendisi cömertlik ve merhamet ile tanınıyor, zulüm ve vahşetten kaçınıyordu. Bu cömertliği Kerak'da da görülmüştü ki bu, hâkimiyet kendisine geçmiş olan kayınbabası Kalavun'un şüphelenmesine sebep olmuştur. 1280 Mart'ında sultan öldü, Kalavun'un emri ile zehirlendiğini düşündüler; karısı, Kalavun'un kızı Gâziye Hatun ise ölünceye kadar arkasından ağladı. (Bu kadın 1288'e kadar yaşamıştır). 1281'de Sultan'ın annesi oğlunun cenazesini Şam'a götürmüştür ve orada Baybars'ın türbesine gömülmüştür.

Berke Orda'sında bulunan Mısır elçileri hanın oğlu olmayıp kızları olduğunu açıkça belirtiyorlar. Halbuki Kütübî'ye göre 1280 Şubat'ında Kahire'de Berke Han'ın oğlu ve sultanın ana tarafından dayısı olan Emîr Bedreddin Muhammed ölmüştür. Kendisinin iki cilt tutan Arapça şiirler yazdığı söylendiği gibi, bir sıra kelâm ilmiyle ilgili eserler ve bir Kur'an-ı Kerîm tefsiri de kaleme almış olduğu rivayet edilmektedir. Kâhire'de (yüksek bir yerden düşerek) ansızın ölmüş olup yaşı daha 50'ye varmamıştı.

Berke'nin ölümünden sonra Altın Orda'da yeniden Müslüman olmayan hanlar hükümran oldular; İslâmiyet'in kesin yerleşmesi ancak Özbek Han zamanında (1312 ve ya 1313–1340) gerçekleşmiştir. İbn Batuta'ya göre Özbek Han'ın hocası Seyyid İbn Abdülhamid idi. Özbek Han'a İslâmiyeti kabul ettiren ve ona Sultan Muhammed Özbek Han ismini verenin de Taşkent yakınında gömülü Zengi Ata halifelerinden Türkistanlı Şeyh Seyyid Ata (asıl adı Ahmed idi) olduğu hakkında da bir rivayet vardır. Bu olay hicretin 720'sinde Tavuk yılında (1321) olmuştur deniyor. Aynı zamanda bu azizin sonra nasıl Özbek Han kavmini Mâverâünnehir'e getirdiği ve sonra kavmin kendisine hana nisbeten Özbek denmeğe başlandığı ve nasıl şeyhi dinlemeyip

Türkistan'da kalmakla "Kalmak" ismini aldıkları hakkında bir de menkıbe nakledilmektedir. Bu menkıbe her halde hayalî bir şeydi. Fakat Özbeklerin kavimlerinin ismini başka kaynaklarda, bu arada Ebu'l-Gâzi'de, Özbek Han'ın isminden getiriyorlar. Mevcut örneğe göre, böyle bir türetme herhalde bir çok âlimler ve bunlardan Radloff tarafından kabul edilmiş olan "özbek" yani "kendi başına hâkim" anlamında olan tefsir şeklinden daha uygun olsa gerektir. XV. Asır tarihçileri Cuci torunlarının ülke veya "ulus"larına "Özbek ulusları" ismini veriyorlar. Orta Asya'da sonradan "özbek" kelimesine kavim ismi olarak "Çağatay" kelimesi karşılık tutulmuştur. Bu isimle yerli hanların askerî kuvvetlerini teşkil eden Türkistan göçebeleri adlandırılıyordu.

Orta Asya şeyhleri Altın Orda hanları üzerine, daha sonra bunlar tarafından İslâmiyet'in kabulü hususunda tesirli olmuşlardır. 1360'larda Saray'da bir zaman Aziz Han (sikkelerde Aziz Şeyh) hükümran olmuştur. Han sefihane bir hayat sürüyordu, bunun için diğer Seyyid Ata'nın, yani Seyyid Ahmed Yesevî'nin torunu Seyyid Mahmud Yesevî tarafından uyarıldı. Han, Seyyid'in sözünü dinlemiş, ona kızını vermiş ve tövbe etmişti. Fakat bundan üç sene sonra yine önceki yaşam tarzına dönmüş ve sonunda öldürülmüştür.

XV. Asırın ilk yarısında, anlaşıldığına göre, "Özbek ulusu"nun bütün askerî halkı tek bir kavim kabul ediliyordu. Altın Orda gittikçe çöküp her bir parçası istiklâllerini kaybedince "Özbek" kelimesi Güney Rusya'da bir millet ve devlet ismi olarak kullanılmaktan tamamen çıkmış ve yalnız Türkistan'a göç etmiş olan kabileler için kullanılmıştır (alem olmuştur). Ruslar Altın Orda halkını devlet dili Moğolca olduğu zamandaki gibi, bütün ülkenin Türkleşmesinden sonra da Tatar diye adlandırmakta devam ediyorlardı. Rusların XV. ve XVI. Asırlarda münasebette bulundukları bütün hanlıklar –Kırım, Kazan, Ejderhan ve Sibirya Hanlıklarının hepsi –Ruslar'a göre "Tatar" idi. Bu hanlıklardan varlığını en çok sürdüren bilindiği gibi Kırım Hanlığı'dır. Burada da "Tatar" tabirinin hepsinden fazla yerleşip tuttuğu görülüyor. Kırımlılara, Ruslardan başka Kırım'ı 1475'te fetheden Osmanlı Türkleri de Tatar diyorlardı. Bilindiği gibi bilhassa şimdi Kırımlılar bu "Tatar" ismini reddederek kendilerine "Türk" diyorlar. Halbuki Volga boyundaki yerli aydınlar sınıfı, az çok tartışmalardan sonra, Tatar kelimesini millî bir isim olarak kabul etmişlerdir. Bunun sonucu "Tatar Cumhuriyeti" meydana gelmiştir. Ruslar bir zamanlar "Tatar" kelimesini pek geniş

bir şekilde kullanmışlardır. Daha Radloff bile Orta Asya'nın genellikle Türkçe konuşan yerlileri gibi Özbeklere de "Tatar" diyordu. O zamandan beri bu isme daha açık bir anlam verilmeğe çalışıldı. Fakat bu gün bile Tatar kavmi ile diğer Türk kavimleri arasındaki etnoğrafik ve dil farklarını tespit edilmiş saymak mümkün değildir.

XV. özellikle XVI. Asırlarda, Tatarlardan başka, aralarında yalnız kavmî (etnoğrafik) değil, dil bakımından da bir birlik kuran ve kendi beylerine sahip olan bir Nogay kavminden de bahsedilmektedir. O zaman Nogayların merkezi Yayık kaynağında Altın Orda hanlarının gömüldükleri yer olan Saraycık (yani küçük saray) idi. Ebu'l-Gâzi'den başlayarak birçok yazar çoğu kere bu "Saraycık" ile "Yeni Saray"ı birbirine karıştırıyorlar. Buradaki Nogayların siyasî önemine, XVI. Asrın ikinci yarısında, önce Moskova'dan ayrı, sonra XVII. Asırda Moskova çarlarına bağlı olan, Yayık Kazakları ordusunun kurulması son vermiştir. Şurası dikkat çekicidir ki Nogay tabirini o zamanlar yalnız Ruslar kullanıyorlardı. Doğu kaynaklarında ve bu arada Ebu'l-Gâzi'de Nogaylara, Türkleşmiş kavimlerden birinin adı olan Mangıt ismi verilmektedir. Şimdi, aksine Nogay kelimesi Orta Asya'da, Rusya'da olduğundan çok daha geniş bir anlamda kullanılmaktadır. Hatta orada Volga boyundaki Tatarlara da Nogay derler. Güney Rusya'da şimdi Nogay diye Kırım ve Kuzey Kafkasya'nın belli bir milliyetini adlandırmaktadırlar. Milliyet yönünden daha Moğollar devrinde teşekkül etmiş olan bu unsurun lehçesi kendisinden çok daha eski ve Moğollardan önceki Kıpçak diline daha yakın olan Karaçay ve Balkar lehçelerinden farklıdır.

XIII. ve XIV. Asırlarda Orta Asya'daki Türklerin kavmî (etnik) ve siyasî hayatlarının nasıl oluştuğu ve Moğolların nasıl Türkleştiği meselesi ise şimdiye kadar daha az açıklığa kavuşturulmuştur. Bu mesele ile de gelecek derste meşgul olacağız.

Onuncu Ders

Altın Orda hanları ülkelerinin Moğolistan'dan uzakta bulunmaları sebebiyle daha başlangıçtan beri bir derece müstakil hükümdarlar idiyseler de, Moğollar tarafından fetholunan Türkistan ve genellikle Orta Asya eyaletlerinin siyasi teşkilatları çok daha müphem bir şekilde belirlenmişti. Şüphesiz Cengiz Han Moğolistan'ın batısında fethettiği yerleri üç büyük oğluna terketmek istemiş ve bu üç şehzâdenin her biri daha babaları hayatta iken bu haklarını kullanmışlarsa da ne bunlardan her birinin ülkesinin hudutları ve ne de imparatorluğun reisine göre haklarının genişlik derecesi meselesi kesin olarak belirtilmemiştir. Dikkati çeken bir husus da imparatorluğun genişliğine rağmen bu üç şehzâdenin Ordalarının birbirlerine pek yakın olmalarıydı. Cuci'nin ordası yukarı Irtış boyunda idi ve çok daha eski kaynaklara göre kendisi de orada gömülü idi. Bununla beraber sonradan onun mezarını çok daha batıda Şiban'ın ülkesinde bulunan Sarısu üzerinde gösteriyorlardı, bu atanın orda'sının en küçük oğula geçmesini kabul eden Moğol geleneğine daha uygundur. Irtış boyunda Cuci'den sonra büyük oğlu Orda yaşamıştır. Sonradan imparator olan üçüncü şehzâde Ögedey'in ordası daha güneyde Alagöl'e dökülen Emil nehri kıyısında idi. Ögedey'in gömüldüğü yer Reşidüddin'in ifadesine göre, Irtış'tan iki günlük mesafede bu nehrin kollarından birinin çıktığı yüksek bir dağ üzerinde idi. 1221'de buralarda seyehat eden Çinli derviş Çan-Çun Moğol ordusunun geçişi esnasında Ögedey'in emri ile Altay üzerinde açılmış bir yoldan bahsediyor ki bundan Ögedey'in daha babası hayatta iken sağlığında kendisini bu yerlerin hakimi saydığını çıkarmak mümkündür.

Ögedey'in ülkesinin hudutlarının tayinini kaynakların hiç birinde bulamıyoruz. Yalnız Cüveyni, Ögedey'in yurdu daha babası hayatta iken "Emil ve Kobuk hudutları içerisinde idi" diyor. Bilindiği gibi bu iki nehir yaklaşık olarak aynı yerden kaynar ve bunlardan biri batıya, diğeri doğuya doğru akar. İkinci şehzâde Çağatay'ın ordası ve ülkesi

hakkında ise Cüveyni'de çok daha kesin bilgiler vardır. Bunun ordası "Almalık civarında yer alan Kuyas mevkiinde idi, ülkesi ise Uygur eyaleti hudutlarından Semerkand ve Buhara'ya kadar uzanıyordu. Çan-Çun'un bildirdiğine göre Sayram gölü yanından ve Talki geçidi üzerinden geçen yolu ilk defa Çağatay açmış ve 1222'de de savaş sırasında tahrip edilmiş olan Amuderya üzerindeki köprüleri yeniden yaptırmıştır. Kuyas'ın mevkii ve Çağatay'ın ordası hakkında başka kaynaklardan şunu biliyoruz ki bunlar Kulca bölgesinde, İli nehrinin güneyinde yer almış idiler. Kuyas'ın "Barshân" ardında yer alan bir şehir olarak Kaşgarlı Mahmud'un eserinde zikredildiğini görmüştük. Diğer bir yerde (C. III, sh.129) Tuhsi ve Çiğillerin bütün topraklarına "Kayas ve Kayasi" ismi verildiği ve burada "Sablığ Kuyas, Urung Kuyas ve Kara Kuyas" adında üç kalenin olduğu da söylenmektedir. Çağatay ve en yakın haleflerinin ordaları da Cüveynî'de "uluğ ev" yani "büyük ev" şeklindeki Türkçe ismi ile bahsedilmektedir. Bu kadar eski bir zamanda Moğol Hanının ordası için Türkçe isimler bulunuşu ilgi çekicidir. Çağatay ve ondan sonra gelenlerin (haleflerinin) gömülü bulundukları yerler hakkında ise hiçbir bilgi yoktur.

Cengiz Han'ın üç büyük oğlunun ordaları Yukarı Irtış'tan İli'nin güneyindeki yerlere kadar olan nisbeten küçük bir alan üzerinde bulunuyordu. Bundan da bu üç ordaya üç farklı hükümetin başşehri gözü ile bakmanın doğru olmadığı anlaşılabilir. Özellikle Çağatay ve Ögedey'in Moğolistan'la olan münasebetleri hususundaki vaziyetlerinin ne olduğu meselesi açık değildir. Cengiz Han'ın ölümünden sonra Ögedey imparator seçilerek Moğolistan'a geçmiş ve orada Karakurum şehrini ve şehir içinde ve etrafındaki sarayları yaptırmış. Açık bir şekilde görüldüğüne göre ata yurduna yani Moğolistan'a vâris olan Tuluy'un hakkını dikkate almaksızın bütün hükümdarlık haklarını kullanmıştı. Maveraünnehir ise; Semerkand ve Buhara'ya kadarki arazi Çağatay'a tâbi olmasına rağmen Hocend'de oturan ve Çağatay değil, Ögedey tarafından tayin edilmiş bulunan Mahmud Yalvaç tarafından idare ediliyordu. Daha 636 H. (1238-1239 M.) de Buhara'da Moğollara karşı milli ve özellikle köylü isyanı olduğu zaman durum bu merkezde idi. Bundan pek az bir zaman sonra Çağatay kardeşi ile istişare etmeksizin Mahmud'u azletmiş yerine başka bir vali tayin etmişti. Mahmud, Ögedey'e şikayet edince, Çağatay kendisinden bir açıklama istenmesi üzerine kardeşine bir ithamnâme [durumu uygun şekilde açıklayan nâme] göndermiştir. Ögedey bunun üzerine cevabı yeterli

bulmuş ve Çağatay'ın hükmünü destekleyerek Maveraunnehir'i onun ülkesine ilaveten hediye etmiştir. (Moğolca "inçu" tabiri kullanılmıştır.) Bu olaydan sonra Maveraünnehir'in Çağatay tarafından tayin edilen valiler tarafından idare edilmiş olduğu düşünülebilir. Halbuki Reşidüddin'in ifadesine göre Ögedey zamanında "Karahoça" ve "Beşbalık" yani "Uyguristan, Hotan, Kaşgar, Almalık, Kayalık, Semerkand ve Ceyhun nehrine kadar Buhara" valisi olarak yine Ögedey tarafından Mahmud Yalvaç'ın oğlu Mes'ud Bey tayin olunmuştur. (Mahmud Yalvaç ise Pekin genel valisi tayin edilmiş ve 1254'de bu vazifede iken ölmüştür).

İranlı tarihçi Cüzcanî bu gibi siyasî kuruluşlara akıl erdiremiyor ve yanlış olarak Mes'ud Bey'e Çağatay'ın veziri diyor. Biz Mes'ud Bey'in Beşbalık'tan Semerkand ve Buhara'ya kadar olan geniş vilayetin bütün sahasında hukukunu kullandığını biliyoruz. Buhara'da kendisine karşı hususi bir saygı gösterilmiş idi. Ayrıca burada kendisi tarafından "Mes'udiye " ismiyle büyük bir medrese yaptırılmıştır. Bu medrese 1273'de İran Moğolları tarafından tahrip edilmiş fakat sonradan yeniden yaptırılmıştır. 1289'da Mes'ud Bey buraya gömülmüştür. İkinci bir "Mes'udiye" de yine kendisi tarafından Kaşgar'da yaptırılmıştı. Bunun gibi XIV. asır başlarında Mes'ud Bey'in üçüncü oğlu idare merkezini buraya naklettirmişti. Dikkate değer ki bu Harezmli Müslüman tüccar kendi hayatında Orta Asya'da ortaya çıkan bütün siyasî değişikliklerde iktidar mevkiini korumuş ve bunu oğullarına terk edebilmiştir.

Moğolistan imparatorluğundaki kargaşalıkların sebeplerinden biri veraset (saltanatın kime geçeceği) hakkında bir kanunun bulunmaması idi. Her hanın ölümünden sonra halefinin kim olacağı meselesi uzun araştırma ve değerlendirmelere bağlıydı. Bu değişikliğin bütün han sülalesi üyeleri tarafından tanınması için tahta oturma merasimine hepsinin katılması gerekiyor, bunun için de "Kurultay" toplantıya çağrılıyordu. Eski hakanın isteği göz önüne alınıyor, fakat bu durum şehzâdeleri kayıtsız şartsız bağlamıyordu. Hanın ölümüyle tahta çıkarılma merasiminin yapıldığı kurultay arasında bir kaç yıl geçiyordu. Ölen hanın eşi bu dönemde hükümran sayılıyor, fakat bunun hakimiyetini herkes tanımıyordu; bir çok şehzâde imparatorluk hükümranının (ölen hanın eşinin) hukukunu göz önüne almaksızın kendi eyaletlerinde istedikleri gibi davranıyorlardı.

Ögedey'in ölümünden sonraki (1241) ve (yerine başka bir valiyi tayin eden ölen hanın iradesinin aksine) oğlu Güyük'ün tahta oturtulduğu 1246 seneleri arasındaki devir böyle bir devirdi. Diğerleri arasında Mes'ud Bey de kendisini vilayetinde tehlikeden uzak hissetmemiş ve Batu'nun yanına gitmişti. Fakat Güyük seçilinceye kadar dönmüş ve vali sıfatıyla 1246 kurultayına katılmıştır. Güyük kendisini "Maveraünnehir, Türkistan ve diğer vilayetler " valisi olarak onaylamıştır.

Güyük 1248'de ölmüş ve kendisinden sonra taht Cengiz Han'ın öteki oğlu Tuluy'un eline geçmiştir. 1251'de Tuluy'un büyük oğlu Mengü (Münke) imparatorluğun reisi (kaan) ilan edilmiştir. Bunun tahta çıkışından hemen sonra Çağatay ve Ögedey soyundan bir çok şehzâdenin kendisi aleyhine tertip ettiği gerçekten olan ya da öyle sanılan bir fesat cemiyeti meydana çıktı. Bu fesada katılmakla itham edilen şehzâdelerin bir kısmı cezalandırılmış, bir kısmı da sürgün edilerek Çağatay ve Ögedey ulusları hemen hemen tamamıyla perişan olmuştu. Gerçekte şeklen bu uluslar mahvedilmemişti; mesela Güyük'ün dul hanımı Emil'deki ordasında ve Çağatay'ın torunu Kara Hülagu'nun hanımı Ergene Hatun Çağatay ordasının hükümranı olarak kalmıştı. Fakat fiilen bütün kuvvet ve iktidar Tuluy (Tolui) ve Cuci (Çoçi) hanedanına geçti. Mengü Han 1253'te Rubruquis'e şu sözleri söylemişti. "Güneş her tarafa ışıklarını saçtığı gibi benim ve Batu'nun saltanatımız da böyle her tarafa yayılmaktadır." Rubruquis'in sözlerine göre Mengü ile Batu'nun etki alanlarının hududu Talas'ın doğusundan geçiyordu. Öyleki Cuci ulusu topraklarının bir kısmı Mengü'nün etki alanına giriyordu.

Mes'ud Bey'in bu kargaşa devrinde ve fesat cemiyeti zamanındaki hareketleri hakkında bilgi yoktur. Yalnız Mengü ile olan irtibatı dolayısıyla hayatının tehlikeye girmiş olduğu söyleniyor. Nizam ve intizam yeniden kurulduktan sonra Mesud'un vilayetinin hudutları çok daha genişletilmiştir. "Maveraünnehir, Türkistan, Otrar, Uygur Vilayeti, Hotan, Kaşgar, Cend, Harezm Fergana" kendisine tâbi idi. 1253 sonbaharında Mengü'nün kardeşi Hülagu Moğolistan'dan bir ordu ile çıkmıştı. Bağdat'ın zaptıyla Abbasi halifeleri sülâlesinin mahvedilmesi ve Ön Asya'da yeni bir Moğol hükümeti kurulması buna nasip olmuştur. Hülagu ordusu önceden Cengiz Han ordusu gibi yavaş yavaş hareket ediyordu ve ancak 1256'da Amuderya'yı geçebildi. Bu ordu 1254'de Almalık ve Uluğ Ev'de Ergene Hatun tarafından karşılanmış ve 1255

sonbaharında Semerkand civarında kırk gün geçirmiş olup bu müddet zarfında Mes'ud Bey tarafından ağırlanmıştı.

Mengü Han'ın ölümünden sonra (1259) durum tekrar değişti. Kardeşleri olan Kubilay ile Arıkboğa arasında taht için savaş çıktı. Kubilay Çin'de, Arıkboğa Moğolistan'da büyük han ilan edilmişti. Bunun neticesi olarak Çin'den buğday ithali kesilmişti. Moğolistan ise buna muhtaçtı. Arıkboğa Çağatay şehzadelerinden Algu'yu Türkistan'dan düzenli olarak erzak ve diğer zaruri eşya, bu arada silah ithalini temin için batıya göndermeye karar verdi. Algu az zamanda evvelce Çağatay Ulusuna bağlı bütün eyaletleri hükmü altına aldı. Hatta Cuci ulusu hükümranlığına dahil bulunan Harezm'i zaptetti, fakat tabiiki bütün bunları kendi hesabına yaptı ve Arıkboğa'nın emrini yerine getirmeyi düşünmemişti. Ergene Hatun Algu'dan şikayet etmek üzere Arıkboğa'nın yanına geldi. Anlaşılan Mes'ud Bey de oraya gitti. Arıkboğa bunun üzerine Algu ile savaşa girdi, fakat bir kaç başarıdan sonra hezimete uğradı ve Türkistan'ı terk ederek Algu'ya Ergene Hatun ve Mes'ud Bey'i gönderdi. Algu, Ergene ile evlenip Mes'ud Bey'i vali olarak Semerkand ve Buhara'ya gönderdi. Mes'ud Bey tarafından toplanan para yardımıyla Algu galiba 1266'da ölümüne kadar Berke Han ülkesine dahil bulunan Otrar'ı da fethetmeyi başardı.

Algu'nun ölümünden sonra Angren boyunda Ergene'nin ilk kocasından oğlu Müslüman olan Mübarek Şah Çağatay Han'ı ilan edildi, fakat sonradan Moğolistan'da muzaffer olan Kubilay Han tarafından gönderilmiş olan diğer Çağatay şehzâdesi Borak tarafından tahtı elinden alınmıştır. Borak da bu defa önce Arıkboğa ordusunda bulunmuş, onun ortadan çekilmesinden sonra Algu ve haleflerine karşı tek başına savaşı devam ettiren Ögedey'in torunu Kaydu'nun hükmü altına girmeye mecbur oldu. Kaydu 1269'da Talas boyunda bir kurultay topladı. Bunda özellikle ekilen arazinin göçebelere karşı korunması için tedbirler alındı. Şehzâde dağlar ve bozkırlarda yaşama ve davarlarını tarlalara salıvermeme sözü verdi. Bu medeni vilayetlerin idaresi yine Mes'ud Bey'e verildi. Kendisiyle iki büyük oğlu Kaydu tarafından, üçüncü oğlu ise 1303'te Emil civarındaki yerde tahta çıkarılmış olan Kaydu'nun oğlu ve halefi Çapar tarafından tayin edilmiştir.

Bu son haberden anlaşılıyor ki Kaydu ve halefinin oturduğu yer daha başlangıçtan beri Ögedey'e ait bir yerdi. Halbuki Kaydu'nun gö-

müldüğü yer Çu ile İli arasındaki dağlarda idi. Üstün hakimiyet Ögedey haleflerine ait olmakla beraber Çağatay hanları da tahta geçiriliyordu. Bunlardan en uzun müddet hanlık yapan (1282-1306) Kaydu'dan sonra da yaşamış bulunan Borak'ın oğlu Tuva idi. Ögedey ile Çağatay ulusları arasındaki hudutların tespit edilip edilmediği hakkında ise hiçbir haber yoktur.

Hatta Orta Asya'da o zaman Cengiz Han'ın dört oğlunun ulusları arasındaki hudut meselesi bile belirgin değildir. Anlaşıldığına göre kuzeyde daha XIII. asrın ilk yarısında önceleri Cuci ülkesine ait sayılan arazi ve bunlar arasındaki Kırgızların yerleri Tuluy ulusu ülkesine dahildi. Kubilay tarihinde bundan açıkça bahsedilmektedir. Bundan başka Ebu'l-Gâzi'de Moğolların Kırgızların ilinden Yenisey ağızlarına Alakçin memleketine seferleri hakkında bir rivayet vardır. Bununla beraber böyle bir haber diğer kaynaklar tarafından desteklenmiyor. Bu sefer, Tuluy'un dul hanımı İmparatoriçe Suyurhuktan'ın emri ile olmuştur. Demek ki Tuluy'un ölümü ile (1233 yılan yılı) İmparatoriçenin ölümü (1252 şubat) arasındaki zaman içinde yapılmıştır. Kuzeybatıda Kubilay ülkesi anlaşıldığına göre Irtış'a kadar uzanıyordu. Kubilay ile Kaydu'nun ülkeleri arasındaki hududun ise Kayalık yakınından geçtiği hakkında bir haber vardır. Fakat bunun Çapar'ın Emil civarında bir yerde tahta oturtulduğu hakkındaki haberle uzlaştırılması güçtür.

Marko Polo şimdiki Doğu Türkistan eyaletini anlatırken Kubilay ülkesi içine Hotan ve bunun doğusundaki eyaletleri de dahil ediyor. Halbuki yine aynı yerde "Kaşgar'dan buraya kadarı ve daha uzakları Büyük Türkiye'ye (Marko Polo Kaydu ülkesine bu adı veriyor) ait bulunmaktadır" deniliyor. Yarkent hakkında bunun yine Marko Polo tarafından yanlış olarak büyük hanın yeğeni gösterilen Kaydu'ya ait olduğu açıklanmaktadır. Uygurlar eyaletinin Kubilay ve Kaydu arasındaki savaş esnasında tarafsız kaldığı hakkında Reşidüddin'in verdiği haber dikkat çekicidir. Uygurlar her iki tarafla da iyi ilişkiler sürdürmeye çalışıyorlardı. Anlaşıldığına göre İdikut sülalesi hâlâ orada hüküm sürüyordu. 1209'da Cengiz Han'ın tâbiiyeti altına girdikten sonra İdikut Barçuk, Küçlük'e karşı olan 1218 seferine, sonradan Muhammed Harezmşah hükümetine karşı olan sefere ve nihayet Cengiz Han'ın Tangutlara karşı olan seferine katılmıştı. Ögedey'in saltanatı zamanında ölmüş olan Barçuk'a birbiri ardına üç oğlu halef oldu. Bunların ilki Ögedey'in dul hatunu Turakin'in idaresi zamanında (1241-1246) ölmüştür. İkincisi ise Mengü'nün saltanatı zamanında Beşbalık'ın bütün Müslümanlarını bir Cuma günü büyük camide öldürmek niyetinde bulunduğu ithamiyle idam edilmiş olup, başını sonradan yerine geçen kardeşi kesmiştir. İdikut sülalesi hakkında görüldüğü gibi başka bir haber yoktur.

Her ne kadar büyük han hükümeti, hudutlarını Kaydu hükümeti aleyhine biraz genişletmiş ise de Kaydu zamanındaki Orta Asya Moğolları hükümeti hudutlarını Hülagu ve Cuci halefleri hükümetlerinin aleyhine güney ve batıya doğru genişletebilmişlerdir. Kaydu ülkesine Afganistan'ın Bedehşah'dan Murgap kıyılarına kadar bütün kuzey kısmı dahildi. Kaydu'nun 24 oğlundan Sarban bir ordu ile Murgap'ta bulunmuştu. Cuci ulusu anlaşılıyor ki yavaş yavaş doğu bölgelerini, Sirderya'nın aşağı yataklarının doğusundaki yerleri kaybediyordu. Fakat XIII. asrın ikinci yarısında Orda haleflerinin oturma yerinin neresi olduğu hakkında kesin ve açık haberler yoktur. Reşidüddin'in hikayesine göre, Orta Asya Moğol kıtalarından biri Orda haleflerinden Konçı'nın ordasına giderken Cend ve Özkent'den geçmiştir. Bundan da Konçı'nın başşehrinin daha batı veya kuzey batıya doğru olduğu çıkarılabilir. Marko Polo Konçı'nın memleketini kuzeyde uzakta bir yer gösteriyor. Öyle bir yer ki orada insanlar "hayvanlar gibi yaşarlar, orada hububat bulunmaz ve bazı yerlerde at yerine köpekleri koşarlar." Konçı daha Kaydu hayatta iken ölmüştür. Hakimiyeti oğlu Bayan'a geçmiş, buna karşı da Kaydu'nun yardımıyla, Orda'nın ikinci kuşak torunlarından Kuyluk karşı çıkmıştır. Bunların arasındaki savaş daha Reşidüddin'in eserini yazdığı zamanda bile devam ediyordu.

Eserlerini Mısır ve Suriye'de yazan Arap tarihçileri, başta Ebu'l-Fida, Konçı ve haleflerinin Gazne ve Bamyan'da hükümran olduklarını söylerler; bu haber onlardan çok daha iyi haberdar olan Acem yazarları tarafından asla desteklenmemiş olduğu halde Avrupa kitaplarına ve bu arada Lane Pol'ün İslâm sülaleleri hakkındaki kitabına da geçmiştir. (Rus baskısında bu nokta düzeltilmiştir.) Arap yazarları galiba, Konçı adını, Orda'nın oğlu Hülagu'nun İran'ı istilasına katılmış olan Kuli ismi ile karıştırıyorlar; bu sonradan idam edilmiş ve kıtaları Hülagu ile Berke arasındaki savaş esnasında doğuya giderek Gazne ve Bamyan'ı zapt eylemiş ve orada Çağatay şehzâdelerinin hükmü altına girmişlerdir.

Orta Asya Han Sülalesi üyeleri arasında taksim edilmekle beraber burada Altın Orda'nın aksine daha XIV. asrın başlarında Moğollar devrinden önce kurulmuş bir sıra mahallî sülaleler de vardı. Bunlara ait haberleri kısmen XIV. asır başlarında yazan Cemal Kureşi'de kısmen Arapça yazılmış mezar kitabelerinde buluyoruz. Bütün bu hükümdarlar Moğollardan önceki devirde İran ve Orta Asya'daki tâbi beylerin kendilerini adlandırdıkları gibi Arapça "melik" ünvanını almış buluyorlardı. Bazan buna "sultan" ve "han" gibi daha büyük ünvanlar da ekleniyordu. Cemaleddin Kureşi'nin hikayelerinden birinde Özkentli Veli "Burhaneddin Kılıç"ın sözleriyle birlikte, Fergane hakimi İlçi Melikşah zikrolunmaktadır. Bunun oğlu ve halefi Satılmış Melikşah'ın mezarı halen mevcuttur (ö. 665 H. / 1226/1227 M.) İsim ve ünvanlarına bakılırsa bütün bu beglerin Türk aslından oldukları görülüyor. Bazı isim ve unvanlar ise eski bir geçmişe ait olduğu izlenimi uyandırmaktadır. Örneğin Evliya Ata'da 1262'de ölmüş yerli beylerden Balığ Bülge Uluğ Bilge İkbal Han gömülü bulunmaktadır.

Kitabeler âlimler tarafından Arapça yazılmıştır. Cemal Kureşi kendi tarafından Cend'de Türk azizlerinden Kemaleddin Harezmî Suğnaki'nin mezarı için kaleme alınmış olan bir kitabeyi veriyor. Bu aziz "Türkmen"lerde "Şeyh Baba" adıyle meşhur olup 1273 senesi Kasım ayı sonunda Cend'de seksenbeş yaşında ölmüştü. Cemal Kureşi Sirderya kıyılarında Hocend'den pek uzak olmayan mesafedeki bir mezar üzerindeki kitabenin Farsça tercümesini de naklediyor. Bundan başka ne zamana ait olduğu bilinmeyen Hotan Sultanı Munmış Tegin şerefine yazılmış olan Farsça beyitleri de içine almaktadır; "Ey Şah sen o kadar uzun ömürlü ol ki, Türkler Munmış Tegin ne çok yaşadı desinler." Son sözler Türkçe'dir;

Yaflak karı bolmış Munmış Teğin

XIII.Asırda tâbi beyler sülalelerinin varlığı hakkında Orta Asya'nın çeşitli şehirlerinde (mesela Otrar'da) basılmış olan sikkeler de tanıklık etmektedir. Âdet üzere bunlar yerli "melik"in adına basılıyordu. Fakat asıl isim gösterilmiyordu. Üzerlerinde Kaydu, Tuva ve diğerlerinin adı bulunan hiçbir sikke yoktur; halbuki Altın Orda'da han Mengü Timur bile kendi adını taşıyan sikkeler bastırmıştı. Doğrudan doğruya hanlar tarafından yönetilen topraklar ile daha önceki mahallî sülalere terkedilmiş arazi arasında hudutlar olduğuna dair de hiç bir delil yoktur. Çağatay Orda'sına en çok yakın olan Almalık şehri idi (Bunların arasından İli gibi büyük bir nehir geçiyordu). Bununla beraber Almalık'ta da kurucusu Cengiz Han tâbiyetine girmiş bir sülale hükümrandı. Diğer taraftan Arslan Han'ın Karluk sülalesi daha eskiden Kayalık'ı kaybetmiş olduğu için Arslan Han'ın oğlu, bilinmeyen bir sebepten dolayı, Mengü Han'dan Kayalık değil o zaman Fergana'nın başşehri olan Özkent'i almıştı. Halefinin bu şehri kendisi için koruyup koruyamadığı ve adı geçen İlçi Melikşah'ın bu Arslan Han Karluk'un haleflerinden olup olmadığı bilinmiyor.

Kayalık bilindiği gibi 1253'de Rubruquis tarafından ziyaret edilmiş ve burada 12 gün geçirmişti. Rubruquis Kayalık'ı "Çarşısı işlek büyük bir şehir" diye anlatıyor. Şurası da dikkati çekmektedir ki bu Müslüman şehrinde Uygurlara ait üç Budist mabedi vardı. Böyle çeşitli medenî unsurları ihtiva eden şehrin bazı kalıntısı bulunabilmiş olsaydı son derece ilgi çekici olurdu. Fakat Kayalık'ın yeri bile henüz tespit edilememiştir. Kayalık'ın biraz kuzeyinde bir mesafede Rubruquis sırf Hıristiyan Nasturilerin yerleşik bulunduğu bir kasabadan geçmiştir ki bunların orada kiliseleri de vardı. Yedisu eyaletinin kuzey kısmında ise bu güne kadar Hıristiyan kitabeleri bulunamamıştır.

İli'nin kuzeyinde ve Kayalık'ın biraz güneyinde bir yerde Rubruquis bir "Güzel" şehir daha görmüştü; buranın halkı Müslüman olup Türkçe değil Farsça konuşuyorlardı. Muhakkak ki bunlar Maveraünnehir'in güney kısmından bir müddet önce oraya gelmiş göçmenlerdi. Bununla beraber genellikle İli'nin kuzeyindeki ovada şehir hayatı tamamen yok olmuş bir haldeydi. Önceleri ise orada birçok şehir vardı. Tatarlar buradaki verimli mer'alardan istifade etmek amacıyla bu şehirleri tahrip ettiler. Yine aynı yerde arazinin çoğunlukla Türkmenler tarafından işgal edilmiş olduğu söyleniyor. Acaba Rubruquis'nin bu sözlerini bugün bu isim altında, şimdi Kafkasya'da olduğu gibi bilhassa Arapça düzensiz çoğul "Terâkime" şeklinde özellikle Türk halkının iktisat ve fikri medeniyet bakımından en geri kalmış unsurunu anlamak mı gerektiğini söylemek güçtür. Cemal Kureşi'nin Barçkent ve Cend yakınındaki "terâkime"ye ait sözleri de bunu göstermektedir. Çünkü orada o zamanlar Türkmenlerin yaşaması mümkün değildir. Rubruquis'un buraların medenî açıdan geriliğine dair sözleri 1259'da buralardan geçen kendisinin çağdaşı Çinli Çang-Te tarafından da ifade edilmektedir. Çang-Te vaktiyle Karakıtayların yaşadığı bu yerlerde tarlala-

rı sulayan birçok kanallar olduğunu, halbuki o zaman buralarda birçok harabeler görmüş olduğunu söylüyor.

Şehirlerin harap edilmesini Moğol hanlarının siyasetine veya Türk milletinin nüfus üstünlüğüne bağlamak için elimizde bir dayanak yoktur. Gördük ki hanlar ve bu aradaKaydu ekilen arazinin göçebelerden korunması için tedbirler almışlardır. Bunlardan başka Kaydu ve Tuva Fergana'da yeni bir şehir "Andican"ı kurmuşlardır ki burası sonradan çok gelişmiş ve gitgide tamamen Türkleşmiştir. XVI. Asırda Andican'da Babür'ün ifadesine göre ne şehir ve ne de pazarda Türkçe bilen vardı. Moğol devrinin bir çok şehirlerinin aksine, burada ne han sarayları ve ne de genellikle hanların oturdukları yer hakkında bir söz söyleniyor. Anlaşılan hanlar bu şehri kendilerinin değil, sırf halkın yararlanması için kurmuşlardır.

Ticaret ve buna bağlı olarak şehir hayatına Moğol imparatorluğunda pek erken başlayan kargaşalıklar son derece zararlı, kötü tesirler yapmıştır. Diğer sebeplerle beraber bu kargaşalıklar bir de Moğollara medeni tesirler yapan unsurların çeşitli olmasından ileri geliyordu. Bir han ailesi içinde oğullardan bazılarının Hıristiyan bazılarının Müslüman terbiyesi aldıklarına dair örnekler vardı. Moğollar tarafından boyunduruk altına alınan çeşitli medenî kavimlerin mensupları han ordasında devamlı olarak birbirleri aleyhine entrikalar çeviriyorlardı. Aynı hal herhangi bir memlekette iktidarı ele geçirmek için aralarında rekabet olan kimseler için de geçerliydi; Rus tarih araştırmacıları Altın Orda'daki birçok Rus beyleri ve ileri gelenlerinin yok olmalarının sebebinin birbirlerine karşı çevirdikleri entrikalar olduğunu isbat etmişlerdir. Haklarında verilen idam hükümleri Tatarlar tarafından çıkarılıyor ve uygulanıyor idiyse de bunlar mahkumların düşmanlarının elinde sadece silahtan ibaret idi. Aynı sonuç Moğollara tâbi olan diğer memleketler için de geçerli olabilir. Yalnız Cengiz Han'ın birinci halefi Ögedey bu entrikaların dışında kalabilmiş ve verdiği kararlarda tarafsızlık sayesinde birbirlerine düşman şehzade ve eşraf (ileri gelenler) arasında barışı sağlayabilmiştir. Fakat ölümünden hemen sonra Orda'da dehşetli idamlar dönemi başladı; on yıl geçince böyle idamlara en çok (münferit bazı olaylar daha önce de vardı) han sülalesi üyeleri çarptırılmağa başladı. Daha on yıl geçince farklı Moğol hükümetleri arasında savaşlar ve hiçbir suçu olmayan tüccarların bir memleketten diğerine geçer geçmez karşılıklı olarak katliâmları başladı. 1262'de Terke'deki yenilgisi ve Berke ordusu ile savaşından sonra Hülagu, düşmanının ülkesinden gelen tüccarların istisnasız öldürülmelerini emretti. Berke de buna Hülagu hükümeti topraklarından gelen tüccarları öldürterek karşılık verdi. İhtilal zamanlarında her vakit olduğu gibi, geçici ve şahsi çıkarların imparatorluğun genel çıkarlarına tercih edilmesi kaçınılmaz olur. Nitekim tarihçilerin ifadesine göre, 1260'larda Algu'nun Orta Asya'da hakimiyetini kurmak için uyguladığı yöntem ve uygulama bu mahiyette idi. Hatta 1273'te Türkistan'dan İran'a gerçekleşecek bir hücum için dayanak noktası teşkil eden Buhara'nın kasten tahribi bu konuda daha dikkat çekici bir durumdur. Buhara, Moğolların 1220'deki istilasından sonra kendisini çarçabuk toplamış olduğu gibi, Moğol hakimiyetinin ilk yirmi otuz senelerinde daha önce hiç olmayan bir bayındırlık, bir gelişme göstermiştir. Cüveyni Buhara'yı "Müslüman dünyasında emsali bulunmayan", (babası ve dedesi Buhara'da 1262-1265 yılları arasında üç yıl geçirmiş olan) Marko Polo ise "bütün İran'da (yani Farsça konuşulan bütün memleketlerde) en güzel şehir" demektedir. Hatta 1238-1239 senelerinde Moğol hakimiyetine karşı olan isyan şehrin bayındırlığına bir aksi tesir yapmamıştır. Mahmud Yalvaç Moğolları ve özellikle Han Ögedey'i birkaç asinin suçu yüzünden bu zengin şehri tahrip etmenin hükümet kuvvetlerinin menfaatine olamıyacağına inandırmıştı. İhtilaller zamanında hanlar ve şehzâdeler ise daha başka türlü hareket ettiler. Bunlar için mühim olan, şehirlerin uzun bir müddet sağlayacağı gelirden çok ellerine derhal büyük vasıtalar geçirmek idi. 1260'larda Buhara birkaç kere müsadere ve yağmaya uğradı. Hatta 1273 olayından sonra bile şehir daha bir takım yağmacıları çekebiliyor ve artakalan servet asi şehzâdelerden Algu'nun iki oğlu için büyük bir ganimet teşkil ediyordu. Bundan sonra geçen yedi sene zarfında (galiba 1275-1282'de) artık Buhara şehrinden eser kalmamıştı ve ancak Tuva'nın tahta çıkışından sonra yeniden canlandırmak için tedbirler alındı.

Kaynaklarda Buhara hakkında söylenenler şüphesiz başka yerlerde de tekrarlanmış olup, buna ait elimizdeki bilgiler çok azdır. Orta Asya şehirleri hakkında daha ilgi çekici haberleri XIV. Asırda yaşayan Cemal Kureşi'nin tercüme ettiği X. asra ait Arapça Kamus'un "Mülhakât"ından bekliyorlardı. XVI. asır yazarlarından Muhammed Haydar, Cemal Kureşi'yi doğum yeri Balasagun hakkında tarafgirlikle suçluyor. Bu zat her şehrin seçkin kişilerini sayarken Semerkandlılardan on kişiyi noksan göstermiş, halbuki Balasagunluları o kadar çok zikretmiş

ki tek bir şehirde aynı bir devirde o kadar çok mühim kişinin nasıl bulunabileceği tasavvur olunamazmış. Henüz "Mülhakât"ın hiçbir yazma nüshası bilinmiyorken matbuatta gösterildiği üzere, bunda Balasagun'un fikri hayatı hakkında tarihi-edebi kıymetli malzeme bulunabileceği düşünülüyordu. Fakat o zamandan beri bulunmuş olan yazmalar bu beklentiyi boşa çıkarmıştır. Balasagun bunlarda zikredilmiyor bile; buraya ait olmak üzere yalnız yazarın şeyhi Şemseddin Eyyub Balasagunî ve oğlu Rükneddin Ahmed Balasagunî'nin ismi geçiyor. Bir de Almalık beylerinden birinin 1259'da öldüğü şehir olan Kuzbalık geçmektedir. Bundan maksat Kaşgarlı Mahmud'da Kuz Ordu ve Kuz Uluş ünvanlarını taşıyan şehir olduğu hatıra gelebilir. (Kuz Ordu isminin karşılığı XIII. asra ait Çince nakillerde bu şekilde kaydedilmiş görülmektedir). Fakat bu taktirde yazarın Balasagunî şeyhinin nisbesini aldığı isimle anmaması garip oluyor. Bundan başka biz Cemal Kureşi'de diğer kaynaklardan hiçbirinde bulunmayan başka bir coğrafi isim buluyoruz: İl Alargu; Çağatay ordasının bulunduğu sahanın adı bu idi. Çağatay'ın Mmüslüman veziri olup 1260'da Algu'nun saltanatının başlarında Almalık eyaleti şehirlerinden birinde ölen ve orada kendisi tarafından yaptırılmış hankâha gömülen tüccar Kutbeddin Habeş-Amid'in nisbesi İl Alargavî idi.

Cemal Kureşi, Almalık, Kaşgar, Hotan, Hocent, Fergana şehirleri, Şaş yani Taşkent, Barçkent ve Cend gibi bazı şehirler hakkında değişik oranlarda farklı bölümler ayırarak her birini kısaca ana hatları ile anlatıyor ve buralardan çıkan alimleri ve diğer mühim şahsiyetleri de kısaca sayıyordu. Yazar Almalık'ta doğmuş (babası Balasagunludur), sonra Kaşgar'a göçmüş ve diğer bazı şehirleri ziyaret etmiştir. O zamanlar harap olan Kaşgar'da ve "daha önceki zamanlarda büyük bir şehir" iken o vakit pek işlek olmayan bir ticareti olan Cend'de yıkılış izleri farkediliyor. Yalnız Kaşgar hakkında Cuta (Cete)lerin saldırılarından bahsediliyor ki bu ifadeye ilk önce burada tesadüf edilmiş olup sonradan Doğu Türkistan'da da Batı Türkistan'daki Kazak kelimesiyle aynı anlamda, yani kendi boy ve kabilesinden ayrılıp haydut çetelerine katılan göçebe birlikler anlamında kullanılmıştır. "Çuta"ların baskını kışın olmuştu. Senesi belirtilmiyor. Halkın birçoğu katliamdan geçirilmiş ve beş bin çocuk esir edilmişti. Bu münasebetle medeniyet tarihi açısından dikkat çekici bir bilgi vardır; Kaşgar eyaletinde tarlalar sürülürken ne öküz ne de inek kullanılıyor, ziraat aletleri ile yetiniliyordu. (Metinde kullanılan kelime asıl "balta" anlamındadır). Şimdi ise anlaşılan Kaşgar'da ziraat alanında kullanılan hayvanları hususunda sıkıntı yoktur.

XIII. Asırda Türkistan'ın gayet yavaş olmakla beraber İslâmlaşması ve Türkleşmesi devam ediyordu. Daha Cengiz Han zamanında Küçlük'ün hesap ettiğinin tersi çıktı. Karakıtaylardan oraların Moğollar tarafından işgalleri zamanında varlıklarını korumuş olanları Müslüman giyim tarzını kabul ettiler. Şimdi Müslümanların durumu eskiden Karakıtaylara ait olan ülkelerde Muhammed Harezmşah'ın ülkesinde olduğundan daha iyi idi; çünkü burada Moğollara karşı birkaç sene inatla karşı koymuşlardı. Semerkand'da 1221'de çeşitli milliyet mensuplarından meydana gelen ileri gelenler topluluğu vardı. Genel vali Karakıtaylardan olup, Çin terbiyesi almış bir adam idi. Müslümanlar bahçe ve tarlaları ancak Çinliler, Karakıtaylar ve diğerleri ile birlikte ortak kullanabiliyorlardı. Birkaç yıl sonra Ögedey zamanında Semerkand ve Buhara valisi olarak bir isim veya ünvanı (Çunsak Tayfu) olan bir adam tayin edilmişti. (Bu adam daha 1268'de zikrolunmaktadır). Belki şehrin tarihinde ilk ve son defa olmak üzere Çin hiyeroğliflerini (yazılarını) taşıyan bakır paraların basılması durumu bununla açıklanabilir. Daha sonraki zamanlar artık Müslüman eyaletlerine doğudan gelmiş göçmenlerden bahsolunmasına rağmen Müslüman olmayan hükümdarlar görmüyoruz. Çan Te'nin ifadesine göre, Almalık'ta Müslümanlarla birlikte Çinliler bulunuyor ve Çin âdetleri yavaş yavaş hakimiyet kazanıyordu.

Küçlük zamanında meydana gelen Müslümanların takibi Moğollar devrinde her halde gerçekleşmemiştir. Fakat Çağatay, Moğol örfi hukukunun (yasasının) ateşli taraftarı olarak Müslümanları İslâmî kurallara uymalarından dolayı sorumlu tutuyordu. Çağatay'ın 1242'de ölümü dolayısı ile Cüveynî, bir şâirin şu sözlerle son bulan bir şiirini naklediyor. "Kendisinden korktuğundan dolayı hiç kimsenin suya girmediği kimse, çok engin deryaya (yani ölümün derinliklerine) dalmıştır. Fakat Çağatay'ın yanında Mecdüddin isminde bir Müslüman tabip vardı. Bundan başka o zamanki zengin tüccarlardan Kutbeddin Habeş-Amid'in de (Cemal Kureşi'ye göre Kermineli, Reşiddüddin'e göre Otrarlıdır) tesiri vardı. Bu tesir o kadar büyük idi ki Çağatay'ın oğullarından her birinin yanına kendi oğullarından birini verebilmişti. Her ne kadar Habeş-Amid Müslüman ve hatta gördüğümüz gibi bir hankah bile yaptırmış ise de ruhaniler kendisine kendisi de bunlara ilgi göster-

miyordu. Hatta kendisini o zamanın en meşhur alimlerinden aslen Harezmli Yusuf Sekkâki'nin ölümden sorumlu gösteriyorlar. Bu âlimin Müslüman dünyasında çok bilinen "Miftâhü'l-Ulûm" (İlimlerin Anahtarı) adında dilbilim ansiklopodisinden başka bir de talebelerinden muhtemelen Batı Türklerinden olan Saçaklızâde'ye gönderdiği mektup da bugüne kadar korunmuştur.

Türkistan'da aynı devirdeki Müslüman âlimlerinin ilmî faaliyetleri hakkında elimizde pek az bilgi bulunmaktadır. Hatta İslâmiyet'i kabul eden ilk Çağatay Hanlarının Mübarek-şah ve Borak'ın hocalarını bile bilmiyoruz. Cemal Kureşi Mübarek-şah'ın anası Ergene Hatun'u müslüman gösteriyor. Kaydu Müslüman değildi ve Moğol geleneğince İli ile Çu arasındaki yüksek dağ üzerinde gömülmüştü. Aynı şekilde kendisinin emri üzerine Müslüman Borak Han bile dağ üzerinde yani Moğollar gibi gömülmüştü. Fakat İslâmiyet ve Müslümanlara karşı Kaydu hiçbir düşmanlık göstermemiştir. Cemal Kureşi bunun hakkında, adaletli, cömert, merhametli ve Müslümanlara önem veren bir han olduğunu söylüyor. Cemal Kureşi kendisini iki defa, saltanatının başlangıç ve sonlarında görmüş ve ondan bir taltifnâme almıştı (hangi dilde olduğu meçhuldür). Türkistan'ın Müslüman âlimlerinin o zaman devlet idaresi hizmetlerinde bulunan hükümetin diğer medeni unsurların bilgisine ne derecede âşina olduklarını bilmek de pek ilgi çekicidir. Bu hususta aslen Türkistanlı olup sonradan İran'a geçen ve Gazan Han zamanında (1295-1304) ölmüş olan Haybetullah adında bir alim hakkındaki haber tektir. Reşidüddin'in ifadesine göre Haybetullah Türkçe ve Süryanice biliyor, bütün ilimlere âşina ve "Şeyhler gibi söz söyleyen" bir âlim idi. Fakat Gazan Han kendisini ikinci derecede âlimlerden sayıyor ve buna hükümetin diğer işlerine katılmakla beraber asıl devlet hazinesine dahil olamayan memurlara benzeterek şu sözleri söylüyormuş: "Bu ve emsalinin gaybi bilmediklerine hayret etmiyorum [ediyorum?], fakat bildiklerini beğeniyorum, onun için onları takdir ediyorum" Bundan Haybetullah'ın kelâm ehli olmaktan çok dünyevî ilimler erbabından olduğu çıkarılabilir. Ne yazık ki eserlerinden hiçbiri bize ulaşmamıştır.

O zamanda Türkçe'nin önemi hakkında şundan bir hüküm edinmek mümkündür ki mesela Reşidüddin'in eserinde Cengiz Han ailesinden bahsolunurken bile Moğol kelimeleriyle birlikte Türkçeleri kullanılır. Türkçe "Bey" anlamında olan Moğolca Noyon (prens) tabiri Türkistan'da Timur zamanına kadar askerî asilzâdeler için kullanılıyordu. Cengiz Han zamanında ordu işlerinde rehber (kumandan) "Baş Noyon", oğlu Tuluy idi. Bu Moğolca "Yeke Noyon" (büyük noyon) kelimeleri ile birlikte kullanılıyor. Fakat bir de Moğolca sıfat yerine aynı manada Türkçe "Uluğ Noyon" tabirleri ekleniyordu. Bununla beraber biz, Müslümanların Türkçe'yi devlet dili yapmak yolunda bir teşebbüslerini görmüyoruz. Plano Carpini 1246'da Moğolistan'dan ayrılırken kendisine papaya hitaben Sarazince bir mektup vermişlerdi. Son zamanlarda Profesör Pelliot Farsça yazılmış olan bu mektubun Vatikan Arşivinde korunmuş olduğunu isbat etmeyi başardı. Hicrî 644 Cemaziye'l-âhir sonu (Kasım 1246 M.) tarihli olan bu mektup o kadar cahilce yazılmıştır ki bunu yazan adamın ana dilinin Farsça olması mümkün olamaz. Mektubun başlığı Türkçe yazılmıştır. Şurası dikkat çekicidir ki Güyük Han'ın ismi yoktur ve mektup Büyük Ulus ve Cihan Ham'nın nâmına (Uluğ Ulusnuğ Taluynung Han Yarlığımız) gönderilmiştir.

Mektubun asıl metninde de Türkçe kelime ve tabirlere rastlanmaktadır. Mektubu yazanların aslen Türk Orta Asya tüccarları olup bunların kendi memleketlerinde kabul edilmiş edebî dil olan Farsça yazmaya çalıştıklarını kabul etmek gerekir.

Siyasi ihtilaller ve bunlarla ilgili olarak ticari münasebetlerin kesilmesinden dolayı Orta Asya Moğollarının, kendileri için -içinde Altın Orda da dahil olduğu halde- denize çıkışı olan diğer Moğol hükümetlerinden çok zarurete düşmüş olmaları lazım gelir. İşte özellikle Orta Asya'da tüccarların serbest olarak yani hiçbir müsadere (mallarına el konulması) olmaksızın bir memleketten diğerine geçebilmelerini temin edebilecek olan "Moğol Hükümetleri Birliği" şeklinde bir Moğol İmparatorluğunun birliğini yeniden kuracak büyük düşüncenin çıkışını bununla açıklayabiliriz. Tarihçiler bu husustaki ilk teşebbüsü Çağatay hanı Tuva'ya bağlarlar ki bu Çapar'ı kandırdıktan sonra diğer Moğol hükümetlerine elçiler göndermiş ve buna her taraftan onay gelmişti. Orta Asya elçileri ilk önce Çin'e 1294'te ölen Kubilay'ın torunu ve halefi olan Timur'a gittiler. Timur'un elçisi yanında Çapar ve Tuva'nın gönderdiği adamlar 1304 Eylülünde İran'da Merağa'da bulundular ki o zaman orada tahta yeni oturmuş olan Olcaytu bulunuyordu. 1305'te Olcaytu Fransa kralı IV. Philipp'e anlaşmaya bağlanmış olan birleşme haberini veren Moğolca bir mektup gönderdi. Bu mektup bize kadar

ulaşmıştır. Bunun anlaşmaya ait tek Moğolca asli vesika olduğu görülüyor. Daha önceki savaşlar bu mektupta hanların kötü niyet ve kazanç hırslarıyla değil teb'adan fena kişilerin (karaçu) iftiralarıyla izah ediliyor. Sonra ilave olarak deniliyor ki, artık barış geri gelmiştir. Han sülalesinin büyük küçük bütün üyeleri bu uzlaşmaya dahil olmuş ve bütün yollar açılmıştır. Anlaşmayı ilk bozan kimse, diğerlerinin hepsini kendi aleyhine bulacaktır. Mektupta "Frenk Sultanları"nın yani Avrupa hükümetlerinin aralarında barış yaptıkları ve hepsinin birden bunu bozana karşı hareket ettikleri şeklinde safça bir görüş ifade ediliyor. Halbuki o sırada Avrupa'da IV. Philipp'in Papa ile savaşı, Anglikanlar tarafından İskoçya'nın fethi gibi olaylar oluyordu. İngiltere kralı I. Edward'ın (1272-1307) aldığı böyle bir mektup dolayısı ile yeni kral II. Edward 1307 tarihli cevabında, çeşitli yerlerde ortaya çıkmış olan mücadele ve anlaşmazlıkların ancak Allah'ın yardımı ile birleşme ve barışa yerini bırakması ümidini ifade edebiliyordu.

Anlaşmanın, barışı her bozana karşı diğerlerinin hareketi hakkındaki noktası herhalde Moğolistan'da da her zaman her yerde olduğu gibi kuru bir sözden ibaret kalmıştır. Gelecek dersimizde XIV. Asrın ilk yarısının Türkistan için daha geniş bir ölçüde müthiş katliamlar ve büyük bir medeni çöküş devresi teşkil etmiş olduğunu göreceğiz.

ONBİRİNCİ DERS

Ne yazıkki elimizde Moğol hükümetleri arasında barışın kurulmasından ve bunun yeniden bozulmasından bahseden Orta Asya'ya ait hiçbir kaynak yoktur. Verdiği haberler 1303 senesi baharına kadar giden Cemal Kureşi bu anlaşmaya dair birşey bilmiyor; yalnız "hakanlarımız"ın (Kubilay'ın torunu olan) Timur ve halefleri tarafından Orta Asya şehirlerini zapt için bütün teşebbüsleri yok etmeğe yetecek askeri kuvvetlere sahip oldukları kanaatını ifade ediyor. Aynı yazar Tuva'yı Çapar hükümetinin sağlam direği (er-Rüknü'l-vesîk) olarak gösteriyor. Her halde anlaşılıyor ki bu sözler bu hanlar arasında daha 1305-1306'da başlayan savaştan önce yazılmıştır.

Bu savaş ve daha sonra meydana gelen olaylar hakkında da, XVI. Asra kadar Müslüman Orta Asya'sına ait hemen herşey hakkında olduğu gibi, yalnız İran'da yazılmış kaynaklara sahip bulunmaktayız. Bu haberlere göre bu çatışma Ögedey ile Çağatay sülaleleri veya Semerkand ile Hocend arasında gerçekleşmiştir. Tuva, Çapar'a elçiler göndermiş, çatışmayı "gençlikten doğan bir acemilik" diye yorumlamış ve savaşla ilgili faaliyetlere son verilip çatışmanın sebeplerini araştırmak için Taşkent'de bir hakem heyetinin toplantıya davet edilmesini teklif etmişti. Çapar buna razı olmuş ise de, şehzâdeler bu mütarekeyi (ateşkesi) pek az bir zaman sonra, ihtimale göre muhtemelen bilfiil işe karışmamış olmasına rağmen Tuva'nın da onayı ile bozmuşlardır. Mâverâünnehir'den başka Talas boyları da yağmaya uğramıştı. Bu esnada Timur'un ordusu Çapar'ın Irtış ve Altay'daki yakın mevzilerine saldırdı. Bu münasebetle bunları Tuva'nın davet ettiği söyleniyor. Çapar herkes tarafından terkedilince, 300 kadar atlı ile Tuva'ya gelmiş ve ona boyun eğmiştir. Bu şekilde Orta Asya'da Çağatay hanedanının hakimiyeti yeniden kurulmuştu. Bu iç savaşlar bir müddet daha, 1309 senesi yazında kurultayın toplantıya davetine kadar devam etmiştir. Bu daveti Tuva'nın oğlu (Tuva 1306'da ölmüştü) Kebek yapmıştır. Ögedey ha-

nedanının hemen bütün şehzâdeleri kısmen aradan çıktılar, kısmen mülklerini (topraklarını) kaybettiler; Kaydu'nun oğullarından yalnız biri, Şah, kendine has "Bin"i ve hususi "yurt"unu koruyabilmiştir.

İranlı tarihçi Vassâf bu iç savaşların doğrudan doğruya neticesinin Mâverâünnehir ve Türkistan'da ziraat ve ticaretin tamamen çöküşünü göstermektedir. Maverâünnehir'de ziratçılık geleneği o kadar devamlı idi ki şehirler ve çiftliklerin tamamen yok olduğundan bahsedilemez. Ancak daha kuzeydeki yerlerde zamanla, Arap yazarı el-Ömerî'nin (1301-1348) Türkistan'daki birisinin ağzından yazdığı durum meydana gelmiştir: "Şimdi Türkistan'da ancak az çok iyi bir şekilde korunmuş harabeler bulunabilir. Uzaktan iyi kurulmuş köyler görülür ki bunların etrafı çiçekli yeşilliklerle çevrilidir, fakat içinde insan bulmak ümidiyle yaklaşılınca evlerin tamamen boş oldukları görülür. Memleketin bütün halkı göçebedir, bunlar ziraatle asla meşgul olmazlar."

1309 senesi kurultayı Türkistan'ın yoksulluğunu gidermedi. Kebek'in büyük kardeşi İsan-Buka (bu ismin ilk kısmı Moğolca bir kelimedir) han ilan edildi. Bunun zamanında Türkistan Çin'den gelen Moğol ordularının istilasına uğradı. Kobuk ile Yukarı Irtış kolları üzerindeki yerler büyük han hükümetinin hudutlarına bitişik bir saha idi; oradan Çağatay ülkesine giren ordu İsan-Buka'nın (Isık gölü civarındaki) kışlağını ve (Talas civarındaki) yaylağını tahrip etti. XV. Asrın ismi meçhul bir tarihçisinin hikayesinden çıkarmak mümkündür ki, yağmayı yalnız düşmanların ordusu değil, bizzat Çağatay Hanın askerleri de yapıyor. Bu hikayeye göre İsan-Buka ile Kebek Karahoça tarafından memlekete giren düşman askerlerine karşı çıkmışlardır. İsan-Buka Kaşgar'dan, Kebek de Almalık'tan hareket etmiştir. İsan-Buka yenilgi halinde düşmana birşey kalmaması ve galibiyet halinde yeniden yapılması kolay olacağı düşüncesiyle geçtiği yolda herşeyi tahrip etmişti. Kebek ise aksine galibiyet halinde düşman hükümetinin ahalisi kendisinin adaleti hakkındaki söylentilerin tesiriyle kolayca kendi tarafına geçeceği ve yenilgi halinde ise halkının kendi tarafını tutacağı ve geri çekilişini kolaylaştıracaklarını düşünerek geçtiği yerlerde memleketin bayındırlığını korumuştu. İsan-Buka yenildi ve neticede Kebek de geri çekilmek zorunda kaldı. İsan-Buka'nın ordusu çekilirken daha büyük fakr u zarurete uğradı ve atlarını yemek zorunda kaldılar. Halbuki Kebek'in ordusu her yerde bütün ihtiyaçlarını bulmuştu.

İsan-Buka'ya Kebek (1318-1326) halef oldu (yerine geçti). Anlaşıldığına göre bunun saltanatının Orta Asya Moğol hanlarının İslâm medeniyet çerçevesine yavaş yavaş girişleri tarihinde büyük önemi vardır. Kendinden öncekiler gibi Kebek de Müslüman olmadı. Fakat Mâveraâün nehir'e hatta bunun güney kısmına geçip orada kendisi için Nahşeb şehrinden 2,5 fersah yani 15 verst mesafede Kaşka Derya'nın aşağı yatağı üzerinde bir saray yaptırdı. "Saray" anlamında, Moğollar Moğolistan'da bile "karşı" kelimesini kullanıyorlardı. O zamanın yazarları bu kelimeyi Moğolca gösteriyorlar. Halbuki buna Kutadgu Bilig'de ve Kaşgarlı Mahmud'da bile rastlanmaktadır. Kaşgarlı Mahmud bu kelimenin yalnız Doğu Türklerinde mi, Batı Türklerinde mi kullanıldığı hakkında birşey söylemiyor. Türkler anlaşıldığına göre bu kelimeyi Doğu Türkistan'ın yerli halkının dilinden almışlardır. Bu saray münasebetiyle Nahşeb şehri de bu güne kadar gelmiş olan "Karşı" adını almıştır. Şu kadar var ki, bugünkü şehrin mevkii ne Moğol devrinden önceki Nahşeb'e, ne de XIV. asırdaki şehrinkine uyuyor. Bu şekilde biz Türkistan'da da Moğol İmparatorluğu'nda bilindiği gibi Han Sarayı isminin şehir ismine dönüştüğünü görüyoruz.

Kebek'in ithal ettiği diğer yeniliklerden biri de han ismiyle sikkeler bastırılmasıdır. İran'da olduğu gibi burada da büyük ve küçük gümüş sikkeler, dinar ve dirhemler basılmış ve bir dinar altı dirheme denk tutulmuştur. Sikkeler önceleri Mâverâünnehir'in büyük ticaret şehirlerinde (Buhara, Semenkand, Otrar, Tirmiz'de) basılıyordu. Kebek'in ismine nispetle bu sikkelere sonradan "kebekî" denildi ve bazen yanlış olarak Rus "Kopik"i de yakıştırıldı. Altın Orda da olduğu gibi üzerlerinde sadece Türkçe olarak Uygur harfleri ile "Kutluğ bolsun" yazısını taşıyan isimsiz sikkelerin de örnekleri vardı. Şimdiye kadar bilindiğine göre, Çağatay hanlarının sikkeleri üzerinde Moğolca kelimeler kullanıldığına dair bir örnek yoktur. Bununla beraber hayret edilecek bir husustur ki biz sonradan Timur'un sikkeleri üzerinde Arap harfleriyle yazılmış, "Üge Manu" yani Türkçe "sözüm" karşılığı olarak Moğolca kelimelere rastlıyoruz.

Maveraünnehir'e gidip bir saray yaptırmak göçebelik hayatını terketmek demek değildi. Kaşka Derya vadisinin sol tarafı daha Cengiz Han zamanından beri, özellikle yazın göçebeleri çekiyordu. Nitekim Cengiz de 1220 yazını burada geçirmişti. Kebek'in en yakın haleflerinden biri olan İslâmiyet'i kabul etmiş kardeşi Tarmaşirin (1326-1334)

İslâm medeniyetini Kebek'den daha çok benimsemiştir. Bununla beraber bu da seyyah İbn Battuta'yı kışın bile çadırda kabul etmişti.

O zamanki Çağatay hanlarının Moğolca'yı bildiklerine dair hiçbir işaret yoktur. İbn Battuta Kebek'i Türkçe konuşan biri olarak değerlendiyordu. Tarmaşirin, İbn Battuta'yı karşıladığında Türkçe selam vermiştir. Han'ın mürşidi İmam Hüsameddin Yağî Farsça konuşuyordu. Fakat han her gün sabah namazından sonra güneş doğuncaya kadar Türkçe zikrediyordu. İbn Battuta'da geçen bazı Türkçe tabirler Uygurca'dan Moğolca'ya da geçmiş ve bütün Moğol hükümetlerinde kullanılmıştır. Mesela "al tamga" (kırmızı mühür. İran'da bazen sadece "al") tabiri. "Tamgacı" yani "nişancı" veya "mühürdar" bütün yazışmayı yapıyor ve anlaşılan Arapça biliyordu. Hatta bu İbni Battuta'ya tercümanlık etmişti. Dikkat çeken bir husus da İbn Battuta'nın "toy" (ziyâfet/diyâfet) kelimesini "kurultay" anlamında kullanmasıdır. İbn Battuta'nın sözlerine göre, "toy" her sene kurulan bir meclis idi; buna Cengiz Han'ın halefleri, emîrler, seçkin kadınlar ve ordu kumandanları katılıyordu. O zamanlar "toy" (bu meclis) toplantısı için çağrı yapılmamıştı ki bu Tarmaşirin'e karşı ortaya çıkan isyan hareketinin gerekçelerinden biri olmuştu.

El-Ömerî'nin ifadesine göre Tarmaşirin'in İslâmiyet'i kabul edişi Maveraünnehir ile diğer Müslüman memleketleri arasındaki ticari münasebetlerin canlanmasında etken olmuştur. Fakat aynı durum Maveraünnehir ile Çağatay ülkesinin doğu eyaletleri arasındaki yabancılığı arttırmıştır. İbn Battuta'ya göre hanın yılda bir defa doğuya, Çin ile hudud komşusu olan Almalık şehrinin bulunduğu eyalete gitmesi âdetti ki bu şehir aynı zamanda yine başşehir sayılıyordu. Halbuki Tarmaşirin dört yıl sıra ile Horasan'a komşu eyaletlerde kalmıştı. İslâmiyet'e bağlı olmakla beraber, Tarmaşirin Müslüman hükümetleriyle savaştan çekinmemiştir. Saltanatının başlarında 1326'da Horasan'a başarısız bir sefer yapmış, bunun üzerine İran Moğolları Gazne'yi ele geçirerek tahrip etmişlerdi. 1329'da Müslüman Hindistan'a girmiş ve Delhi'ye kadar ulaşmıştı. Fakat iç idarede yukarıda geçen İbn Battuta'nın sözlerinden anlaşıldığı üzere, Moğol örfî hukukuna (Yasa'ya) bağlı olmayan biri idi. Bunda İslâmiyet'i kabul edişinin tesiri olup olmadığını dikkate almıyoruz. Bozkır geleneklerini iyi bilen XV. asır başlarında yaşamış ismi bilinmeyen bir Müslüman yazar da Tarmaşirin'i "yasa"ya uymayan biri gösteriyor.

Bu sebeple Türkistan'da yeniden kargaşa başlamış, 1346 ve 1347'ye kadar devam ederek Maveraünnehir'de hanlar hakimiyetinin son bulması ve Maveraünnehir'in doğu eyaletlerinden tamamen ayrılması ile neticelenmiştir. Savaşların nasıl olduğu ve bunların şehir hayatının daha çok çökmesine nasıl tesir ettiği tam açıklanamıyor. Savaş faaliyetleri hakkında yalnız İbn Battuta'da bir hikaye vardır. Bu hikayede gerek verdiği tarihler ve gerekse diğer hususlar diğer kaynaklardaki hikayelerle tamamen çelişmektedir. Şüphesiz Tarmaşirin'in tahttan indirilip öldürülmesinden pek az sonraki senelerde hanın oturduğu merkez tekrar doğuya nakledilmiş ve aynı zamanda İslâmiyet'in tesiri biraz azalmıştı. Cengşi Han'ın (1328'e kadar) sikkeleri Maveraünnehir'de basılıyordu. Katolik misyonerleri Almalık civarında güzel bir kilise yaptırabilmişlerdi. İsmi meçhul bir Müslüman yazarın sözlerine göre Cengşi "Bahişler"le yani Budist papazları (rahipleri) ile "müşavere" ediyordu. Bununla beraber İslâmiyet aleyhine başlatılan geri dönüş (irtica) devamlı bir başarıya ulaşmadı. Anlaşılan daha 1340 başlarında Maveraünnehir'de tahta Cengiz Han torunlarından sayılan, aslen Türk olan bir şeyh oturtuldu. Sonradan sultan olan bu şeyh bir zamanlar meşhur Buharalı aziz Bahaeddin Nakşibendi'nin (1318-1389) mürşidi idi. Bu azizin hal tercemesinde (biyografisinde) rivayet olunur ki rüyasında Türk azizlerinden Hakim Ata'yı görmüş (Bahaeddin'in kendisi herhalde Tacik idi) ve bu rüya kendisine bir Türk dervişinin mürşid olacağı şeklinde tabir edilmişti. Bahaeddin, Halil adındaki Türk dervişini görünce kendisini çok etkilemiş ve aziz tarafından bahsedilen yorumun buna ait olduğunu anlamıştır. Bahaeddin, Halil'in tahta geçmesinden önce ve sonra Halil'in yanında kalmıştır. Halil'in ölümünden sonra dünya malının değersizliğini anlamış ve bir zahit hayatı geçirmeğe başlamıştır.

Tarihi eserlerde Çağatay sultanları arasında Halil adına rastlamıyoruz. İbn Battuta'da kargaşa devrinin hükümdarları arasında Çağatay'ın şehzâdesi Yasavur'un oğlu Halil zikredilmektedir. Bu Tarmaşirin'in ilk halefi Buzan'ı yenmiş imiş. (Ne Cengşi ne de kaynakların bahsettiği hanların isimleri İbn Battuta'da geçmiyor). Yalnız Almalık'ı değil, Karakurum ve Beşbalık'ı bile ele geçirmiştir. Sonradan Çin İmparatoru ile barış yapmış ve Semerkand ile Buhara'ya dönmüştür. Kendisinin başlıca zafer arkadaşı Tirmiz hükümdarı Hüdavendzâde ünvanını taşıyan Alaü'l-mülk Seyyid idi. Daha sonra Halil bazı iftiracı Türklerin kışkırtmasıyla Alaü'l-mülk'ü idam etmiş ve bu kötü hareketi hakimi

yeti kaybetmesine sebep olmuştur. Nitekim Herat hükümdarı Hüseyin gelip kendisini esir almış ve İbn Battuta Hindistan'ı terkettiği zaman, 1347 baharında bile esir imiş.

Bu hayalî bir hikaye olmasına rağmen Halil'in mevcut olduğunu Buhara'da 742 H. veya 743 H. (1342-1344 M.) senelerinde basılmış, "Sultan Halilullah" ismini taşıyan sikkeler isbat etmektedir. Tarihçiler yalnız Yasavur'un oğullarından Kazan'ı biliyorlar ve üzerinde bunun isminin olduğu sikkelere de sahip bulunmaktayız. Bu zat Kebek ve Tarmaşirin gibi Kaşka Derya vadisinde oturmakta olup orada kendisi için karşıdan iki menzil uzaklıkta "Zencir Saray"ı yaptırmış ve Miladi 1346 veya 1347'de göçebelerin asi reisleriyle olan savaşta ölmüştür. Kazan ile Halilullah isimlerini aynı han'a ait olmak üzere kabul etmenin doğru olup olmadığı henüz ispat edilememektedir.

Kazan'ın ölümünden sonra Maveraünnehir'de hakimiyet Türk emirlerine geçti. Acem (İran) kaynaklarında bu ünvan ile geçmektedirler. Türkler ise bu anlamda "bey" ve bazan Moğolca "noyon" kelimesini kulla ıyorlar. Bu beylerden ilki "Kazağan" idi. Bunun kışlağı Amuderya üzerindeki "Salı Saray" (şimdi Tirmiz'in daha yukarısında bulunan "Saray" köyü) idi. Muhtemelen bu Çağatay hanlarınca da aynı anlamı taşıyordu. XV. asrın ismi meçhul yazarının söylediğine göre "Han Kazan" da orada gömülü idi. İsmine bakılırsa Han sarayının da orada ol ası gerekir. Amuderya kıyıları çok eskiden beri göçebeler için kışlak idi, Cengiz Han 1220-1221 senelerinde kışı orada geçirmişti. Yazın ise Kazağan Munk ve Balçuvan şehri civarındaki dağlık yere göç ediyordu. Kazağan ve halefleri, önce Çağatay sonra Ögedey hanedanından bile arta kalmış hanları tahta geçiriyorlardı. Üzerinde bu hanların isimleri olan sikkeler bir taraftan Tirmiz'den Otrar'a diğer taraftan İsficab veya Sayram'a kadar bütün Maeraünnehir'de basılıyordu. Maveraünnehir emîrlerinin hakimiyet alanlarının Afganistan'ın kuzey kısmını da kapsadığını biliyoruz. Fakat anlaşıldığına göre bu gerçeği isbat edecek sikkeler yoktur. Eski Çağatay Hanlığının doğu eyaletleri siyasi bakımdan Maveraünnehir'den tamamen ayrılmıştı. Burada kendilerine ait hanlar veya "ulus" emîrleri olup bir müddet hanları tahta oturtuyorlardı. Orta Asya'nın daha sonraki tarihinde Maveraünnehir'deki emîrler, hakimiyeti kendi ellerinde bulunduruyorlardı. Bunların arasından Timur gibi geniş bir devlet kuran müstesna bir şahsiyet çıktı; devletçe daha ufa bir nispette olsa bile, Timur'dan sonra halef-

leri yerine geçmiş olup, hakimiyetini diğer hanlarla sağlama âdetini yavaş yavaş terkettiler. Diğer taraftan doğuda emîrlerin hakimiyetini yavaş yavaş ortadan kaldıran hanlar sülalesi ortaya çıktı. Bu hanlardan ilki Tuğluk Timur olup 730 H. (1329-1330 M.) da doğmuş ve 18 yaşında iken yani 748 H. (1347-1348 M.)'de han olmuştur. İşte bu tarihteki uygunluk, Kazan Hanı'nın tahttan indirilmesi ile Tuğluk Timur'un tahta oturtulması arasında kaynaklarda bu konuda hiçbir kayıt olmamasına ve genellikle eski Çağatay hükümetinin kesin çöküş tarihinin belirlenememiş olmasına rağmen, bir bağlantının varlığını düşündürüyor. Almalık'ın siyasi olarak Maveraünnehir'den ayrılmasının ne zaman gerçekleştiği hakkında doğru bilgiler yoktur. 1341'de Almalık'tan geçmiş olan misyoner Marinolli kendisinden çok az önce birkaç misyonerin telef olmasına rağmen, orada bir kilise yaptırarak serbestçe vazettiğini söylüyor. Fakat o zaman Almalık'taki hanın ismini zikretmiyor. Ögedey'in haleflerinden Hıristiyan Ali Sultan'dan sonra (bunu esasen Müslüman kaynakları da müthiş bir despot olarak gösteriyorlar) Muhammed Pulad hükümran olmuştur. Muhammed'in ismini taşıyan 1345 M. (Şaban 746 H.) de Almalık'ta basılmış bir sikke vardır. Şimdiye kadar bilinene göre bu Almalık'ta basılmış son sikkedir. Bütün bu hanların isimleri sonradan Moğollar tarafından o derece unutulmuştur ki daha XVI. asır Moğol rivayetlerinden faydalanan Tarih-i Reşîdî yazarı Muhammed Haydar, Tuğluk Timur'u 1318'den sonra hayatta olması söz konusu bile olamayacak İsan-Buka'nın oğlu gösteriyor. Çok daha eski kaynaklarda Tuğluk Timur'un babası olarak Tuva'nın öteki oğlu Emil Hoca gösterilmektedir. Ebu'l-Gâzi kaynaklardaki bu çelişkiyi gidermek için Emil Hoca veya onun yazdığı gibi İl Hoca'nın İsan-Buka ünvanına da sahip olduğunu farzediyor. Çok daha önceki kaynaklar gibi çok daha sonrakilere göre de Tuğluk Timur'un han aslından olduğuna dair hiçbir şey bilinmiyordu. Bunun anası, kocası olan şehzâdenin ölümünden sonra veya diğer kaynaklara göre daha onun sağlığında bir başka emîre varmıştı; bu emîrin yanında yetişmiş olan Tuğluk Timur bunun oğlu sayılıyordu. Büyük bir ihtimalle Tuğluk Timur'un han soyundan gelme olduğu hakkındaki hikaye Çağatay Ulusu'nun doğu kısmında hanlar soyundan aslî bir dalın olmayışı üzerine tahta çıkarılmış Duğlat soyundan bir emîr tarafından uydurulmuştur.

Bütün bir ihtimalle biz Orta Asya'nın XIV. ve XV. Asırlardaki hayat şartlarını, Timur İmparatorluğunun kuruluşu gibi (başta Timur olmak üzere geniş tarihi eserler meydana gelmesine sebep olan) bir olay

olmasaydı en genel hatlarıyla bile olsun asla tasavvur edemeyecektik. Timur'un seferleri hakkında hikayeler, kendisinin zafer arkadaşlarından bir çoklarının isimlerini, bunların ve seleflerinin nerede yaşadıkları ve hangi soydan oldukları hakkındaki bilgileri ihtiva etmektedirler. Bizzat Timur'un söz ve hareketleri, dost ve düşmanları hakkındaki haberler kendisinin çıktığı çevrenin farklı özelliklerine dair kıymetli malzemeyi vermektedir. Ne yazık ki bu malzeme henüz tetkik edilememiş olmakla kalmıyor, hatta toplumun bilgisine bile sunulmamıştır. Bizzat Timur'un emri ile İranlılar tarafından Farsça yazılan Timur'un saltanatını konu alan üç farklı eser bize kadar gelmiştir. Bunların ilki 1915'te Petrograd İlimler Akademisi tarafından Taşkent'te bulunan tek nüshaya dayanılarak yayınlanmıştır. İkincisi, Nizâmuddin Şâmî'ye ait olup, olayları 1403 senesine kadar götüren ve ismi bizzat Timur tarafından konularak "Zafername" ünvanını almış olan bu eser şimdiye kadar tamamen yayınlanmamıştır; Londra'da bulunan bir yazmasından başka, 1417'de Hafız Ebru tarafından düzenlenen, toplama mahiyetinde tarihi bir eserde (mecmuada) yer alan tam bir kopyası da var olup bu nüsha da İstanbul'da bulunmaktadır. Bunların hepsinden çok tanınmış olan üçüncü eser Şerefüddin Yezdî'nin Zafernâme'sidir ki yazılmasına 1419'da başlanmış ve 1425'de son verilmiştir. Fakat bu eserin de şimdiye kadar tenkitsiz bir baskısı yapılmış ve XVIII. asırda yapılmış Fransızca tercümesi ile meşhurdur. Bu eserin Timur'un ortaya çıkışına kadarki dünya tarihini ve bu arada Moğol İmparatorluğu tarihini kapsayan giriş kısmı şu âna kadar yayınlanmamıştır. Timur tarihine ait daha bir çok eser ve bu arada 1412 tarihlerinde Timur'un torunlarından biri olan Sultan İskender için yazılmış bir dünya tarihine dair yazarı belirsiz bir eser de halen yazma halinde bulunuyor. Şimdiye kadar bilindiğine göre, yalnız Londra ve Leningrad'da bulunduğu bilinen nüshaları ise Uluğ Bey hakkındaki araştırmamda "İskender Anonimi" adıyla geçmektedir. Şerefüddin gibi bunun yazarı da Farsça yazmıştı. Fakat Orta Asya gelenek, âdet ve fikirlerine daha çok âşina idi. Hafız Ebru 1423'te Timur'un diğer torunu olan Baysungur için yazdığı Zübdetü't-tevârîh adındaki büyük tarihi eserini yazarken gerek bu eserden ve gerek Nizamüddin Şâmî'nin eserinden faydalanmıştır. Zübtetü't-Tevârîh'in tam bir nüshası şimdiye kadar bulunamamıştır. Timur saltanatına ait kısmın nüshaları hiçbir yerde görülmemiş ve bu kısmın ihtiva ettiği bilgiler, özellikle daha sonra tarihçi Abdurrezzak Semerkandî'nin (1413-1482) olayları 1471 senesine kadar anlatan eserinden öğrenilmiştir. Abdurrezzak'ın eserinin de bir çok güzel yazmaları olmasına rağmen hâlâ yayınlanmamıştır.

Farsça yazılmış bu ve diğer birçok eserden başka Timur'un emri ile Uygur bahşileri tarafından Uygur harfleriyle ve Uygur dilinde yazılmış Tarih-i Hânî adlı bir vakâyinâmeden de bahsolunmaktadır. Anlaşılan bu kitabın bir nüshasını elinde bulundurmuş olan XVI. Asır başlarındaki bir Özbek yazarı bundan bahsediyor. Burada "bahşi" tabirinden her halde Budist rahiplerini değil, Uygur harfleri ile yazılan evrakı kaleme alan memurları (kâtipleri) anlamamız gerekir. Biz bu memurların yalnız Çağatay hanları ve Timur değil, XV. asırda Timur'un halefleri yanında da bulunduklarını biliyoruz. Anlaşıldığına göre bu kitapta İskender Anonimi yazmaları ile Muhammed Haydar'ın faydalandığı bozkır rivayetlerinde olduğu gibi yalnız tarihî hikayeler şerh edilmiyor, aynı zamanda bir takım menkıbeler ve destansı hikayeler de vardı. Büyük bir ihtimalle Timur'un seleflerinin daha Cengiz Han zamanında, hatta daha öncelerden itibaren Asya'daki önemleri hakkındaki menkıbe Timur'un Uygur kâtipleri tarafından uydurulmuştur.

Avrupalı âlimler çoğu kez Timur'un torunu Uluğ Bey tarafından Farsça yazılmış olduğu söylenen "Dört Ulus Tarihi"nin kaybolmasından dolayı üzüntülerini bildirirler. Biz XVI. asır tarihçisi Hondmîr'in eserinde bu kitaba ait bir takım atıflar buluyoruz. Bundan başka, yine XVI. asırda Maveraünnehir'de Farsça yazmış olan yazar (bu eserin iki yazma nüshası Londra'dadır. Fakat biri 1838'de pek o kadar beğenilmeyen İngilizce tercümesi ile basılmıştır) eserinin Uluğ Bey'in eserinin bir özeti olduğunu söylüyor. Fakat kendisi şüphesiz buna bir takım ilaveler de yapmışır. Hondmîr'in sözlerinden anlaşılıyor ki "Tarih-i Ulus-ı Erbaa" gerçekte Uluğ Bey tarafından değil onun adına yazılmış olup, genellikle Reşidüddin'in eserini ve Nizamüddin Şâmî'nin eserindeki girişi ufak tefek bazı tamamlamalar ile tekrar etmektedir. Bundan dolayı kaybolduğu söylenen "Dört Ulus Tarihi"nin kaybı ilim âlemi için büyük bir kayıp olarak değerlendirilmiyor.

Genellikle, Orta Asya'nın Moğollar ve Timurlular devri tarih yazıcılığının, Reşidüddin'inki ile bir arada karşılaştırılabilecek bir eser vücuda getirmiş veya getirebilecek olduğunu farzetmemiz için her halde elde bir esas yoktur. İhtimal Orta Asya'da da, İran'dan başka Çin'de de edebî bir tarzda işlenmiş olan Moğol "Altun Defter" hikayeleri bi-

liniyordu. Fakat bu hikayelerin Orta Asya'da tutulduğuna dair bilgilere sahip değiliz. Göçebe hayatına dair keskin tablolar Reşidüddin'in eserine Türk kavimleri arasında geniş bir şöhret sağlayacak gibi görünüyordu, fakat anlaşıldığına göre eserinin bu kısmı Küçük Asya'daki Batı Türkleri arasında Türkistan'da olduğundan daha çok takdir edilmişti. Türkistan'da Rüşidüddin'in eseri Şerefüddin'inki ile beraber ancak XVI. asır başında Özbek hanı Küçküncü için Türkçe'ye çevrilmişti. Küçük Asya'da ise Reşidüddin'in eserinden Osmanlı Sultanı II.Murad (1421-1451) için yazılmış olan Tarih-i Âl-i Selçuk adlı eserde (bu eserin bazı kısımları sadece Râvendî ve İbn Bîbî'nin Farsça eserlerinin tercümesinden ibaretti) geniş bir ölçüde faydalanılmıştır. Yine yazar, Reşidüddin'in zikrettiği Cengiz Han'ın sözlerini eserine almış ve bunları Türkçe'ye çevirerek milletinin destansı atası olan Oğuz Han'a onun sözleriymiş gibi cüretli bir şekilde nispet etmiştir. Türk âlimlerinden biri "Oğuznâme"de Cengiz Han'ın uyguladığı halis Türk kanunlarının bulunduğunu düşünüyor. Fakat Farsça metnin Türkçe'si ile karşılaştırılmasından ilkinin asıl, ikincinin tercüme olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Bir yerde Türk yazar, Farsça yazmadaki "seng"i "seg" okumuş ve buna dayanarak Türçe metinde "suya düşen taş" yerine "suya düşen köpek"ten bahsedilmiştir.

Reşidüddin'in verdiği XIII. asır olaylarına dair haberlerin, XIV. asırda Türkistan'daki hikayelerle karşılaştırılması gösteriyor ki bu hikayelerin hiçbiri gerçek bir olaya dayanmayıp yalnız o anki mevcut durumu açıklamak veya hüsn-i talil (bir şeyin meydana gelmesine hayâli ve güzel bir sebep gösterme. F. Develioğlu) için uydurulmuştur. Bu gerek Timur'un hükümetinde ve gerek Maveraünnehir'den ayrılmış olan doğu eyaletlerinde aynı şekilde olmuştur. Timur o vakitler Kaşka Derya üzerindeki yerlere hakim Türkleşmiş bir Moğol kabilesi olan Barlas (Moğolca Barulas)lardandır. Reşidüddin'den biliyoruz ki Çağatay emîrlerinden biri sonradan Timur'un selefi sayılmış olan, Barlas soyuna mensup Karaçar idi. Fakat ne Karaçar ve ne de bunun en yakın halefleri hakkında bunların hükümet idaresine az çok katıldıklarına dair hiçbir şey söylenmiyor. Halbuki Timur devrine ait bir rivayet Karaçar ve halefleri hakkında bunların Çağatay hanları arasında sonradan Timur için olduğu gibi kudretli ve şevketli hükümdarlar olarak bahsetmektedir. Bu hakimiyet önce Cengiz Han'ın ilk atası olan Kabul Han ile Karaçar'ın ilk atası olan kardeşi Kaçul arasında yapılmış ve sonradan bir kaç defa yenilenmiş bir anlaşmaya dayanıyormuş. Hatta buna

dair yazılı vesikanın XIV. asır kargaşaları sırasında kaybolduğu da söyleniyor. Diğer Türkleşmiş Moğol kabilelerinin ve XIV. asırda Doğu Türkistan'dan başka Fergana ve Yedisu'nun Isık Göl'e kadarki güney kısmını içine alan geniş sahaya hakim olan Duğlatların temsilcileri ilk ataları Urtubu'nun bu eyaletleri daha Çağatay'dan aldığını söylüyorlardı. Halbuki Reşidüddin Duğlat kabilesinden bahsederken bunların mensupları arasında Reşidüddin'in kendi zamanına kadar şan ve şeref kazanmış bir kimse çıkmamış olduğunu söylüyor.

O zamanlar Orta Asya'nın gerek batı ve gerek doğu kısmında Türkleşmiş Moğol kabilelerinin önemi dikkat çekicidir. Tarihçiler bize her iki hükümet göçebelerinin ayrıldıkları soyları belirtmiyorlar. Fakat bu çeşitli soyların isimleri arasında eski Türk aşiretlerine ait hemen hiçbir isim yoktur. Timur'un hükümetinde Kıpçak soyu zikrediliyor, fakat Karluk soyu zikredilmiyor. Uygurlar Timur'un haleflerinin Türk kâtiplerinin (bahşilerin) çıktıkları bir soy veya kavim olarak bahsi geçiyor. Fakat diğer soyların bulundukları yerler hakkında kayıtlar var olduğu halde, Uygurların yeri hakkında bir şey söylenmiyor. Reşidüddin yalnız Cengiz Han tarafından Çağatay'a verilmiş olan Moğol muvazzaf ordusuna mensup 4000 (alay) dan bahsediyor. Moğol kavim isimlerinin büyük bir mikdarına XIV. asırda Orta Asya göçebelerinin adları arasında rastlanmaktadır; bu bizi sonradan Türkistan'a daha çok sayıda Moğolların geldiğini düşünmeye itiyor. Anlaşıldığına göre aynı kavmin mensupları çeşitli yerlere göçüyorlardı. Bir çok kere bir ve aynı soyun ismine hem Timur'a bağlı olan, hem de doğu eyaletlerinde yaşayan soylar arasında rastlıyoruz. Mesela Duğlat soyu bunlardandır. Timur'un tam olarak güvendiği kızkardeşi Kutlug Türkan'ın kocası Emîr Davut bu soydandır. Aynı şekilde doğu eyaletlerinde de Barlas soyu vardı.

Dikkate değer ki "Çağatay" tabiri yalnız Timur hükümeti göçebeleri hakkında kullanılmıştır. Halbuki doğu eyaletlerinde de Çağatay'ın haleflerinden sayılan çok daha büyük önemi olan hanlar vardı. Bu eyaletlerin göçebeleri kendilerine Moğol ve memleketlerine Moğolistan diyorlardı. Daha başından beri Orta Asya'da Mongolların kavim ismi, Moğolca metinlerde "Mongol" yazılmış olmasına rağmen daimi "n"siz söylenmekteydi. Batıya her yere göç etmiş olan Moğollardan yalnız bir kabile şimdiye kadar dilini korumuştur (bu kabile Afganistan'da yaşamaktadır.) Bunlar da kendilerine "Moğol" demektedir. Moğollar ken-

dilerini Orta Asya göçebe geleneklerinin en halis temsilcileri saydıklarından Çağatayları küçümseyerek, nesilleri karışık, melez- karvanas diyorlardı. Diğer yandan Çağataylar da Orta Asya Moğol devletleri Moğollarına "haydut, çete" diyorlardı. Avrupa'da bazen eski Gotlara ait bir isim anlamında açıklanmak istenen bu tabir, hakikatte görmüş olduğumuz üzere XV. asırda Orta Asya'daki Kazak kelimesi gibi ait oldukları hükümetten ayrılıp bununla savaş haline giren göçebe birlikler anlamında kullanılıyordu.

Moğolların XIV. ve XV. asırlarda daha ne dereceye kadar dil yönünden Moğol oldukları ve Moğollar ile Çağataylar arasındaki hasım oluşun Moğollar ve Türkler arasında milli bir husumet kabul edilmesinin doğru olup olmadığı tamamen açıklığa kavuşmamıştır. Moğolların dilinin daha XVI. asırda bile Moğolca olduğu hakkında bazı işaretler vardır. Babür diyor ki dedesi Ahmed Han Moğolca "alacı" lakabını taşıyordu; bu kelime Moğol ve Kalmuk dilinde "katil" demektir. Diğer yönden Muhammed Haydar Moğol ve Kırgızları aynı kavim sayıyor ve aralarındaki bütün farkı Moğolların İslâmiyet'i kabul etmiş, Kırgızların ise müşrik (putperest) olmalarında görüyordu. Ahmed Han'ın halefleri her halde dil yönünden Türk idiler. 1502'de ölmüş olan Ahmed Han'ın oğlu Said Han Farsça ve Türkçe şiir yazıyordu. Muhammed Haydar Moğolları Doğu Türkistan'ın yerli ahalisinden ayırıyor ve Moğolistan adı altında bilhassa batıda Moğolistan ile Özbekistan arasında hudut olan Balhaş'tan doğuda Kalmuk illerine kadar uzanan stepleri (bozkırları) anlıyordu. Kuzeydeki hududu Emil ile Irtış, güneydekini Fergana ile Kaşgar'dan Barköl'e (daha doğrusu Bars göl) kadar Doğu Türkistan'ı teşkil ediyordu. XVI. asırda Moğollar bu steplerden Kalmuk ve Kırgızlar tarafından sürülüp çıkarıldılar. Fakat Kaşgaristan'da (Kaşgar ülkesi) kaldılar ki Muhammed Haydar'ın dediğine göre buranın nüfusu 30.000 kadardı. Kaşgar'daki şartlar göçebe hayatının devamına müsait değildi. XVII. asırda Hanlar Sülalesinin yok olmasından sonra Moğollar yerli yerleşik ahali ile kaynaşıp isimlerini de ister istemez unuttular. Anlaşılan dil bakımından göçebe ve yerleşik ahali arasında çoktan fark kalmamıştı. XI. asırda Kaşgarlı Mahmud'da gördüğümüz Kencek tabiri, anlaşıldığına göre çoktan unutulmuştu. Onun için Moğolların ülkesinde, doğuda İslâmiyet'in tesirine o kadar kapılmamış bulunan göçebelerin yaşayış farkları daha büyük olmakla beraber, Çağatayların memleketinde olduğu gibi Türklerle Tacikler veya Sartlar arasındaki zıtlık daha önceden beri yoktu. Moğollar gençliğini bir müddet yalnız başına dağlar ve ormanlarda, en yakın şehirlerden bir iki ay uzaklıkta hayvanların etleri ile beslenmek ve derileriyle örtünmek suretiyle vakit geçiren yiğitlere özel bir değer veriliyordu. Çağataylarda böyle bir gelenek her halde olamazdı.

Çağataylar Timur zamanında kendilerini tamamen Müslüman askerler sayıyorlardı. Halbuki kıyafet ve askeri teşkilatları bakımından Cengiz Han geleneklerine tamamen sadık kalıyorlardı. Cengiz Han ismine bağlı göçebe ırkı örfi hukuka, Kur'an'daki meşhur İbranice kelimenin (Tevrat) tesiriyle "tura" şekline çevrilmiş olan eski Türkçe "Törü (Töre)" deniyordu. Hatta Timurlular ve Çağataylar Cengiz Han "tura"sını şeriattan üstün tutmakla itham ediliyorlardı. Bundan dolayı Suriye'nin etkin kelam âlimleri tarafından Timur ve teb'asının Müslüman tanınmamaları hakkında bir fetva çıkarılmıştı. 1372'de Harezm'de Timur'un elçisine "Sizin ülkeniz darü'l-harptir, Müslümanların size karşı cihad etmeleri farzdır." denmişti. Timur ve askerlerinin dış görünüş bakımından diğer Müslümanlardan bir farkı da Moğol âdetine göre saç bırakmalarıydı. Bu durumu o zamanın bir takım Orta Asya yazmaları da teyid etmektedir. Timur'un ordusu (1400-1401'de) Şam'ı kuşattığında torunu Sultan Hüseyin dedesine ihanet ederek kuşatılanlar tarafına geçmişti; (bunun üzerine Müslümanlar) öncelikle saçlarını kesmişler ve giysisini değiştirmişlerdir.

Çağatayların kabile ve boylara ayrılışına ait ayrıntıları anlamak, kullanılan tabirlerin açık olmayışı dolayısıyla güçleşmektedir. Yukarıda görmüş olduğumuz gibi çok daha geniş bir anlama sahip olan "ulus" ile (mesela Cuçi Ulusu veya Çağatay Ulusu deniyor). "İl" ve "Tümen" kelimeleri, yine Moğolca "aymak" (ki çoğu vakit "oymak" yazılıyor) aynı anlamda kullanılmaktadır. "Çokluk, on bin" anlamına gelen "tümen" kelimesi Türkçe'ye Kaşgar yerli halkının dilinden geçmiştir. Sonradan "tümen" tabiri göçebe ve ordudan çok yerleşik ahali kitlesi ile kullanılmıştır. Muhammed Haydar, Kaşgarya'da (onun deyişiyle Kaşgar ve Hotan'da) dört sınıf saymaktadır. 1.Tümen-köylü sınıfı, 2. Kauçin-ordu, 3. Aymak-göçebeler (bunların belli bir ölçüde hububat ekim ve dokumaya hakları vardı), 4. Memurlar ile ruhaniler sınıfı. "Tümen" tabiri en son zamanlarda Buhara'da dağlılar, Kuhistanlılar anlamında ova ahalisine ifade için kullanılmaktadır. Timur ülkesinde Çağatayların yerleşik halka karşı olan durumları, bunları 1404'te görmüş olan İspanyalı elçi Klavijo'nun eserinde doğu yazarlarında olduğundan

daha açık gösterilmektedir: "Yaz ve kış istedikleri sürüleri otlatmağa gidebilirler, istedikleri yerde ekin eker ve yaşarlar. Tamamen serbest olup imparatora vergi vermezler, çünkü çağırıldıklarında orduda hizmet ederler.

Çağataylar arasında dört ulusun özel bir önemi vardı; Arlat, Celayir, Kavçin, Barlas. Gördüğümüz gibi Kavçin tabiri ilk önce bir boy veya kabilenin değil ordunun seçkin kısmının ismi idi. Şerefüddin Yezdî'nin açıklamasına göre hanın hassa alayı da kendisine bu namı veriyordu. Çağatay emîrlerinden ilk Maveraünnehir hükümdarı Kazağan'ın (1346-1358) Kavçinlerden çıkmış olması muhtemeldir. Kazağan'ın torununu sonradan Timur mağlup ederek öldürtmüştür. Kalan diğer üç boyun isimleri ise önceden beri Moğol kavim isimleriydi. Çağatay ülkesinde bu boylardan her biri belli bir toprağa hakim bulunuyordu. Arlatlar Afganistan'ın kuzey kısmında, Celayirler Sirderya boyunda Hocend civarında, Barlaslar Kaşka Derya boyunca olan yerlerde idiler. Bu ayrı boylarla birlikte Çağatayların ayrı grupları vaktiyle çeşitli hanlar veya şehzadeler etrafından teşekkül etmiş, ölümlerinden sonra onların ismini taşıyan bir takım özel temsilcilere ve toprağa sahip ordu birlikleri de zikrolunmaktadır. Mesela Belh civarında "Kebek Tümeni"... İskender yazmasının ismi bilinmeyen yazarına göre, Kebek kardeşi İsan Buka'nın saltanatında kendi etrafına her ulustan birtakım zenginleri (herhalde anlaşılan en çok sürüye sahip göçebeleri) toplamak hakkını elde etmişti. Bunlardan yazarın ifadesine göre, "şimdi gurur ile kendilerine Kebek'in adamları diyenler" çıkmışlardır (tâ ki imrûz mufaharet be-incu ğeri-i Kebek mî-konend). Aynı kaynağın sözlerine göre, Kebek'e sonradan kendisinin yendiği düşmanın, şehzâde Yasavur'un ulusu katılmıştır. Fakat Timur zamanında Yasavurlular Semerkand civarında yaşayan bir boy olarak ayrıca zikrolunuyor. Yasavurluların başbuğu, Emir Hızır, İskender Anonimine göre de Semerkand'da hâkim idi.

Timur ile kendisinin mensup olduğu Barlas ulusu arasında her halde sıkı bir bağ vardı. Bu ulusun tek tük temsilcileri çoğu kez Timur'un kardeşleri olarak gösteriliyorlar.Timur, Çağatay hükümetinin reisi ilan edildikten sonra Arlat ve Celayir emîrleriyle Timur uzun zaman hâkimiyet için mücadelede bulunmuştur. Celayir ulusu 1376'da mahvedilmiş bile diye ilan olunmuş ve geriye kalanları diğer emîrlerin birliklerine dağıtılmıştı. Bununla beraber Timur'a en yakın emîrler arasında,

yalnız Barlasların değil, diğer ulusların da temsilcileri zikredilmektedir. Bunlardan biri Nayman soyundan Ak Buğa idi ki Timur'un öteki zafer arkadaşları gibi Timur'un (evvelce Şehr-i Sebz'de yapılması düşünülen) kabri yanında kendisi için erkenden bir yer ayırtmıştı. Dikkat çekicidir ki bu mezar üzerindeki yerlere bir birliğin veya bir tek savaşçının savaş esnasındaki yeri anlamında olan "murçil" denmektedir. Bu ve diğer hikayeler Timur'un genellikle Çağataylar, özellikle bunların reisleri arasında sahip olduğu ilgi ve sevgiye tanıklık etmektedirler. Timur kendisini asker sınıfına, şehir ve köy halkından daha yakın hissediyordu. Halbuki Timur her iki Asya hükümeti; Çağatay ve Moğol hükümetlerine göre ayrı bir suç teşkil eden bir fiilde bulunmuştu; devamlı oturduğu yer olmasa bile başşehri olarak büyük bir şehir kurmuş ve burada binalar yaptırmağa başlamıştı. Göçebelerin, şehzâdelerin ve göçebe reislerinin şehre göçmeleri Cengiz Han yasağının ihlali gibi anlaşılıyordu. "Daima göç etmek, hiçbir yerde yerleşip kalmamak" kuralı Küçük Asya Türkleri tarafından Oğuz Han'a dayandırılıyor ve bu münasebetle türetme yolu ile bu anlamdaki çağdaş Avrupa dillerinde bulunan kelimelere (Rusça "osedlyi") "asyodlisi", Fransızca "sedentaire", Almanca "sesshaft", şimdi Orta Asya'da kullanılan "çanak" kelimesinden daha yakın bulunan "oturak" kelimesi kullanılıyordu. Şehirlere karşı nefret Moğolistan'da herhalde batıda olduğundan daha fazla idi. Daha XV. asrın ikinci yarısında Timur'un haleflerinin Semerkand ve Herat'daki binalar ile şan ve şeref kazanmağa muvaffak oldukları zamanda bile, Moğol Yunus Han, idaresindeki Moğollar sebebiyle Aksu'da yerleşmek fikrinden vazgeçmeğe mecbur olmuştu. Halbuki burası o vakit "ancak Moğolistan'a nazaran şehir sayılabilirdi." Yunus Han birkaç yıl sonra Sayram, sonra da Taşkent'i işgal ile (Taşkent'te bilindiği üzere, halen kabri bulunmaktadır) Moğolların bir kısmı oğlu Ahmed Han ile birlikte kendisini terk ettiler. Bu han sonradan babası ve büyük kardeşiyle düşman olup âdet ve kıyafet itibarıyla gerçek bir bozkır savaşçısı olarak kalmıştır. Yeğeni Babür 1502'de kendisini bu halde görmüştür.

Çağatay hükümetinde göçebelerin bu hususta hükümdarlarına karşı isyanlarından ancak XIV. asır olaylarına ait hikayeler sırasında bahsedilmektedir. Tarihçiler Kazağan'ı göçebe hayatına bağlı kalıp kışı Amuderya boylarında, yazı Belçuan dağlarında geçirmiş ve yerli halkın arazisine dokunmamış olduğundan dolayı övmektedir. Oğlu Abdullah babasının iznini almadan Harezm üzerine bir akın yapmıştı. Harezmli-

ler ikiyüz tuman (2.000.000 gümüş dinar) fidye verdiler. Kazağan bunu öğrenince oğlunun sebepsiz yere Müslüman toprağına saldırmasından dolayı kendisini şiddetle azarlamıştı. Kazağan zamanında gerek Türk, gerek Taciklerin tamamen iyi muamele gördükleri söyleniyor. Abdullah babasından sonra da iyi idare etmiş ise de Semerkand'ı başkent yapmak gibi hoşnutsuzluk yaratacak hareketlerde bulunmuştur. Bundan dolayı Kazağan'ın ölümünden bir yıl geçmeden emîrler tarafından tahttan indirilmiştir. Birkaç sene süren kargaşadan sonra hakimiyet mevkii Kazağan'ın torunu Hüseyin'e geçmiştir. Bu da Belh'i başşehir yapmayı düşünmüştür. Timur ona amcasını örnek göstermiş, ikna ederek bunu yapmamasını sağlamıştır. Sonra ayaklanma olmuş ve buna Timur da katılmıştır; Hüseyin öldürülmüş ve hâkimiyet Timur'a geçmiştir. Timur derhal Abdullah ve Hüseyin'i yaptıklarından dolayı kınadığı işleri yapmıştır. Büyük bir şehir olan Semerkand'ı başşehir edinmiş ve burada hisarlar ve içkale yaptırmıştır.

Bütün bunlardan göçebelerin hayatlarını yerleşik hayat tarzını istemedikleri; Cengiz Han'ın kanunları ve yerli halk Taciklerin çıkarları gereği bozkırlarda kalma arzuları anlaşılabilir. Han ve emîrler herhalde şehre tek başlarına değil urukdaşlarından (soydaşlarından) birkaçıyla birlikte göçüyorlardı. Esasen göçebe reislerinin idaresi altında ve bunların arasındaki iç savaşlar dolayısıyle zarar gören eski halkın çıkarları ile bu yeni gelen göçmenlerin çıkarlarını uyuşturmak güç oluyordu. Kaydu ve Tuva zamanında Andican şehrinin kuruluşu hakkında İskender Anonimi diyor ki hanlar oraya bütün ülkelerden birçok halk getirmişlerdir. Hatta daha yazarın devrinde her kavmin muhtemelen eski göçebelerin her boyunun şehirde ayrı bir mahallesi vardı.

Timur Türkçe'den başka Farsça biliyor ve gerek din olarak İslâmiyet hakkında gerek Müslüman ilim ve sanatı hakkında bir fikre sahip bulunuyordu. Her taraftan Semerkand'a âlimler ve sanatkârlar getirdi, yeni kanallar açtı, Semerkand'da muhteşem binalar yaptırttı ve genellikle çağdaşları üzerinde bayındırlık alanındaki faaliyetleri, tahripkâr biri olarak düşünülüşünden daha az olmayan bir kanaat oluşturdu. Bayındırlık faaliyetleri alanında memleketindeki Türk unsurların hemen hiçbir katkısı yoktur. Timur'a tabi olan en çok Türk olan memleket Harezm idi. Harezmli ustalar Timur için Şehr-i Sebz'de Aksaray adlı muhteşem sarayı yaptılar. Fakat sarayın işminden başka hiçbir şey Türk değildi. Duvarlardaki kitabeler arasında bir çok Farsça beyitler

olduğu halde bir tane Türkçe yoktur. Timur ise anlaşıldığına göre ne Türkçe ve ne de Farsça şiire meraklıydı. Hatta 1387 de Hâfız ile karşılaşması hakkındaki hikaye dikkate alınmazsa İran şairlerini tanıdığına dair bir işaret yoktur. Timur Türk teb'asının manevi işleri hakkındaki titizliğini büyük Müslüman Türk azizi Ahmed Yesevî'nin türbesi üzerine muazzam bir bina yaptırarak göstermiştir. (Timur'un Semerkand ve Şehr-i sebz civarında yaptırdıklarından başka, diğer vilayetlerde Ahmed Yesevî türbesi dışında yaptırdığı bir bina yoktur). Fakat bu binanın vakfa tahsisi hakkında bize ulaşmış olan vesika Farsça kaleme alınmıştır.

Gelecek derste Timur ve halefleri ile Özbek Hanları zamanında Orta Asya Türklerinin iktisadi ve medeni seviyeleri ile ilgili verileri toplamağa çalışacağım.

Onikinci Ders

Timur, imparatorluğunu kurarken her halde Türk milli gayelerini gözetmiyordu. Timur'un gayesi mümkün olduğu kadar çok ülkeyi, hatta mümkünse bütün dünyayı hükmü altına almaktı. Timur'un Makedonyalı İskender tarihini bildiğine dair bir delil yoktur. Fakat tarihçisi kendisine İskender ve o tipte cihangirlere ve bu cihangirlerden biri olan (X. Asırda) İranlı Büveyhoğullarının en kudretli hükümdarı bulunan Adudu'd-devle'nin söylediği rivayet edilen "Bütün dünya iki hükümdarın sahip olacağı kadar değerli değildir." sözünün kendisince de söylendiğini ifade etmektedir. Fatihane faaliyetlerini tamamlamak için Timur, kendisinden önce Harezmşah ve kendisinden sonra Nadir Şah gibi Çin'i fethetmeyi düşünüyordu. Ancak şu fark ile ki bu fatihler için Çin yalnızca uzak bir gaye, (bir hayal) idi. Halbuki Timur bu sefer için bir ordu toplamayı başarmış, fakat ölümü üzerine bu ordu hareketsiz kalmıştı. Çin'de Timur'un askeri hazırlıkları biliniyor ve yapılacak hücumun püskürtülmesi için tedbirler alınıyordu. Hatta ordu komutanları Timur'un ölümünden sonra sefere devam etmek istemişlerse de imparatorluk içinde kargaşalıkların baş göstermesi üzerine bu niyetlerinden vazgeçmiş oldukları hakkında bir haber vardır.

Bütün bunlardan daha o zaman Müslüman Türklerin Çin'e ne derece önem verdikleri anlaşılıyor. Babür yazılarında daima Çin'e seyahat maksadını beslemiş ve bir müddet uğradığı askeri başarısızlıkların kendisini her çeşit siyasi sorumluluklardan uzak göründüğü zamanlarda bu maksadı gerçekleştirmeyi düşünmüştü. Şu kadar var ki o herhalde Çin'de Timur gibi bir fatih değil, sadece bir konuk olarak bulunabilecekti. Semerkand Timur ve halefleri zamanında büyük bir ticaret merkezi olarak kalmış idi ve buraya Çin malları da geliyordu. Bununla beraber bilindiğine göre, Moğollar devrinde Türkistan'da Çin'e dair, aynı devirde İran'da özellikle Reşidüddin'in eserlerinde gördüğümüz tarzda ilmî malumat yoktu. Şahruh'un 1419-1422'de Semerkand

murahhaslarının katıldığı Çin elçilik heyetine ait geniş hikaye bu heyete mensup İranlı üyelerden birine aittir.

Timur'un fütuhat teşebbüslerinin asıl hedefi her şeyden önce İran medeniyeti sahaları ve bunlar arasında hepsinden önce de coğrafi sebepler dolayısıyla o zaman nüfus bakımından Türk olan ve fakat medeniyet itibarıyla halis İran eyaletlerinden asla aşağı kalmayan Harezm idi. Timur Harezm'den Semerkand'a bir çok âlim ve sanatkâr getirmişti. Harezm ustaları Timur için Şehr-i Sebz'de Aksaray sarayını yapmışlardır; kalıntıları bugün bile çok etkileyicidir. Sanat açısından bu saray özellikle çinilerin güzellik ve kalitesi bakımından Timur'un Semerkand'daki binalarından herhalde aşağı kalmaz. O zaman durum öyle bir şekil almıştı ki Timur'un askerlerinden en çok zararı Harezm gördü. Bundan az önce Harezm Altın Orda'ya bağlılıktan kurtulmuştu ve Timur Hanedanı gibi Türkleşmiş Moğollardan olan başka sülalelerin hakimiyeti altında bulunuyordu. Bununla beraber Harezm hükümdarlarından Hüseyin Sûfî İslâm medeniyetini tamamen benimsemiş Harezmlilerle, dış görünüş ve âdet itibariyle Müslüman olmayanlara yakın olan Çağataylar arasında mukayeseyi bile doğru bulmuyordu. Hatta 1372'de Timur'un elçisi görüşmek için Harezm'de iken Hüseyin Sufi her çeşit görüşmelerden kaçınarak büyük bir kızgınlıkla elçiye şu sözleri söylemişti: "Sizin ülkeniz dârü'l-harptir. Size karşı cihad etmek Müslümanlara farzdır". 1379'da Çağataylar tarafından zaptedildikten sonra Harezm bir kaç kez isyan etti. Timur ile Altın Orda hanı Toktamış arasındaki savaş zamanında Harezm bir kaç defa Toktamış tarafına geçmiş ve onun adına sikkeler kestirmiştir. Bundan dolayı Harezm ve özellikle başşehri olan Ürgenç, Timur tarafından fetholunan memleketlerden daha kötü bir talihsizliğe uğradı. Timur'un seferleri zamanında büyük ölçüde şehir ahalisi öldürülmüş ise de bu şehirlerin harabe halde kalmaları için sonradan önlemler de alınmamıştı. Halkından onbinlerce kişinin katliâmdan geçirildiği şehirler sonradan tekrar büyük bir nüfusa sahip oluyor ve Timur'un torunlarına başkent oluyordu. Yalnız Ürgenç şehir olarak tamamen mahvedilmiş ve şehrin harab vaziyetini dış görünüşü ile de ifade için bulunduğu yere arpa ekilmişti. Üç yıl sonra Ürgenç'in büyüklüğünün dörtte biri oranında yeniden imar ve ihyasına karar verilmiştir. Bununla beraber Harezm Timur'dan sonra eski ticarî ve medenî önemini yeniden kazanamamıştı. Özellikle Harezm eyaleti coğrafî konumundan dolayı Özbekler yani Altın Orda Türkleriyle Çağataylar arasındaki sürekli savaşlardan çok zarar görmüştü.

Timur'un kendisi gördüğümüz gibi Çağatay tipinde bir asker idi ve Türk-Çağatayları herhalde İranlı teb'a Taciklerden daha çok kendisine yakın idi. Timur'un ordusunda Türklerle birlikte İranlılar da vardı. Horasanlı tarihçi Hafız Ebru da Timur'un ordusundaki birlikler içinde en çok Horasanlılara güvendiğini söylüyor. Fakat aynı zamanda Timur'a isnat edilen bir sözde, askeri vasıflara yalnız Türklerin sahip oldukları ifade edilmektedir. Timur 1404'de ölümünden biraz önce oğul ve torunlarına vasiyet ederken demiştir ki önceleri Batı İran'da hakim olan Sultan Ahmed Celayir (bu sülale de Türkleşmiş Moğollardandır) Tacik mizaçlı birisi olması sebebiyle insan üzerinde endişe uyandırmıyor." Lakin aynı zamanda Timur da bütün Türkler gibi İran medeniyeti etkisinde kalıyordu. Timur'un okuma yazması yoktu, fakat irfan ve medeniyete yabancı değildi, satranç oynardı, âlimlerle devamlı ilişkide olup onlardan çeşitli ilimlere dair bilgiler edinirdi. Tarih konusundaki bilgisi o zamanın en büyük Arap tarihçisi İbn Haldun'u hayrete düşürmüştür. Timur yalnız askerî başarılar kazanmakla değil, şânını binalar ve sulama tesisleri ile taçlandırmak için hükümet başkentine âlimler getirmeye de çabalıyordu. Bütün bu hususlarda İran mediniyetine mensup veya hiç olmazsa büyük bir kısmı aslen İranlı olan kimselerle bağlantı halindeydi.

Ancak, Çin'e yapılması düşünülen sefer ile ilgili olarak, günümüzdeki bir hükümdarın daha baştan girişeceği bir takım faaliyetlere Timur'un hayatının son yıllarında kalkıştığını görüyoruz. Mesela şimdiye kadar üzerlerine yalnız akınlar yapılmış olan Türk-Moğol uluslarını devamlı itaat altına almak için tedbirler alınıyor, bozkırlarda kale yapılıyor, bu arada Isıkgöl üzerindeki kale bir ileri mevzi teşkil ediyordu. Bunun gibi genellikle ziraat ve şehir hayatının yeniden canlandırılmasına gayret edildiği görülüyor. Timur'un Çin'e seferden önce bu hususta yapılan bütün hazırlıklar ve elde edilen mesafe ve imkanlar Timur'un ölümünden hemen sonra derhal yok olmuş ve göçebeleri yeniden itaat altına almak için haleflerinin yaptıkları teşebbüsler hiçbir başarıya ulaşamamıştı.

Timur, oğul ve torunları hususunda Cengiz Han kadar talihli olmamıştır. Kendisinin ölümünden sonra imparatorluğun hudutlarının daha fazla genişlemesi şöyle dursun, bunların korunması bile söz konusu olamadı. Timur'un ölümünden pek az sonra sülalesi Türkistan ve İran'ın doğu ve güney eyaletlerinden başka bütün ülkeleri kaybettiler,

fakat bu dar saha içinde nispeten bir sükunetin gerçekleşmesi ve harp faaliyetlerinin azalması sayesinde Timur'un zamanındakinden daha canlı medenî bir gelişme meydana gelebildi. İmparatorluğun başşehri de Semerkand yerine Herat oldu; burası Timur'un oğlu Şahruh'un başşehri idi. Birkaç iç savaştan sonra Timur sülalesinin hükümran olduğu bütün ülkeler üzerindeki üstün hakimiyet Şahruh'a geçmişti. Aynı şekilde Şahruh'un büyük oğlu Uluğ Bey de (1409-1449) kırk sene kadar Semerkand'da hükümran olup onun zamanında burası en parlak bir şehir olarak kalmıştı. Uluğ Bey'in binaları ise fenni sağlamlık, boyutlar ve ihtişam yönünden büyük babasının binalarından üstündür. Ne Herat ve ne de Semerkand'daki binalarda milli ve Türk özelliğe ait hiçbir şey yoktu. Cami ve medreselerden başka hamamlar, kervansaraylar vs. hayır kurumları da yapılmıştı. Bunlar arasında anlaşıldığına göre Timur'un binaları arasında millî bir önemi olan tek bir müessese dışında onun gibi hiçbir eser yoktu; bu müessese ise Ahmed Yesevî'nin mezarı üzerindeki bina ile oranın dervişleri ve gelecek konuklar için yapılmış olan büyük bir zaviyedir. Zaviyenin müştemilatından dervişlere ikametgah olacak bir hankah (vesikalarda hangah-ı müsafir-penah" tabiri) vardır. Bu, yetkililerin kendilerine bağlı olanları yedirip içirme vazifeleri hakkındaki anlayışlarına da uygundur.

Buna mukabil Timur'un halefleri zamanında Türk edebiyatı büyük bir gelişme göstermiştir. Halbuki bu konu Timur'un tarihinde hiç bahsedilmez. Çağatay hükümranlığında daha önceden de Türkçe şiir vardı. 1366'da han ilan edilip çok az sonra tahttan indirilmiş olan Kâbil Şah daha XV. asırda bile halk arasında bilinen şiirler yazıyordu. Han sıfatıyla kendisinin Cengiz Han'ın haleflerinden sayılması gerekirdi. Her halde bellidir ki dili Türkçe olup, muhtemelen şiirlerini de bu dilde yazıyordu. Timur'un zafer arkadaşlarından Seyfeddin Barlas Farsça ve Türkçe şiirler yazıyordu. Fakat Timur'un ölümünden sonra en çok Sekkâkî ve Lütfi ismindeki şairler halk arasında tanındılar. İkincisinin şairlik meziyetini klasik şair Mîr Ali-Şir Nevâî de itiraf etmektedir ki, bulunduğumuz yıl şairin doğumunun beşyüzüncü yılıdır. Sekkâkî şiirlerinde Timur'un torunu ve en yakın halefi olan Semerkand hâkimi Halil Sultan'ı (1405-1409) ve sonra da daha fazla Uluğ Bey'i övmüştür. Uluğ Bey'e ithaf ettiği şiirlerde, Türk şairi olarak kendisinden de bahsetmektedir. "Felek, benim gibi bir Türk şair ve senin gibi âlim bir hükümdar var olmadan daha birçok yıllar dönmeğe devam edecektir." Bunun gibi Lütfi kendisinin, o zaman pek meşhur olan XIV. asır İran

şairlerinden Selman Savci'nin şiirlerinden aşağı kalmayan şiirlerinin Uluğ Bey tarafından bilindiğini söylüyor. Şahruh ve Uluğ Bey yanında Timur sülalesinden bir Türk şairi olan Seydi Ahmed bin Miranşah da vardı; 839 H. (1435-1436 M.) da Şahruh için yazdığı "Taaşşuk-nâme", adından anlaşıldığı gibi bazı yönleriyle XIV. asır Altın Orda şairi Harezmî'nin Muhabbet-nâme'sinin bir taklididir. Timurlular devrinin en sonunda, XV. asrın sonu ile XVI. asrın başında Miranşah'ın haleflerinden diğer birisi olan Babür Türkçe eserler yazıyordu. Babür'ün sözlerinden, bir müddet Semerkand'da hüküm sürmüş olan amcasının oğlu Baysungur'un da halk tarafından tanınmış bir şair olduğunu biliyoruz. Diğer bütün Çağatay şairlerini XV. asrın ikinci yarısında Mir Ali Şir-Nevâî gölgede bırakmıştır. Yalnız Nevâî'nin eserleri ölümünden sonra tanınmış ve Timur ülkesi hudutlarından daha uzaklara kadar şöhret kazanmıştır. Babür'ün eserleri bile, değeri şüphesiz olmakla beraber, pek az sayıda yazma halinde kalmış ve o derece unutulmuştur ki sonraları yeniden Avrupa âlimleri tarafından bulunmuştur.

Nevâî İran harsına (kültürüne) mensup biriydi. Türkçe şiire İran mevzularını ve tarzını sokmuş, hatta eski İran hükümdarları tarihini yazmıştır. Kendisinin mesela Reşidüddin'in eserine veya genellikle Türk veya Moğollar tarihine ilgi duyduğuna dair bir haber yoktur. Bununla beraber aynı zamanda da Türkçe şiire ve Türk diline ehemmiyet veriyordu; hayatının sonuna doğru yazmış olduğu bir eserinde Türk dilinin Farsça'dan üstün olduğunu ispata çalışıyordu. Bilindiğine göre Türk şairlerinden hiçbiri en azından Orta Asya'da buna cesaret etmemiştir.

Türk şairleri bilhassa Semerkand ve Herat'da yani halkın büyük bir çoğunluğunu şüphesiz Taciklerin teşkil ettiği ve Türklerin özellikle hanedan ve ordudan ibaret bulunduğu şehirlerde yazıyorlardı. Türklerin siyasi hakimiyetleri dillerine az çok bir ehemmiyet verdirecekti. Biliyoruz ki askerî unsur dışında, muhtemelen Türklerin hiç bulunmadığı Mısır'da Memluklar devrinde özellikle tercüme olmak üzere birkaç Türkçe eser vardır. Tabii hanedanın bütün mensupları kendilerini Türk sayıp milletinin geleneklerini takdir etmiyorlardı. Halis Türk gelenekleri yerine Türk-Moğol gelenekleri yerleştirilmişti. O zamanın Türk askerî teşkilatı Cengiz imparatorluğunun mirası idi ve Türk askerî tabirlerinden başka mesela askerî birlik anlamına "noşun" (koşun) gibi sonradan unutulmuş olan bir çok kelime kullanılıyordu. Hüküm-

darın Türk milli geleneklerine bağlılık derecesi İslâm hukuk kaidelerine yani şeriata nisbeten Cengiz Han kanununa (yani yasaya) verilen ehemmiyet ile ortaya çıkıyordu. Şahruh, Herat'da yalnız Müslüman sultanı ve halife sıfatıyla bulunmak istemiş ve Cengiz Han kanunlarını kabulden şiddetle kaçınmıştı. Halbuki aynı zamanda Semerkand'da Uluğ Bey hiç olmazsa askerî işlerde Cengiz Han'la ilgili bütün kanunlara uymağa çalışıyor, Timur'u örnek alarak sadece ismen hükümran olan hanları tayin ediyor ve genellikle büyük babasının zihniyetine uygun bir tarzda yönetmeye gayret ediyordu.

Timur'dan farklı olarak Uluğ Bey babası hayatta iken Ön Asya'ya seferler yapamadı. Bunun için kendi zamanında Altın Orda ve Moğolistan üzerine olan seferler Timur zamanındakinden daha önemli oldu. Bununla beraber Uluğ Bey için Timur'un yaşamının son senelerinde önem verdiği planları yeniden uygulamak mümkün olmadı. Uluğ Bey'in düşünceleri de Timur'un önceki düşünceleri gibi tahta bu hedefleri uygulamaya uygun hanları geçirmekten daha ileriye gitmedi. Bu hedefe Timur erişememiştir, Uluğ Bey de erişemezdi. Çünkü anlaşıldığına göre büyük babasının askerî kabiliyetine ve fatih seciyesine sahip değildi. Hatta Uluğ Bey'in askerî teşebbüslerinden en büyüğü olan, 1425'deki Moğolistan seferi bile hiçbir netice elde edememişti. Uluğ Beyin ülkesi, hâkimiyetinin sonunda başlangıçta olduğundan daha daralmıştı; Moğollar Sayram'ın doğusundaki eyaletleri, Özbekler Türkistan'ın aşağı taraflarındaki Sirderya eyaletlerini elinden almışlardı. O zaman Özbeklerin kudreti han Ebu'l-hayr'ın idaresinde artmıştı. Bu hanın oğulları ve torunlarına sonradan Timurlular saltanatına son vermek nasip olmuştur. Ebu'l-Hayr 1430-1431 senesi kışında bir müddet, Ürgenç şehri ile birlikte Harezm'in kuzey kısmını zaptetmişti. 1448 sonbaharında Uluğ Bey, Şahruh'un ölümünde Horasan'ı hakimiyeti altına almağa çalıştığı sırada Ebu'l-Hayr Maveraünnehir'e bir akın yapmış ve 1451'de Semerkand civarını yağmalamıştır. Ebu'l-Hayr Timurlular arasında Maveraünnehir'de meydana gelen iç savaşlara da karışmış idi. Onun yardımı ile Miranşah'ın haleflerinden Ebu Said, Şahruh'un haleflerinden Uluğ Bey'in yeğeni Abdullah'ı mağlup etmişti. Ebu Said'in galibiyeti aynı zamanda Orta Asya dervişlerinin başında bulunup Uluğ Bey'le onun yönetimi karşısında olan Hoca Ahrar'ın galibiyeti demekti.

Büyükbabası Timur'a saygı besleyen Uluğ bey, aynı zamanda Türk-Moğol askerî geleneklerinin taraftarı ve bir dereceye kadar Türk vatanperveri idi. Buna kendisinin Timurlular hükümetinin başında bulunduğu iki sene (1447-1449 seneleri) zarfında Semerkand ve Herat'ta bastırmış olduğu sikkeler tanıklık etmektedir. (1447'den önce sikkeler fiilen Uluğ Bey'in hükümran olduğu Semerkand'da Şahruh adına basılıyordu). Uluğ Bey Timurlular arasında Türkçe yazılı sikke bastırmış olan tek hükümdar görülüyor. (Bizzat Timur'un sikkeleri arasında böyleleri vardır). Uluğ Bey'in sikkelerindeki yazı: "Emir Timur Gürgan himmetidin biz Uluğ Bey Gürgan'ın Sözümüz" yani "Emir Timur Gürgan'ın himmetine dayanarak biz Uluğ Bey Gürgan'ın sözümüz"dür. ("Sözüm" veya "sözümüz" düsturu, bilindiği üzere son zamanlara kadar han yarlıklarında da kullanılmış olup Timur'un sikkelerinde rastlanan Moğolca "Üge Manu" kelimelerinin tercümesidir. "Gürgan" ise Moğolca "damat" demek olup Timur ve onun gibi Cengiz Han ailesi ile akrabalık kuran haleflerinden bazıları kendilerine bu lakabı veriyorlardı).

Türk vatanperverliği Uluğ Bey'i İran medeniyetini Timur'dan daha geniş ölçüde kabul etmekten alıkoymamıştır. Uluğ Bey yalnız Timur gibi âlimlerle görüşmekle kalmıyor, kendisi de ilim ile özellikle ilm-i hey'et (astronomi) ile meşgul oluyor ve bu yönüyle İslâm tarihinde oldukca az rastlanan âlim hükümdar örneğini veriyordu. Çağdaşları Uluğ Bey'i bu hususta Aristo'nun talebesi İskender'e benzetiyorlar, herhalde İslâm tarihinde örnek bulamıyorlardı. Uluğ Bey ve en yakın haleflerinin astronomiye ilişkin eserleri Müslüman astronomi ilminin son sözü diye kabul ediliyordu.

Uluğ Bey'in ilimle ilişkisi onun zamanındaki Semerkand'ın Timur'un Semerkand'ına nispeten ne kadar gelişmiş olduğunu açıkça göstermektedir. Timur'un yakınları arasında gerek âlimler ve gerek Türk askerî sınıfına mensup olanlar vardı. Fakat bunların aralarında hiçbir münasebet yoktu. Timur'un Türk yakınlarından birinin âlim olduğuna dair örnek yoktu. Uluğ Bey'in yalnız kendisi astronomi âlimi olmakla kalmamış, kendi yakınları olan Türkler arasında kendine bir öğrenci ve halef de yetiştirmişti: Ali Kuşçu. "Kuşçu" tabiri bunun Rus imparatorlarının "sokolniçi" (şahinci)lerine denk bir yer işgal ettiğini gösteriyor. Muhtemelen Uluğ Bey'le olan yakınlık ilk önce bu zeminde meydana gelmiştir. Nitekim Uluğ Bey, Babür'ün "kuşçu padişah" sözleri ile ifade ettiği gibi kuş avına çok meraklı idi. Hükümdarına uyarak Ali Kuşçu astronomiye şiddetli bir merak duymuş ve Uluğ Bey ra-

sathanesinin inşası ve Zeyc cedvellerinin düzenlenmesi işlerinde onunla çalışmıştır. Herhalde anlaşıldığına göre, Uluğ Bey'den daha genç idi ki kendisi hakkında cetvellerde "oğlum" (ferzend) tabirini kullanıyor. Ali Kuşçu, Uluğ Bey'in ölümünden sonra da ilimle uğraşmaya devam etmiş, sonradan İstanbul'da çalışmış ve 1474'de orada ölmüştür. Timurlular ülkesinde Türk kıyafetiyle geziyordu ki bu kendisinin aslen Türk olduğu hakkında kuvvetli bir delil teşkil eder. Herhalde anlaşılıyor ki Timur zamanında olduğu gibi Uluğ Bey zamanında da Türk askerlerinin (Çağatayların) yerli Tacik ahaliden dış görüntü açısından farkları vardı. Türkçe konuşanlar arasından Ali Kuşçu ve Uluğ Bey gibi âlimlerin çıkması çok ilgi çekicidir. Bununla beraber ne bu ne de öteki Türkçe olarak ilmî konuları ele alma denemesinde bulunmamışlar ve eserlerini yalnız Farsça ve Arapça yazmışlardır. Uluğ Bey eserinde yerli olduğu kadar beynelmilel özellikte olan sahih (ve revaçta olan) ilimlere yöneliyor ve bunların diğer dil ve kelam ile ilgili eserlerden üstünlüğünü ve diller ve inançların değişmesi ile önemlerinin değişikliğe uğramayacağını ifade ediyordu.

İran ilminin tesirlerinden başka Timur, Türk askerî çevrelerine olan yakınlığına rağmen İran kökenli tebasına o kadar yakın bulunuyordu ki kendi saltanatı için Farsça (râsti rusti) yani "adalet kuvvettir"i bir düstur edinmişti. Anlaşılan, Uluğ Bey de âlimliğine rağmen büyükbabasından daha Türk idi, fakat her halde Farsça'yı çok iyi biliyordu ve ihtimal ki yörenin kelam ilmi âlimleri ile bu dilde konuşuyordu. Bu âlimler arasında XII. asırda yaşamış olan "Hidâye" yazarı Burhaneddin Merginanî'nin haleflerinden bulunan Semerkand'ın irsî şeyhülislamları bulunuyordu. Dikkate şayandır ki bu şeyhülislamları da bizzat Uluğ Bey gibi İslâm hükümlerine uymazlık ve dince yasak olan eğlencelere düşkün olmakla suçluyorlardı. (Timur zamanında hükümdara karşı böyle bir şey söylemek kimsenin haddi değildi). Gerçekten böyle bir durum, mesela şeyhülislamlar tarafından şarkıcı kadınlar (muğanniyeler) çağırılarak yapılmış olan bir ziyafet, İslâmiyet açısından asla alışılmamış bir şey ve câiz değildi. Aynı zamanda bu olay Timur ve Uluğ Bey zamanında Semerkand hayatında dinî hükümlere ne kadar az uyulduğunu göstermektedir. Tabii bu hürriyet ve medenî ilerlemeden özellikle hâkim ve zengin sınıf faydalanıyordu. Fakat halk kitleleri de bu hayata katılmaktan alıkonmamıştı. Klavijo'nun Timur zamanındaki ziyafetlere ait hikayelerinden anlaşılıyor ki, bu ziyafetlere halkın da çağrılması unutulmuyordu. İbn Arabşah'ın gördüklerine göre Timur'un

sarayının geniş bahçeleri, Timur'un oturmadığı zamanlarda zengin ve fakir Semerkand'ın bütün halkına açıktı. İmparator ailesi için büyük şenlikler düzenlendiği zamanlar başkent halkının "tarhan" yani cizye ve vergilerden muaf olması âdeti de anılmaya değer. Göçebe fatihler için halk kitlesi, Müslüman hükümetlerinde cizyeye tabi gayr-i müslim sınıflar gibi göçebelere para vermek ve onlar hesabına çalışmakla yükümlü cizye veren bir sınıftı. Göçebelerin İslâmiyet'i kabul etmesi de İslâm uygulama ve geleneklerine ters düşen bu durumu değiştirememişti. 1365'de Semerkand'da Türk hükümdarlarına karşı meydana gelen halk hareketinde Müslümanlardan cizye almakla itham ediyorlardı. Bununla beraber ahalinin İslâmiyet açısından hukuki olmayan bu vergiden (cizyeden) kurtulmaları, İslâm hukukuna bağlılık şeklinde değil belki yerleşik ahaliye göçebe hukukunun diğer kaidelerinin -tarhanlığın- uygulanması şekliyle olmuştur. Bazı kimselere tarhanlık (vergiden muafiyet) verilmesi bu şahsın cizyeye bağlı sınıftan çıkarılarak, saray halkı arasına katılması demekti. Böyle tarhanlık fermanları Moğol imparatorluğundan bölünmüş hükümetlerde han adına çıkarılmış olan beratlardır. Volga boylarında tarhanlık verilmesi II. Aleksandr zamanına kadarki Rus hakimiyeti zamanında bile devam etmiştir. Bütün bir şehir halkının çoğunun tarhan (vergiden muaf) olması herhalde önceleri göçebe hukukuna dahil değildi. Fakat başkent halkının cizye ve vergilerden muafiyetlerini sağlayan bu tarhanlık sistemi, daha sonraları hatta Özbekler zamanında uygulanmıştır. XVIII. asrın sonunda şeriatın hararetli taraftarları olan Şah Murad ve Emîr Mesud saltanatlarının başlarında Buhara ahalisini cizye ve vergilerden (tekâlif) muaf tutmak için bunları "tarhan" ilan etmiş, yani bu konuda şeriata değil göçebe hukukuna başvurmuşlardır. Bu imtiyaz başşehir halkını diğer şehirlerin ahalisine, özellikle köylü sınıfına göre daha avantajlı bir hale getiriyordu ki bu köylü sınıfının vaziyeti göçebe idaresinde pek acıklı idi.

Timurlular hükümeti için Orta-Asyadaki diğer devlet teşkilatları için olduğu gibi sağlam kaideler üzerine milli zeminde bir medeni hayat kurmağa kâfi zaman olmadı. Geçiş döneminin kargaşalıkları buhranlar doğuruyor, bundan başka yerlerdeki istilacılar faydalanıyordu. Hoca Ahrar'ın ve dervişliğin ortaya çıkıp ayaklanması İranlıların Türklere karşı olan milli mücadeleleri ile ilgili değildir. Hoca Ahrar'ın kendisi dağlı Taciklerden olup, en yakın taraftarları arasında, bilindiğine göre, Türk yoktu. Fakat dervişlik her tarafta, Türk göçebeler arasında başarılı idi ve Ebu Said'in Hoca Ahrar ile ittifakı milli geleneklerle ba-

ğını kesmiş anlamına gelmiyordu. Bunu Ebu Said'in rüyada Ahmed Yesevî ve Hoca Ahrar'ı görüp, Yesevî'nin kendisine Ahrar'ı mürşid olarak gösterdiği hakkındaki menkıbe göstermektedir. Hükümdar sıfatıyle Ebu Said Timurluların geleneklerini sürdürüyor ve sikkeleri üzerinde Timur'un arması olan üç ufak halkayı çizdiriyordu.

Timurlular -bozkırlardan çıkmış olan diğer Türklerle- Özbeklerle olan mücadelede mahv ve telef olmuşlardır. Özbekler, Çağataylara göre İran şehir medeniyeti tesirine çok daha az kapılmış, onun için göçebe geleneklerini çok daha iyi korumuşlardı. Özbek hanları için Timur ve Uluğ Bey için olduğu gibi göçebeleri arasında Türk askerî vatanperverliğini yapmacık olarak uyandırmağa ihtiyaç yoktu. Bu gâzilerin askerî menkıbeleri hakkındaki efsaneler bozkırlarda, hanlardan tamamen müstakil olarak çok kere onların aleyhine bir söylem meydana geliyordu. XIV. ve XV. asra ait Özbek özelliği taşıyan menkıbeler Timurlular zamanındaki tarihçilerin eserlerine bile geçmiş olup, bunlar Timur ve ataları hakkında uydurulmuş menkıbelerden çok daha canlı olma özelliğine sahiptirler. Maveraünnehir'de Timur hakkında tarihî hikayelerle birlikte menkıbeler de meydana gelmiştir. Fakat bunlar Farsça idi. Uluğ Bey'in sikkelerinde de görüldüğü üzere Timur'un hatırası daha pek erkenden "Büyük emîrin ruhunu " takdis eden yarı dinî bir inanç haline dönüşmüştür. Bir asker ve kumandan olarak "Aksak Timur"a ait anlatımların çok daha canlı tasvirini Türkistan değil, Tatar ve Nogay menkıbelerinde buluyoruz.

Timurlular hükümeti Türkleri için olduğu gibi, Özbekler için de millî Türk pîri (şeyhi, mürşidi) Ahmed Yesevî idi. Ahmed Yesevî'nin medfun olduğu ve bir zamanlar Özbeklerin başkenti olan şehir Türkistan adını almıştır ki bu Ahmed Yesevî sevgi ve bağlılığının Türkler için ve Türk millî fikrinin Özbekler için olan önemini açıkça göstermektedir. Timur tarafından Ahmed Yesevî'nin kabri üstüne yaptırılmış türbede birçok Özbek han ve hatunlarının kabri bulunmaktadır. Özbekler 1510'da İranlılarla olan savaşta Şeybanî'nin mağlubiyeti ve ölmesi üzerine kısa bir zaman için, Semerkand, Buhara ve diğer fethettikleri yerleri kaybettikleri zaman yine buraya bu Türkistan şehrine çekilmişlerdi.

Timurlular hükümetinin fatihi Ebu'l-Hayr'ın torunu olan Şeybanî Türk idi ve kendisini Türk hissediyordu. Fakat her halde fetihlerinde Türk millî hedeflerini takip etmiyordu. Bütün göçebe fatihler gibi eyaletleri birbiri ardından eline geçiriyor ve ancak karşı konulamaz zorluklar karşısında duraklıyordu. İran tarihçilerinden birinin sözlerine göre, hem Turan hem İran'da askerî zaferler ile şan kazanmıştı ve Horasan'ı fethetmişti. Her halde yeni İran devletinin kurucusu İsmail Safevî ile olan savaşta yenilmemiş olsa idi, bütün İran eyaleti ile yetinmeyecekti. Bundan pek az önce kuzey bozkırlarda, Ebu'l-Hayr zamanında esas Özbekler kütlesinden ayrılmış ve bunun üzerine Kazak ismini alan Özbek kavminin bir kısmı tarafından yenilmişti. Göçebeler kendi hükümetlerinden ayrılıp, bununla savaş haline giren zümrelere bu ismi veriyorlardı. İlk zamanlarda "Özbek-Kazak" tabiri kullanılmıştı. Bu gibi gurupların varlığı, Özbeklerin de önceki göçebe kavimler gibi fetih amacıyle hanlarının idaresinde isteyerek birleşmeye ne kadar az meyilli olduklarını göstermektedir. Maveraünnehir'in yeni ve özellikle İran medeniyeti ile hiçbir şekilde temas etmemiş bir Türk kavmi tarafından fethedilmesi Türk dilinde, özellikle tercüme eserlerin daha fazla gelişmesini sağlaması gerekir. Nitekim ilk Özbek hanları için yazılmış bir çok eser zikredilmektedir. Daha 1530'larda Şeybanî'nin amcası oğlu Semerkand hanı Ebu Said'den hiç Farsca bilmeyen bir Türk olarak bahsedilmektedir. Fakat Ebu Said'in hakim olduğu halka böyle yabancı kalması çok devam edemezdi. 1539'da ölmüş olan Şeybanî'nin yeğeni Buhara hanı Ubeydullah yalnız göçebe gelenekleri değil, Müslümanlık hukuku yani şeriat açısından da değerli bir hükümdar sayılıyor. XVI. asrın Özbek hanlarından 1598'de ölmüş ve idaresi altına Maveraünnehir'den başka, Harezm ve Horasan'ı da almış olan meşhur Buhara hanı Abdullah da aynı ruh ile hükümet idare etmeğe çalışmıştı. Abdullah 1583'de han ilan edildiği zaman (fiilen bütün hakimiyet daha önce de elinde idi) eski Moğol âdetlerine uyularak bir ak keçe parçası üzerinde han ilan edilmiş idi. Fakat keçenin dört köşesinden göçebe geleneği gereğince dört göçebe ulus reisleri değil, Buhara derviş tarikatlarının reisleri (şeyhleri) tutuyordu. Bunda kendisinin müşrik (putperest) âdetlerini Müslüman devleti gelenek ve inancı ile uzlaştırmaya çalıştığına dair ilginç bir örnek görüyoruz.

Abdullah, maksatlarına Orta Asya'nın diğer Moğol ve Türk hükümdarlarının uyguladıkları yöntem ve araçlarla erişmişti. Kendisinin idaresi, özellikle yerleşik halkın gözünde hayırlı olmuştu. Bunlar için kuvvetli bir hakimiyetin varlığı faydalı idi. İmar faaliyetlerindeki öncüsü olarak şanlı hatırası Türkistan'da bu güne kadar saygı ile anılmaktadır. Yeni kanallar açılması, bozkırlarda kervansaraylar yaptırması vs.

bütün hayır kurumları kendisine isnat edilmektedir. Göçebeler ise, önceden olduğu gibi o zaman da kuvvetli bir hakimiyet altında birleşmek ihtiyacında değillerdi. Onun için Abdullah'ın zaferleri bütün düşmanlarının kanlı bir şekilde yok edilmesi bahasına temin edilmiştir. Bu arada düşman hükümdar soyundan memedeki çocuklara varıncaya kadar kökleri kurutulduğu gibi, Abdullah'ın özellikle kuzey steplerine yaptığı seferlerinde halk kitleleri de tamamen mahvediliyordu. Hikaye olunur ki, bu katliamlardan birinde, bir topluluk merhamete getirmek ve toptan öldürme kararından vazgeçirmek için kasten önünden geçirilmiş, fakat hiçbir yararı olmayıp katliâm gerçekleştirilmiştir. Bu iş için bu kan dökme maksatsız idi. Verdikleri kayıplara rağmen Kazaklar, Abdullah'ın ölümünden önce yeniden Maveraünnehir'e saldırdılar ve Semerkanda kadar geldiler. Abdullah'ın ve oğlu Abdülmümin'in ölümünden sonra Abdullah tarafından kurulmuş olan devlet çabucak parçalandı. Kendisinin bütün fethettiği yerler yeni bir sülalenin eline geçti, bunların hakimiyetinde yalnız Ebu'l-hayr hanedanının eski ülkesinin bir kısmı bulunmuştur. Sonraki hanlardan hiç biri, hakimiyeti altında Abdullah kadar büyük miktarda memleketleri birleştirememiştir.

Özbekler arasında siyasî birliğin ve bunu kurmağa yönelik gayretin olmayışı Harezm'in talihinde özellikle görülmüştür. Harezm son Timurlular zamanında Herat'da hükümet eden ve Semerkand'da hükümet eden sultandan tamamiyle müstakil olan sultanın mülkü (ülkesi) içinde bulunuyordu. Şeybanî Harezm'i hemen Horasan'a olan seferiyle aynı zamanda, Semerkand'dan hemen sonra fethetmişti. Ve daha Şeybanî hayatta iken Harezm, Semerkand ve Buhara gibi aynı Özbek hanlığı hakimiyetine girmişti. Fakat 1510'daki savaştan sonra, galip olan İran şahı İsmail, Semerkand ve Buhara'yı Timurluların sonuncusu Babür'e bırakmış ve Harezm'e kendi tarafından valiler göndermişti. Babür'ü Maveraünnehir'den Şeybanî'nin akrabaları çıkarmışlardı. İranlı valileri de yine Şeybanî'nin haleflerinin soyundan, fakat Ebu'l-hayr'ınkinden başka bir kola mensup Özbekler çıkarmışlardı. XVI. asırda Harezm iki defa, Ubeydullah ve Abdullah zamanlarında, Buhara hanlarına tabi olmuştu. Fakat neticede Harezm'deki Şeybanî haleflerinin sülalesi Semerkand ve Buhara'daki Özbek sülalesinden daha uzun ömürlü çıkmış ve XVII. asır sonuna kadar hüküm sürmüş olduğu halde Ebu'l-hayr hanedanı daha XVI. asırda ortadan kalkmıştı. Harezmli tarihçi Han Ebu'l-Gâzi (ölümü 1663) Ebu'l-hayr hanedanının ortadan kalkışını, Abdullah tarafından Harezm hanedanı mensuplarının

katliâmdan geçirilmesinin bir cezası gibi değerlendirmek istiyor ve Abdullah'ın Harezm'deki icraatında "bilmeslik (cehalet)" alametleri görüyor. Bununla beraber hükümdar sıfatıyla Abdullah'ı daha yüksek tutuyor ve onun zamanında kesilmiş sikkelerin beynelmilel para piyasasındaki yüksek kıymetini kaydediyor. Bununla beraber bizzat Ebu'l-Gâzi kendisi Harezm hanları arasında ilk olarak Buhara üzerine akınlara başlamış, hatta Ebu'l-Gâzi'nin oğlu ve halefi Anuşa zamanında Buhara kısa bir zaman için Harezm'lilerin hakimiyeti altında bile bulunmuştur.

İşte o zamandan beri Orta Asya Türk kavimleri arasında, Türkistan'ın Ruslar ve Çinliler tarafından istilasına kadar devam eden kanlı savaşlar başlamıştır. Mücadele yalnız çeşitli hükümetler arasında değil, her hükümetin farklı unsurları arasında da oluyordu. XVI. ve XVII. asırlarda Türklerin hakimiyeti altında batıda Hazar Denizi'nden doğuda Hami'ye ve güneyde Hindikuş ve Kuenlün'den kuzeyde Rusların Sibirya topraklarına kadar uzanan muazzam bir saha bulunuyordu. Bütün bu yerler pek uzak olmayan bir geçmişe göre medeniyetin çökmüş olduğunu gösterir bir halde idi. Bu olayın izahı için tarihçi, bütün diğer durumlarda olduğu gibi bunlardan hangisinin sebep ve hangisinin netice kabul edileceği hususunda güçlüklerle karşı karşıyadır.

Orta Asya'nın önemli bir kısmının böyle Özbekler gibi medeniyet açısından geri bir kavim tarafından fethedilmesinin Orta Asya'nın uluslarası ticaret açısından önemini azaltması kaçınılmaz idi. Tüccarların faaliyeti de tek bir hakimiyetin yokluğu dolayısıyla daha çok güçleşiyordu; mesela Harezm'de hanedan mensuplarından her biri kendi hesabına mallardan gümrük almağa çalışıyordu. Fakat aynı zamanda, eğer bütün Orta Asya boyunca giden kervan yolu XV. asrın ilk yarısında, Timur ve Uluğ Bey zamanında kazanmış ve ikinci yarısında yavaş yavaş kaybetmiş olduğu önemi korusaydı, belki bu güçlükler daha kolay ve çabuk ortadan kaldırılabilirdi. Halbuki o zamanlar Avrupalılar tarafından Amerika ve Hindistan deniz yolu keşfedilmiş ve üstünlük Avrupalılar elinde bulunan deniz ticaretine geçmişti. Bundan başka Sibirya'da Rus hakimiyetinin kurulması Avrupa'dan Uzak Doğu'ya yeni bir karayolu meydana getirmişti. Daha XVI. asrın ikinci yarısında Sibirya tüccarları Orta Asya ile Çin hudut şehri olan Suçuo arasındaki kervan ticaretine katılıyorlardı. XVIII. asrın ilk yarısında Rusya ve Çin arasındaki anlaşmalar sayesinde Kahta ticareti meydana gelmiş, Çin'e yeni

bir yol olan (ve XX. asır başlarında bir demir yolu ile takviye edilen) Sibirya hattı yapılmış ve sonuç olarak Türkistan'ın dünya ticareti açısından önemi biri kat daha azalmıştır. Orta Asya'da medeniyet açısından geri bir kavmin (Özbeklerin) hakimiyeti ticaret yollarının değişmesini gerektirmiş, bu da medeniyetçe geriliğe daha fazla sebep olmuş ve medeniyetin gelişmesine elverişli olmayan bir tesir yapmıştır. Özbek ve diğer Orta Asya Türklerinin XVI. ve XVII. asırlarda medeniyete, orta zaman Türklerinden daha az müsait olduklarını kabul için elimizde bir esas yoktur.

Orta Asya'da en batıdaki Türk ülkesi Harezm idi. Buranın halkı Özbeklerden başka Sartlar ve Türkmenlerdendi. Özbeklerde Timurlular da olduğu gibi "Türk" kelimesine karşılık Acem anlamında "Sart" kelimesi henüz kullanılmıyordu. Harezm'de o zamanlar "Sart" diye Özbekler gibi Türkçe konuşan, fakat âdet ve medeniyet itibarıyla onlardan keskin hatlarla ayrılan şehirde halkı anlaşılıyordu. Özbekler mesela Ebu'l-Gâzi'de yalnız kabile ve boy teşkilatını koruyan değil, aynı zamanda çiftçi köy halkı sıfatıyla da Sartlarla zıt bir durumda gösteriliyordu. Sartlar Harezm'in askerî ve siyasî tarihinde o zamanlar rol oynamamışlardır. Buna karşılık XVI. asırdan son senelerin olaylarına kadar Türkmenlerle Özbekler arasında birçok kanlı savaşlar yapılmıştır. Bazen Harezm hanları bile Özbek boyları aristokrasisi ile olan mücadelelerinde Türkmenleri davet ediyorlar ve onların yardımıyla Özbekler arasında kanlı çatışmalar tertip ediyorlardı. Türkmenlere ne kadar önem verildiği şundan bellidir ki, Harezmli tarihçi Ebu'l-Gâzi Türklerin tarihine ait eserinden başka (ki bunda Özbeklerin hususi tarihi başlıca yeri işgal ediyordu) Türkmenlerin tarihi hakkında ayrıca bir eser yazmıştır. Türkmenler genellikle askerî tarz yaşamlarını ve milli şiirlerini Özbeklerden daha iyi korumuşlardır. Bütün Türk kavimlerinden yalnız Türkmenlerin millî bir şairleri vardı: Mahdumkulu. Türkmenlerin gözünde Özbekler Türk değil Tat idiler. Daha Kaşgarlı Mahmud bile bu kelime ile göçebelerin mukabili olan medeni (şehirli) ahaliyi isimlendiriyordu. Türkmenler o zamanlar, bütün tarihleri boyunca olduğu gibi siyasi bir anarşi (başsızlık) içinde yaşıyordu. Dikkate layık bir husus da içlerinden Selçuklular ve Osmanlılar gibi en kudretli Türk imparatorluklarının kurucuları çıkmış olan bu kavim hiçbir zaman müstakil bir devlete sahip olmamıştı. XVI. asırdan beri Türkmenlerin farklı kolları bazen Harezm Özbeklerine, bazen Buharalılara, bazen de İranlılara tabi bulunuyorlar ve bu devletler arasında meydana gelen savaşlarda bazen bir tarafla ve bazen diğer tarafla birleşiyorlar veya kendi aralarında savaşıyorlar, bununla beraber düşmanlarına galip de geliyorlardı. Hatta Ruslar, diğer taraflarda olduğundan daha çok Türkmenlerden direnme görmüşlerdir. Nitekim Rus orduları yalnız Türkmenlerle olan savaşta sancak ve tüfeklerini kaybetmişlerdir.

Harezm Özbekleri şartların son derece elverişsizliğine rağmen devletlerini koruyorlardı. XVI. asrın ikinci yarısında tabiat ve iklimin sebeb olduğu yeni bir fakirlik ve sefalet meydana geldi. Amuderya, bir müddet bu havalinin başşehri olan Ürgenç'i sulamakta olan son kolunu hiç beslemez oldu ve bütün suları Aral gölüne dökülmeye başladı. Yeni bir başşehir "Hive" ve Amuderya deltasında yeni şehirler kuruldu ki Hive'den müstakil siyasi bir hakimiyet mevcuttu. İran medeniyeti etkisine daha az evvel kapıldıklarından Harezmliler kendi dil ve geleneklerini Buharalılardan daha iyi korumuşlardı. XVI. asır hanlarından biri olan Dost Han için bir milli gelenekler divanı yazılmıştı. XVII. asırda da Han Ebu'l-Gâzi önemli tarihî eserini yazmıştır ki bunda beş yaşında bir çocuğun bile anlayacağı tarzda bir dil kullanılmış ve yalnız Arapça ve Farsça değil eski Çağatayca tabirleri bile kullanmamaya çalışmıştır. Ebu'l-Gâzi İran'da on sene geçirmiş olup bundan dolayı kendi kabiledaşlarına göre çok daha bilgili idi; hanlık hakimiyetini yüksek tutuyor ve otorite fikrini haklı çıkarmak için çağdaşı İngiliz Hobbes'unkine benzer bir görüş ortaya atıyordu. Buna göre, toplum düzeninin korunması için bireylerin iradelerini bir şahıs lehine bırakmaları zaruri idi. İran'da daha o zaman bile Hobbes'un görüşüne katılan İngilizlerin bulunduğu ve bu görüşün üçüncü elden Ebu'l-Gâzi'ye kadar erişmiş olması mümkündür. Ebu'l-Gâzi'nin halefi Anuşe İran despotizmi fikirlerine kapılmış ve Meşhed'in fethinden sonra "Şah" ünvanını almıştır. Yeni açtırmış olduğu kanala da "Şahâbâd" demişti; bundan kendi yeni ünvanına ne derece kıymet verdiği anlaşılıyor. Fakat çok büyük olmayan Harezm'de parlak bir taht (hükümranlık) kurmak için elverişli şartlar yoktu. Anuşe'nin ölümünden çok az sonra sülale sona ermiş, hakimiyet göçebe reislerinin eline geçmiş, fakat tahta yalnız Cengiz Han haleflerinin geçme hakları olduğu kuralı korunmuştu. Bunun için en çok Kazak bozkırlarından yenmiş oldukları hanları davet edip tahta geçiriyorlardı. Tarihçiler bu âdetten bahsederken buna han oyunculuğu (hanbâzi) diyorlar. Harezm Özbekleri, Buharalılar gözünde özgürce düşünen kişiler olup, kendi hükümdarlarının keyfi davranışlarına tabi olmaya meyilli değildiler. İçlerindeki anarşi XVIII. as-

rın ikinci yarısında son haddine varmış ve hatta Hive şehri tamamiyle harap olmuştu. 1770'den itibaren, sonradan temsilcileri han ünvanını almış ve memleketlerinde kudretli bir hakimiyet kurmaya çalışıp başarmış yeni bir sülalenin, Kongratların hakimiyeti altında dirlik ve düzen geri gelmiştir. Daha 1840'larda Hive Hanı Murgabdan, Sirderya'nın aşağı yatağı boylarına kadar geniş bir ülkede hükmediyordu. Sonradan bu hükümetin hudutları Türkmen ve Kazak isyanlarının tesiri ile oldukça daralmıştı. Hivenin Ruslar tarafından 1873'te zaptedilmesinden sonra Hive hanına oldukça daralmış hudutlar içinde bir Harezm bırakılmıştır. 1924'te millî hudutların çizilmesi sırasında ise tamamen yok edilmiş, büyük bir kısmı Özbekistan ve geri kalan kısmı da Türkmenistan'a dahil edilmiştir. Milliyet prensibinin böyle mantıkî bir tarzda tatbikinin ne derecede arzu edilir olduğunu tartışmak mümkündür. Harezm daha XI. asırda bile bir milliyete sahip değildi. Fakat gerek gelenekleri ve gerek yaşayış ve iktisadî özellikleri yönünden tamamen ayrı canlı bir organizma olarak kalmıştı. En eski zamanlardan beri mevcut olan bu organizmanın varlığı doğal olarak iz bırakmadan yok edilemez.

Öteki hükümetlerin hayatı o kadar karışık değildi. Buhara hanının ülkesinde, anlaşıldığına göre yalnız Özbekler ve Tacikler ayrılıyordu. Siyasi hükümranlık Özbekler elinde olup, XVII. asrın ikinci yarısında han hakimiyetinin parladığı zamanlarda farklı memleketler ayrı Özbek boylarının reislerinin hakimiyeti altına geçtiler. XIV. asırda Moğol devrinden sonra ve Timur'un kurmasından önce mevcut olan feodal sistem (timar ve zeamet usulü) yerleşti. Bundan başka Kazakların saldırılarını önlemek gerekti; bunlar Semerkand'ı tamamen tahrip etmiş idiler, hatta buranın bir zaman varlığı bile kesintiye uğramış gibi idi. Halbuki Buhara, Hive'nin aksine, dış ve iç düşmanlarla olan mücadelelerinde en büyük başarısızlıklara uğradığı devirde bile bu düşman saldırılarından güvende idi.

Buhara hanlarının hakimiyeti XVIII. asrın sonunda, emîr ünvanını da almış Yeni Mangıt sülalesi zamanında başkentlerinde sarsıntı görmüyordu. Mangıt sülalesi emîrleri, Özbek boyları aristokrasisi veya alim Hanikof'un tabiriyle Buhara feodalizmi ile amansız bir mücadeleye girişmişti; bu mücadele tam başarıya ulaşamadı. Fakat Buhara emîrinin hakimiyeti önemli ölçüde güçlendi. Hatta bazı emîrler kısa bir süre Hokand'ı da hakimiyeti altına almayı başardılar. Bu emîrler artık

hemen hemen yok olmaya gelmiş ziraatı canlandırmak için sulama tesisleri yaptılar. Zerefşan vadisinde engebeli arazide yeniden sulanan yerleri, yerleşik hayata geçen Özbekler işgal ettiler. Taciklerin elinde bir çok istisnalarla beraber yalnız dağdaki köyler kaldı. Bununla beraber Semerkand ve Buhara gibi başlıca şehirlerde Tacikler kaldılar. Hatta emîrler bile Özbek olmaktan çok Tacik idiler. Hiveli tarihçiler Buhara ordusuna askerî unsur Özbek olmasına rağmen Tacik diyorlardı.

Türk unsurunun daha Moğollar devrinde şehir nüfusuna karıştığı Fergana'da, Hokand hanları devrinde Tacikler aynı şekilde dağlara sürülmüşlerdi. Buna karşılık burada Harezm'de olduğu gibi Özbek ve Taciklerden ayrı Sartlar vardı. Anlaşıldığına göre orada o zamanlar Türkçe konuşan şehir ahalisine bu ismi veriyorlardı. Hatta Sartlar Fergana'da siyasî bir güç teşkil ediyorlar ve Özbeklerle, özellikle bir müddet hakimiyeti ellerinde bulunduran Kıpçak boyuyla silahlı mücadelelerde bulunuyorlardı. Kazaklar bu Sart kelimesini galiba başka bir anlamda kullanıyorlardı. Kazak sözlerinde devamlı olarak göçebe anlamında "Kazak" kelimesinin mukabili olarak "yerleşik fakat hangi dili konuştukları belirtilmeyen" şehirli ve köylü anlamında "sart" kelimesi kullanılmaktadır. XIX. asırda Hokand hanları Fergana'nın ziraî alanlarını büyük sulama tesisleri ile genişletmişler ve şehir hayatının gelişmesi için de büyük çabalar sarfetmişlerdir. Bundan başka Buhara ile savaşmışlar ve ülkelerini kuzey batıda Sirderya aşağılarına, kuzey doğuda Yedisu eyaletine kadar genişletmeği başarmışlardır. Bunun için de göçebeleri, Kazak ve Kırgızları kendi egemenliklerine almağa çalışmışlardır.

Rus eserlerinde birbirinden tamamen farklı olan bu iki kavim "Kırgız" ismini almıştır. Sonradan gerçek Kırgızları Kazaklardan ayırmak için bunlara "Kara Kırgız" denmeye başlandı. Kazak kavminin ancak XV. asırda Han Ebu'l-Hayr'ın hakimiyetinden çıkmış olan Özbeklerin bir kısmından meydana geldiğini görmüştük. Kırgızların varlığı çoktandır bilinmektedir. Fakat bunların ne zaman ve ne şekilde şimdi bulundukları Yedisu eyaletinin güney ve Sirderya eyaletinin doğu kısmını işgal ettikleri belirlenemiyor. Timur ve Uluğ Bey'in seferlerine dair haberlerde Kırgızlarla ilgili sözler yoktur. Bunlardan XVI. asırda Yedisu eyaletlerinde oldukları zikrediliyor; o zaman başlarında Moğol Hanı Ahmed'in oğullarından Halil Sultan bulunuyordu. Bunların nereden

gelmiş oldukları hakkında ise hiçbir şey söylenmemiştir. XVI. asırda Kırgızlar çok kere Kazak hanlarının hakimiyetleri altında bulunmuşlardır ve bunlarla birlikte o zamanlar artık Türkleşmiş olup Kaşgarya'da (Kaşgar ülkesinde) hüküm süren Moğollarla savaşmışlardır. XVII. ve XVIII. asırlarda Kazaklarla aynı zamanda ve fakat onlardan ayrı olarak bir müddet Orta Asya'yı hükümleri altına almış olan yeni Moğol göçmenleri (bunlar Kalmıklarla savaşmışlardır) XVIII. asırda o zaman Kazaklara ait olan Taşkent, Sayram ve Türkistan'ı zaptetmişlerdir. Hatta Buhara Hanı bile kendilerine tabi idi. Kalmıklar arasında Budizm iyice yerleştiği için, bunlar Cengiz Han'ın Moğol halefleri gibi İslâmiyet'i kabul edemediler. Yalnız pek az sayıda Kalmık Müslüman oldu ki bunlara şimdi "Sart Kalmıkı" denmektedir. Bu kudretli Kalmık devleti 1758'den pek az sonra Çinliler tarafından yıkılmış ve savaş çok etkili silahlarla yapıldığı için Kalmık kavminin önemli bir kısmı yok olmuştu. Kalmıkların bir kısmı Rus hükümetinin arzusu aksine Volga havzasından doğuya gittiği zaman da bunlara Kazaklar yeni bir darbe vurdular. Kalmık devletinin yok edilmesinden sonra Çinliler Kazak ve Kırgızları da egemenlikleri altına almağa çalıştılar. Fakat Rusya Çin'e karşı çıkmış ve neticede davayı kazanmıştır.

XIX. asrın ilk yarısında Ruslar, Kazaklar arasında hanların hakimiyetini ortadan kaldırdılar. Kırgızların hanları yoktu. Gördüğümüz gibi Kırgızlar bu cihete dikkat ediyorlardı. Kırgızlar Rus hakimiyetine Kazaklardan daha sonra girmişler ve onun için askerî teşkilatlarını daha sonraki zamanlara kadar korumuşlardır. Kalmıklarla olan mücadele Kırgız millî destanında, özellikle Manas'ta izler bırakmıştır. Bu destanda mücadele, Kırgızların XIX. asırda da XVI. asırda olduğu gibi İslâmî esas ve kurallarından hiç haberdar olmamalarına rağmen dinî bir savaş gibi işlenmektedir. Kazaklar gibi Kırgızlar da şimdi kendileri için millî bir cumhuriyet kurmak imkanını bulmuşlardır. Çeşitli sebeplerle XIX. asır Kırgızlarının talihi, Kazaklarınkinden çok daha kötü olmuştur ve şimdi Kırgız kavmi medeni ve özellikle sağlık açısından son derece acıklı bir halde bulunmaktadır.

Altay ve Yukarı Yenisey Türklerinin devlet hayatları yoktu. Kalmık devleti hakimiyet alanında bulunuyorlardı. Altay Türkleri şu an millî cumhuriyetlerin kurulmasından sonra da esasen Kalmıklara ait olan Uyrat ünvanını kabul etmişlerdir. Daha XVII. asırda Kalmıklar Doğu Türkistan'ı zaptetmişlerdir; o zaman orada kendilerine Moğol diyen

Türkleşmiş Moğol hanları hükümrandı. Biz bu tabirin Timur ve Timurlular egemenliğindeki "Çağatay" gibi memleketin bütün halkına değil ancak askerî sınıfına ait olduğunu görmüştük. Siyasî şartların değişmesi üzerine bu tabir de Batı Türkistan'daki "Çağatay" tabiri gibi yavaş yavaş kullanımdan çıkmıştır. Kalmıkların ve daha sonra Çinlilerin hakimiyeti altında Doğu Türkistan kendi kavim ismine sahip olmamıştı ve buna ihtiyaçları da yoktu. Kavmin çeşitli kısımları kendilerini yaşadıkları şehir veya bölgelere göre adlandırıyorlardı. (Kaşgarlık, Turfanlık vs.) yerel Müslüman beyleri çok sonra Çince "vang" ünvanını taşıyorlardı. Bundan başka, siyasi etkinlik Moğol hanları devrinden beri ruhanî reisleri; Fergana ve özellikle buranın kuzey Tacik kısmından çıkmış olan hocalar elinde idi. Batı Türkistan'da meydana gelen bazı hoca hareketlerinin Özbek ve Kazaklar aleyhine, millî Tacik özelliğinde olmaları mümkündür. Daha sonra tam olarak Türkleşmiş olan Doğu Türkistan'da ise hocalar Türkleri tutuyor ve Türkçe lakaplar taşıyorlardı. Hocaları bazan Doğu Türkistan'da İslâmiyet'i yayanlar olarak gösteriyorlardı. Kaynaklarda buna dair bir işaret yoktur; aksine İslâmiyet daha XV. asırda orada tamamen yerleşmiştir. Moğol hanları da bunu ateşli bir şekilde hatta zorla yayıyorlardı. Hanlar, halkları olan Moğollara zorla çalma (sarık) giydiriyorlardı. Hatta Moğolların saçlarını, muhtemelen örme saçlarını kesmeğe zorlandıkları da söyleniyor. Hocalar nüfuzlarının takviyesi için, hatta müslüman bile sayılan yörenin azizlerine olan bağlılık ve yüceltmeye karşı mücadele ediyorlardı. Çok muhtemeldir ki, burada da her yerde olduğu gibi, bu bağlılık ve yüceltmenin kaynağı İslâm'dan önceye dayanmış olup sonradan özel maksatla bunlar İslâm azizleri arasına katılmıştı. Nasıl ki Avrupa'da Hıristiyan azizleri putperest mabedlerde takdis edilmektedir.

Doğu Türkistan'ın medeni hali Özbekler hükümetinin halinden daha acıklıdır. Buraya Avrupa ve Ön Asya'nın etkisi daha az olmuştur. XVI. asır ortasında yazan Muhammed Haydar'ın tarihî eseri de Farsça yazılmıştır; bu Avrupa alimlerinin görüşüne göre Kaşgarya'da yazılmış önemli tek ilmî eserdir. Sonradan bu eser bir kaç kere Türkçe'ye tercüme edilmiştir. XVIII. asırdan beri edebiyat dili özellikle Türkçe olmuştur. Fakat artık önemli eserler çıkmamıştır. 1680'lerdeki siyasi hareketlerde Doğu Türkistan (özellikle Batı Türkistan'ın Ruslar tarafından işgal edildiği bir zamanda kısa bir zaman için siyasi bağımsızlığını yeniden kazanmıştı) son derecede acıklı bir vahşet levhası arzeder. Bütün bu hareketler yerli halkın yalnız Çinlilerle değil kendi aralarında da

kanlı ve anlamsız savaşlarıdır. Mahalli Müslüman tarihçisinin itiraf ettiği gibi Müslüman halk Çin hakimiyetinin yeniden kurulmasından sadece memnun olabilirdi.

Doğu Türkistan, Mançu imparatorlarının devrilip, Çin Cumhuriyetinin kurulmasından sonra da Çin hakimiyeti altında kalmıştır. Fakat Rusya'daki hadiselerin etkisiyle hiç olmazsa millî kültür ve millî isimler yönünden bir muhtariyet kaçınılmaz idi. Doğu Türkistan aydınları şimdi kendilerine "Uygur" demek istiyorlar. Halbuki Uygurların hakimiyeti hiçbir zaman Kaşgarya'nın batı kısmına kadar ulaşmadığı gibi şimdi de çok daha doğuda, hatta Çin'in asıl hudutları üzerinde Uygurlar bulunmaktadır. Bunlar şimdi de Budist olup, XV. asırdan sonra Türkler tarfından unutulmuş olan Uygur yazısını kullanıyorlar ve aynı dilde tercüme de dahil dinî bir edebiyata sahip bulunuyorlardı. Şimdi Uygur yazısı tamamiyle kullanılmaktan çıkmış, yerine Tibet yazısı kullanılmaktadır.

Orta Asya Türklerinin geleceği bütün diğer kavimler gibi mühim bir derecede bunların dünya medenî münasebetlerine katılmalarına bağlıdır. Basında bu konu işlenmesine rağmen, Doğu Türkistan'dan bir demir yolu geçirmek, bu suretle Orta Çağ'da Ön Asya'dan Çin'e giden ticaret yolunun yeniden canlanmasını beklemek için hiçbir sebep yoktur. Sibirya'dan Çin'e bir demir yolu var iken, daha büyük teknik zorlukları olan ikinci bir yol yapılması o kadar mümkün görülmüyor. Büyük ihtimalle Türkistan, özellikle Batı Türkistan için Avrupa-Hindistan demir yolu projesi çoktanberi ortaya konmuş olup halledildiği zaman daha çok önem kazanacaktı. Rusların daha XVII. asırda Türkistan'dan Hindistan'a geçiş için bir yol projesi için fırsat kolladıkları bilinmektedir.

DİZİN

Vasili Viladimiroviç Barthold 15 Kasım 1869'da Petersburg'da dünyaya gelmiştir. 1891'de Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesini bitirmiş, 1891-1892'de Almanya'da Halle'de profesör Ogust Müller'in ve Starzburg'ta Profesör Nöldeke'nin derslerine devam etmiştir. 1893-1894'te Türkistan'a ilmî bir seyahat yapmış, sonra bu seyahatlarını birkaç defa daha tekrar etmiş ve son olarak 1925'te oralarda bulunmuştur. 1896'ta Petersburg Üniversitesinde profesör namzeti sıfatıyla "Doğu tarihine ait" dersler vermiştir. 1900'de tez olarak hazırladığı "Moğol İstilası Esnasında Türkistan" adlı eseri ile doktor ünvanını almıştır. 1901 senesinde Üniversitesine profesör olarak atanmış ve 1910 senesinde Rus İlimler Akademisine muhabir üye olarak seçilmiş ve 1913'te Akademinin tabii üyesi olmuştur. Son senelerde Moskova, Taşkent ve Bakü şehirlerinde çeşitli dersler ve konferanslar vermek için davet edilmiştir. 1926'da İstanbul Daru'l-fünûn'u Türkiyat Enstitüsü tarafından davet edilerek "Orta Asya Türk Tarihi" hakkında bir dizi dersler vermiştir ki bu kitap işte o derslerden meydana gelmiştir. Orta Asya Türk tarihinin en büyük mütehassısı sıfatıyla ilim dünyasında büyük bir şöhret sahibi olan bu kıymetli alim, bugün Petersburg'ta çeşitli Doğu okullarında Doğu tarihi konularında dersler vermekte ve ilmî yayınlarıyla Türkiyat (Türkoloji) sahasını aydınlatmaktadır.. 19 Ağustos 1930'da Leningrad'da öldü.

ISBN 975-98994-0-X
9 789759 899400
Çağlar Yayınları